

Роднае слова

2017/1

(349)

студзень

Рэдакцыйная калегія

доктар філалагічных навук А. Бельскі (намеснік)
 доктар філалагічных навук М. Прыгодзіч (намеснік)
 доктар педагагічных навук М. Яленскі (намеснік)
 доктар мастацтвазнаўства Т. Габрусь
 доктар філалагічных навук У. Гніламедаў
 доктар мастацтвазнаўства В. Дадзіёмава
 доктар філалагічных навук В. Іўчанкаў
 доктар філалагічных навук І. Казакова
 доктар гістарычных навук,
 доктар архітэктуры А. Лакотка
 доктар філалагічных навук А. Ліс
 доктар філалагічных навук А. Лукашанец
 доктар філалагічных навук В. Максімовіч

доктар мастацтвазнаўства У. Мартынаў
 доктар філалагічных навук А. Ненадавец
 доктар філалагічных навук В. Новак
 доктар культуралогіі А. Павільч
 доктар мастацтвазнаўства В. Пракацова
 доктар філалагічных навук В. Рагойша
 доктар філалагічных навук І. Роўда
 доктар філалагічных навук І. Саверчанка
 доктар філалагічных навук В. Старычонок
 кандыдат філалагічных навук М. Трус
 доктар філалагічных навук М. Тычына
 доктар філалагічных навук І. Чарота
 доктар філалагічных навук Т. Шамякіна

Навуковыя кансультанты

Р. Аладава, М. Аляхновіч, Г. Арцамянак,
 А. Багданава, З. Бадзевіч, А. Белая,
 Д. Дзятко, Т. Казакова, І. Капылоў,
 В. Карамзаў, У. Каяла, В. Лемцюгова,
 Е. Лявонава, В. Ляшук, В. Ляшчынская,

А. Макарэвіч, З. Мельнікава, П. Міхайлаў,
 М. Мушыньскі, М. Новік, В. Русілка,
 У. Сенькавец, А. Солахаў,
 А. Станкевіч, П. Сцяцко, Н. Усава,
 Н. Шаранговіч, І. Штэйнер

Рэдакцыйная рада

Р. Бабашка, М. Бубешка, І. Булаўкіна,
 В. Давідовіч, В. Душэўская, Р. Ільіна,
 Г. Запартыка, З. Камароўская, В. Кажура,

Л. Лазарчык, А. Ляшковіч, А. Марціновіч,
 Г. Марчук, М. Пазнякоў, А. Панфіленка,
 Т. Прадзед, Л. Собаль, І. Таяноўская

Над нумарам працавалі

рэдактары:

Вольга Крукоўская (*Методыка і вопыт*: Рыхтуемса да цэнтралізаванага тэсціравання, Настаўнік прапануе, З вопыту работы, Рыхтуемса да алімпіяды, Дыдактычны матэрыял; *Калі закончыўся ўрок*: У дапамогу педагогу),

Крысціна Пучынская (*Літаратура і час*: Мастацкі свет паэта, Творчы лёс, Майстэрства творцы, Новае прачытанне, З шуфляды пісьменніка; *Календар памятных датаў і юбілейных дзён*; Крыжаванка),

Ларыса Сагановіч (*Мовы рысы непаўторныя*: Пачынальнікі, Асоба ў лінгвістыцы, Майстэрства творцы, Мова мастацкіх твораў, Навуковыя паведамленні, Малады даследчык прапануе, Жывое слова, Прафесійная лексіка, Нашы прозвішчы, In memoriam),

Наталля Шапран (*Нацыянальная і сусветная культура*: Мастацтва ў кантэксце часу, Архітэктурная спадчына, Спадчына, Народныя абрады і звычаі, З гісторыі выяўленчага мастацтва, Старонкі айчынага кінамастацтва, Лучнасць музаў),

намеснік галоўнага рэдактара
 адказны сакратар
 дзяжурны рэдактар
 літаратурныя рэдактары
 тэхнічны рэдактар
 галоўны бухгалтар

**Марыя Кныш,
 Вольга Барздова,
 Ларыса Сагановіч,
 Крысціна Пучынская, Вольга Крукоўская,
 Канстанцін Лісецкі,
 Валянціна Ракіцкая.**

ЗАСНАВАЛЬНІКІ:
 МІНІСТЭРСТВА
 АДУКАЦЫІ
 РЭСПУБЛІКІ
 БЕЛАРУСЬ,
 ГРАМАДСКАЕ
 АБ'ЯДНАННЕ
 "САЮЗ
 ПІСЬМЕННІКАЎ
 БЕЛАРУСІ"

УСТАНОВА
 «РЭДАКЦЫЯ ЧАСОПІСА
 "РОДНАЕ СЛОВА"»

Часопіс выходзіць
 з 1988 года
 (у 1988 – 1991,
 №№ 1 – 48,
 выдаваўся пад назвай
 "Беларуская мова
 і літаратура ў школе")

Галоўны рэдактар

**Зоя Іванаўна
 ПАДЛІПСКАЯ**

Падліпская Зоя. Спрыяць фарміраванню навуковай эліты краіны. 3

ЛІТАРАТУРА І ЧАС

Шматкова Ірына. “Як гэта цяжка быць жанчынай...”: Жыццё і лірыка Веры Вярбы 4

Іконнікава Людміла. Аўтабіяграфічная проза Георгія Марчука: мастацкае асэнсаванне асабістага вопыту 8

Зяц Валерыя, Карпечына Таццяна, Туравец Дар’я. Афарыстычныя выслоўі ў “Давыд-гарадоцкіх канонах” Георгія Марчука 13

Белая Алена. “Гіпатэтычны імператывы” ў сістэме катэгорый мастацкай канцэпцыі асобы: На матэрыяле беларускай прозы 1-й трэці XX ст. 17

Бярозка Аляксандр. “Божа, напішы за мяне мае рамамы...”: Дзённікавая проза Кузьмы Чорнага. 22

МОВЫ РЫСЫ НЕПАЎТОРНЫЯ

Паўлавец Дзмітрый. Браніслаў Тарашкевіч – складальнік харты беларускай мовы. 25

Дзятко Дзмітрый. Пачынальнік беларускай анамстыкі Іван Мацвееўка 29

Шур Васіль. Імгненне і вечнасць: Штрыхі да творчага партрэта Васіля Рагаўцова 32

Гаўрош Ніна, Савіцкая Ірына. Ваенная тэрміналогія ў мастацкім дыскурсе Васіля Быкава. 35

Барысенка Вольга. Асноўныя падыходы да вызначэння слова як лінгвістычнай адзінкі 39

Бацішчава Надзея. Этчны кампанент у лагасферы беларускіх друкаваных СМІ. 42

Каўрус Аляксандр. Словы, людзі, час: Лінгвааповеды 46

Бандалетава Наталля. *Вогнетушыльнік:* Прафесійная лексіка 49

Прыгодзіч Мікалай. Вышэй за ўсё цаніў мудрасць роднага слова: Віктар Красней: In memoriam. 50

МЕТОДЫКА І ВОПЫТ

Пятрова Наталля, Савіцкая Ірына. Комплексныя тэсты: беларуская мова: Павышаны ўзровень 51

Куратнік Наталля. Правапіс у: Урок беларускай мовы (V клас). 58

Пушко Марыя. Новыя падыходы да асэнсавання тэмы вайны: “У ціхім тумане” Івана Чыгрынава: Урок беларускай літаратуры (XI клас) 60

Навумчык Мікалай. Алімпіядныя заданні па беларускай літаратуры (XI клас). 63

Лойша Таццяна. Тэматычныя групы сказаў: Сябры. Маці: Дыдактычны матэрыял. 70

КАЛІ ЗАКОНЧЫЎСЯ ЁРОК

Пучынская Святлана. Кола года: Сцэнарый свята ... 71

НАЦЫЯНАЛЬНАЯ І СУСВЕТНАЯ КУЛЬТУРА

Барвенава Ганна. Строй беларускай эліты: рэканструкцыя: Гатычны касцюм у Вялікім Княстве Літоўскім (другая палова XIII – пачатак XVI ст.). *Працяг* 74

Габрусь Тамара. Пра што распавядае вядута: Старажытны Віцебск на выяве 1664 г. 79

Карнілава Таццяна. Роля і месца беларускіх кірылічных выданняў у сучасным грамадстве: На прыкладзе віленскіх кніг Пятра Мсціслаўца 83

Ленсу Якаў. На арэлях – у паветра: Абрадава-міфалагічная роля арэляў 86

Арцімовіч Іван. Станаўленне беларускай ландшафтна-паркавай скульптуры. 88

Сцяжко Наталля. “Хто смяецца апошнім”: Старонкі айчыннага кінамастацтва 92

Квяткоўскі Аляксандр. Візуальная паэзія ці паэтычны жывапіс? 94

Паэтычная старонка. **Шах С.** “Дай, Божа, права ізноў памаліцца...” (63). **Грачанікаў А.** “Свяці, каханняя чыстая зара!” (64). **Багдановіч М.** “Калісь глядзеў на сонца я...”, “Зорка Венера ўзышла над зямлёю...” (64). Пушкін А. “К****” (64); “Да****” – пер. В. Зуёнка, 65). **Корбан У.** Конь і жаба (65). **Рунцэвіч У.** Гасціннасць, “Што вылучае нашу мову з іншых моў...”, Я – ластаўка, “Калечаная вякамі...” (73).

Нашы прозвішчы. **Сцяцко П.** Онімы пісьменнікаў. *Працяг* (45).

Літаратурны ветразь. **Рунцэвіч У.** “І толькі ў роднай Беларусі я адпачыць магу душой...” (73).

Крыжаванка. **Целеш Л.** Зімовыя матывы (96).

Каляндар памятных датаў і юбілейных дзён на 2017 год. **Сакавік** (12, 16, 28, 69, 87, 93).

Часопіс уключаны ў Пералік навуковых выданняў ВАК Рэспублікі Беларусь для друкавання вынікаў дысертацыйных даследаванняў па філалагічных навук, мастацтвазнаўстве, культуралогіі, педагогічных навук (тэорыя і методыка навучання беларускай мове і літаратуры).

У адпаведнасці з Законам аб друку аўтары нясуць адказнасць за дакладнасць прыведзеных у артыкуле фактаў і звестак.

Рэдакцыя пакідае за сабой права друкаваць артыкулы ў парадку абмеркавання, не падзяляючы пункту гледжання аўтара.

Пры перадруку спасылка на “Роднае слова” абавязковая.

Патрабаванні да афармлення матэрыялаў і ўмовы прыняцця матэрыялаў для аспірантаў гл. на сайце часопіса www.rs.unibel.by.

СПРЫЯЦЬ ФАРМІРАВАННЮ НАВУКОВАЙ ЭЛІТЫ КРАІНЫ

Паважаныя калегі! 2017 год аб'яўлены ў Беларусі Годам навукі. У сувязі з гэтым галоўныя задачы, якія акрэслівае для сябе на наступны год наша навуковае і метадычнае выданне, што на працягу амаль трох дзясяткаў гадоў аказвае дапамогу ў фарміраванні навуковай эліты рэспублікі, – стварыць спрыяльныя ўмовы для развіцця навуковага патэнцыялу краіны, падтрымаць айчынных вучоных і спецыялістаў, садзейнічаць міжнароднаму навуковаму супрацоўніцтву ў галінах філалогіі, культуралогіі, мастацтвазнаўства.

Таму, як і заўсёды, мы працягнем асвятленне праблем і перспектывы філалагічнай, культуралагічнай, мастацтвазнаўчай і педагогічнай адукацыі ў нашай краіне і за яе межамі, а таксама надзённых пытанняў стварэння і функцыянавання нацыянальнай школы.

2017 год асветлены знакавай датай – 500-годзем кнігадрукавання. Менавіта 6 жніўня 1517 г. убачыла свет першая кніга Францішка Скарыны, першае друкаванае выданне для ўсходніх славян – Псалтыр на старабеларускай мове. Гэтая важная тэма абавязкова знойдзе сваё адлюстраванне на старонках “Роднага слова”. Каб нашы чытачы, значная частка якіх педагогі, маглі падрыхтавацца да святкавання, загадзя атрымаць матэрыялы, прысвечаныя беларускай кнізе, мы плануем у майскім нумары большую частку часопіснай плошчы аддаць тэкстам пра Францішка Скарыну, пра яго пераклады, а таксама ягоных паслядоўнікаў.

На працягу года ў раздзеле “Літаратура і час” будуць змешчаны літаратурна-крытычныя артыкулы пра творчасць знакамітых айчынных і замежных пісьменнікаў мінулага і сучаснасці. Так, вы зможаце пазнаёміцца з матэрыяламі да юбілеяў і памятных датаў Цішкі Гартнага, Янкі Брыля, Пімена Панчанкі, Алеся Адамовіча, Максіма Танка, Міхася Стральцова, Сяргея Панізьніка, Алеся Разанава, Раісы Баравіковай, Людкі Сільновай, Леаніда Дранько-Майсюка і інш. Думаецца, што нашых чытачоў, як заўсёды, зацікавяць рубрыкі “З архіваў часу”, “Творчы лёс”, “Беларуская літаратура XXI стагоддзя”.

У раздзеле “Мовы рысы непаўторныя” плануецца разнастайныя па тэматыцы мовазнаўчыя матэрыялы. Дзмітрый Дзятко пазнаёміць чытачоў з пачынальнікам беларускай анамастыкі Іванам Мацвеемкам. Пад рубрыкай “Мова мастацкіх твораў” будуць змешчаны артыкулы Ніны Гаўрош, Алены Багамолавай, Таццяны Старасценкі, Міхаіла Макарэвіча, Ніны Нямковіч, прысвечаныя мове твораў Янкі Брыля, Генадзя Бураўкіна, Раісы Баравіковай, Віктара Казько, Ядвігіна Ш. Да Міжнароднага дня роднай мовы рыхтуецца да друку

інтэрв'ю з Ігарам Капыловым, дырэктарам Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа НАН Беларусі. Прадоўжыцца публікацыя моўна-педагогічных эцюдаў “Словы, людзі, час” Алеся Каўруса, нататак пра паходжанне пісьменніцкіх прозвішчаў Паўла Сцяцко, цыкла па тэорыі і гісторыі беларускай лексікаграфіі Дзмітрыя Дзятко. Валянціна Мароз даследуе мову беларускіх летапісаў. Прафесійнай лексіцы ў галіне медыцыны будуць прысвечаны матэрыялы Віктара Варанца, у сферы выратавальнікаў – Наталлі Бандалетавай. Тамара Трухан разгледзіць адлюстраванне ткацкай лексікі ў хрэстаматыі па беларускай дыялекталогіі.

Сярод публікацый раздзела “Методыка і вопыт” у дапамогу настаўнікам – матэрыялы для падрыхтоўкі да цэнтралізаванага тэсціравання, тэматычнага кантролю, прадметных алімпіяд, а таксама заданні абласнога этапу рэспубліканскай алімпіяды. Да ўвагі педагогаў распрацоўкі планаў-канспектаў, пазакласных мерапрыемстваў, метадычных парады і рэкамендацыі.

Раздзел “Нацыянальная і сусветная культура” працягне знаёміць чытачоў з гісторыяй строю беларускай эліты ў аўтарскім цыкле Ганны Барвенавай. Да здабыткаў айчыннага кінамастацтва звернуцца Наталля Сцяжко і Алена Шаройка. Публікацыі нашага сталага аўтара Тамары Габрусь традыцыйна распавядуць пра старонкі гісторыі беларускага дойлідства. Пад рубрыкай “Вяртанне да вытокаў” будуць змешчаны матэрыялы даследчыкаў, чые пошукі і знаходкі могуць паслужыць крыніцай натхнення для неабыхавых да сваіх продкаў чытачоў. Асабліва ўвага ў Год навукі будзе аддадзена маладым беларускім і замежным вучоным.

Верыцца, што і ў новым, 2017-м, наша супрацоўніцтва будзе плённым і ўзаемакарысным.

З павагай, Зоя ПАДЛІПСКАЯ.

“ЯК ГЭТА ЦЯЖКА БЫЦЬ ЖАНЧЫНАЙ...”

ЖЫЦЦЁ І ЛІРЫКА ВЕРЫ ВЯРБЫ

УДК 821.161.3.09 “19” - 1

У артыкуле разглядаецца жыццёвы і творчы шлях беларускай паэтэсы Веры Вярбы, аналізуецца ідэйна-эстэтычная і мастацкая адметнасць яе лірыкі, ацэнка яе вершаў у тагачаснай крытыцы, вызначаецца роля В. Вярбы як самабытнай прадстаўніцы плеяды жанчын-паэтэс у беларускай літаратуры другой паловы XX ст.

Ключавыя словы: *Вера Вярба, жыццё, лірыка, лірычная герайня, вобраз, ідэйна-эстэтычны змест, жаноцкасць, эвалюцыя творчасці, беларуская паэзія.*

The article examines the life and career of the Belarusian poetess Vera Viarba, analyzes the ideological and aesthetic and artistic feature of her poetry, her poems score in contemporary criticism, it defines the role of V. Viarba as a representative of the original galaxy of female poet in the Belarusian literature of the second half of the XX century.

14 студзеня споўнілася 75 гадоў з дня нараджэння Веры Вярбы (сапр. Гертруда Пятроўна Сакалова; 1942 – 2012), вядомай беларускай паэтэсы, перакладчыцы. Яна стала адной з яркіх прадстаўніц плеяды жанчын (разам з Е. Лось, Я. Янішчыц, Н. Мацяш, Т. Бондар, Р. Баравіковай, Г. Каржанеўскай і інш.), якія аздобілі і ўзбагацілі беларускую літаратуру другой паловы XX ст.

Паэзія Веры Вярбы – лірычная споведзь жанчыны пра час і сваё пакаленне, яе вершы вылучаюцца павышанай эмацыянальнасцю, пяшчотнасцю, вобраз лірычнай герайні авеяны арэолам загадкавасці, паэтычны стыль твораў характарызуецца меладычнасцю і спеўнасцю, спалучанымі з алагічнасцю і сімвалічнасцю тропаў.

Нарадзілася Вера Вярба ў вёсцы Высокі Гардзец Талачынскага раёна ў ваенны час, у 1958 г. скончыла мінскую сярэдняю школу і паступіла

на філалагічны факультэт Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. З гэтага ж года яе вершы пачалі публікавацца (у часопісах “Вясёлка”, “Бярозка”, “Малодосць”, “Полымя” і інш.). Мікола Аўрамчык з цікавасцю згадвае, як васьмікласніцай Вера Вярба прыйшла з вершамі ў рэдакцыю часопіса “Малодосць”: “Яна вельмі смелы чалавек была і вельмі своеасаблівы чалавек. Магла і жартаваць, і кпіць з хлопцаў з нашых з усіх, з паэтаў – тым больш. Вельмі дзёрзка трымалася, вельмі своеасабліва. Я нікога не магу параўнаць з ёй, нікога з тых паэтаў, якія амаль за сорок год маёй кансультацыі паэзіі прыходзілі да мяне. Яна своеасаблівая і, канечне, паэтэса ад Бога. Тут нічога не скажаш” [1].

Ужо ў 1962 г. выйшла першая кніга паэтэсы “Вочы вясны”, высока ацэненая крытыкамі. У 1964 г. Вера Вярбу прынялі ў Саюз пісьменнікаў БССР. Адзін з вершаў – “Ручнікі” – спадабаўся выкладчыку Полацкага педагагічнага вучылішча Мікалаю Пятрэнку, ён напісаў музыку. “Ручнікі” пасля выканання самадзейным дуэтам з Лёзна – Тамарай Дзядковай і Валянцінай Альхоўскай – на рэспубліканскім конкурсе мастацкай самадзейнасці сталі вядомай песняй, якая пазней увайшла ў рэпертуар “Песняроў” і зрабіла маладую аўтарку папулярнай ва ўсёй краіне: “У суботу Янка / Ехаў ля ракі, / Пад вярбой Алёна / Мыла ручнікі” [5, с. 11]. Вера Вярба выклікала захапленне. Геннадзь Бураўкін прыгадваў: “Я памятаю прыход Веры Вярбы ў нашу паэзію. Не заўважыць гэтага прыходу нельга было, бо Вера была трапяткай, тоненькай, прыгожай, і вершы яе адразу ж былі непадобныя да іншых. Акрамя відавочнага таленту, у іх была жаноцкасць, тая жаноцкасць, якой вельмі і вельмі не хапала беларускай паэзіі

навогул і, у прыватнасці, творчасці паэтак. Яна стала вельмі хутка вядомай...” [1]. Сапраўды, з першага зборніка ў творах паэтэсы прагучала выразная жаночкасць, эмацыйнасць, была відавочная перавага інтымнай лірыкі. Многія рэцэнзенты (В. Бечык, А. Куляшоў, В. Рагойша, А. Яскевіч і інш.) адзначылі адметнае лірычнае самавыяўленне паэтэсы, яе “свежы голас”. А. Лойка, напрыклад, вылучыў як самыя “цікавыя” творы з першага зборніка паэтэсы, «напісаныя ў інтанацыях і рытмах народнай песні – “У апошні вечарок...”, “У мяне каханне...”» [10, с. 135].

Між тым некаторыя з крытыкаў (крытыкаў-мужчын) не змаглі зразумець глыбіню пачуццяў лірычнай гераіні, агаляць свет інтымных перажыванняў у той час было не прынята, актуальнымі былі зусім іншыя тэмы. Так, П. Валкадаеў пісаў: “Гэтыя матывы адпрэчанага кахання становяцца рэфрэнам і пераходзяць у надакучлівае ныццё. У гэтых вершах пераважае камернасць і адарванасць ад вялікіх праблем сённяшняга дня. У іх адсутнічаюць грамадзянскія матывы. Лірычная гераіня В. Вярбы не бярэ на сябе грамадзянскую адказнасць за ўсё, што робіцца вакол. Замест таго, каб актыўна ўздзейнічаць на наша жыццё, яна перабірае ў памяці любоўныя сустрэчы і расстанні” [4, с. 4]. Але нягледзячы на падобныя водгукі, лірыка кахання В. Вярбы стала спевам “першай ластаўкі”, якая пазней загучала зычным хорам у выкананні цэлай плеяды жанчын-паэтэс.

Стаўшы вядомай у дваццацігадовым узросце, Вера Вярба на далейшым творчым шляху сустрэла цяжкія выпрабаванні: за шэрагам захапляльных рэцэнзій пайшлі разгромныя. У 1965 г. паэтэса падрыхтавала другі зборнік “Снежань”, але чытач яго так і не ўбачыў. У рэцэнзіі на нявыдадзеную кнігу С. Грахоўскі пісаў: “Чытаючы многія вершы, пераконваешся, што В. Вярба піша так, як пішацца, мала клапацячыся аб тым, што яна скажа людзям... Ствараецца ўражанне, што ў кніжку ўключаны першыя варыянты, а часам чарнавікі, непрадуманая, неадшліфаваная, напісаная паспешліва і абьякава...” [9, с. 2]. Рэцэнзент Я. Мазалькоў адзначыў паэзію В. Вярбы як “шчырую гарачую лірыку дзяўчыны”, а самую аўтарку “як несумненна адораную паэтэсу, для якой характэрны пошукі яркай своеасаблівай формы, імкненне ўпрыгожыць верш унутранымі рытмамі, асансамі, маляўнічымі і незвычайнымі вобразамі” [11, с. 1], але зусім не зразумеў і раскрытыкаваў верш “Як надаелі размовы аб модзе...”: «Вядома, недарэчна лічыць “злачынствам” падмаляваная па-моднаму вусны і нават размалёваная вейкі. Але таксама недарэчна лічыць кароткія сукенкі і адкрытыя каленкі прыкметай якіх-небудзь асаблівых вартасцяў маладых людзей, якія не жадаюць адставаць ад моды!» [11, с. 2].

Адказам на крытыку гучаць радкі з верша В. Вярбы: “За што вы толькі не судзілі – / А я па-свойму ўсё раблю. / На зайздрасць вам мяне любілі, / І я на зайздрасць вам – люблю. / Пакінулі свой след капытны / На маладой маёй душы, / Мой вобраз юны абабіты, / Як слуп аб’яўны ля шашы... І некаму мне крыўду скласці, / І некалі прыняць дакор. / Жыву і прычакаю шчасця / Усім чарціям наперакор” [5, с. 97].

У 1967 г. надрукавана другая кніга вершаў “Белыя пісьмы” В. Вярбы.

І зноў у крытыцы сустракаем тыя ж абвінавачванні на адрас паэтэсы, якая мела непамерную для таго часу смеласць адкрыць напаказ свой жаночы сусвет. Напрыклад, у рэцэнзіі У. Бойкі чытаем: «Няўдалае параўнанне “Лёгкае, як імя жанчыны” – у вершы паэтэсы не гучыць. Зразумела, не толькі адным каханнем, не аднымі ўспамінамі аб дзяцінстве, смуткам аб адыходзячай маладосці жыве наш малады сучаснік. <...> Сканцэнтраванне ўвагі толькі на інтымных момантах чалавечага жыцця можа прывесці паэтэсу да аднабаковага паказу ўсёй рэчаіснасці, звуціць яе талент» [3, с. 3]. Не можа, ды і не павінен крытык-мужчына зразумець усе таямніцы загадкавай душы жанчыны.

Лірыка, як самы суб’ектыўны род літаратуры, – адлюстраванне ўнутранага свету аўтара, і насамрэч творы паэтаў-мужчын і творы паэтэс-жанчын адрозніваюцца роўна ў той ступені, наколькі мужчына адрозніваецца ад жанчыны. Полавае прыналежнасць не можа быць крытэрыем ацэнкі таленту, а жанчына – аб’ектам з адценнем дугараднасці. Аналіз крытычных артыкулаў, прысвечаных творчасці В. Вярбы, паказвае шэраг праблем, звязаных з быццём жанчыны-аўтара ў літаратурнай справе, характар узаемаадносін не толькі з творчым працэсам, але і з літаратурным асяроддзем, якое ў пераважнай большасці было мужчынскім. У музеі-архіве літаратуры і мастацтва захаваўся рукапіс адной з пазнейшых паэм “Альфа” В. Вярбы, дзе сустракаем радкі, якія не былі ўключаны ў друкаваны варыянт паэмы: “Сябры, што выбралі пасады / і замянілі службай чын / З якой тугою і пагардай / Яны дзівіліся з жанчын” [6, с. 6].

Нават для выдатных мовазнаўцаў І. Германовіча і П. Шубы ліра-паэма “Каліна” В. Вярбы стала “рэбус-паэмай” (такую назву мае іх рэцэнзія на твор). На думку рэцэнзентаў, «да рэбусаў падобны радкі з паэмы В. Вярбы: “І памяць жанчыны хай вечна будзе, / Травой паўстане над зорнай магілай”. Вера Вярба не задумваецца над значэннем слоў і ўжывае іх як папала: берагі цягучыя, доля гаючая, гісторыя зацятая, косы высокія, вада неўміручая, неба імклівае, дым прыгажосці» [8, с. 46 – 47]. Не маглі быць прыняты крытыкамі незвычайныя для таго часу, алагічныя

вобразы, парушэнне граматычных і сінтаксічных нормаў у паэзіі В. Вярбы.

Толькі значна пазней, у 1982 г. дапытлівая літаратуразнаўца Т. Чабан у даследаванні “Крылы рамантыкі: рамантычныя тэндэнцыі ў сучаснай беларускай паэзіі” [13] змагла максімальна наблізіцца да раскрыцця таямніцы таленту В. Вярбы. Аналізуючы творчасць беларускіх паэтаў-рамантыкаў, яна вылучае паэзію В. Вярбы. Вядома, рамантычнасць і жаночкасць – паняцці не ідэнтычныя, але ў асобнай канатацыі суадносныя. Даследчыца, спалучаючы рамантычныя тэндэнцыі з фальклорнай традыцыяй, акцэнтуюе ўвагу на эмацыянальнасці стылю паэтэсы: “Класічныя” рамантыкі, раскрываючы ўнутраны свет чалавечка, асаблівую ўвагу звярталі на эмацыянальны бок яго жыцця – “жыццё сэрца” (Бялінскі) [13, с. 136]. Характарызуючы лірыку паэтэсы, Т. Чабан адзначае “эмацыянальны пачатак”, адваргаючы “прагматызм, рацыяналізм”. Лірычнай гераіні В. Вярбы ўласціва “жаночкая (звярніце ўвагу – жаночкая, а не жаночая. – **I. III.**) кволасць, пяшчота да ўсяго жывога, душэўная ранімасць” [13, с. 138]. У працы Т. Чабан, акрамя пералічаных рысаў жаночкасці, характэрных для паэзіі В. Вярбы, выяўляюцца прыклады змяншэння лагічна-рэчыўнага пачатку: «гранічна эмацыянальныя, суб’ектыўныя, неадназначныя эпітэты (“засмучаныя далі”, “строгі маладзік”, “позні кароль”, “перабалелы дзень” і г. д.), непрадбачаныя, ірацыянальныя параўнанні (“рух ласкавых рук – як міг і недарэчнасць”), катахрэза – непаслядоўнасць у развіцці паэтычнага вобраза» [13, с. 139]. Усё гэта дае магчымасць пры дапамозе “недагавораных” слоў і сімвалічных вобразаў звяртацца да чытача, “мінуючы логіку”.

У гэтым ракурсе важным акцэнтам з’яўляецца актуалізацыя пытання ўзроставай мяжы. Сапраўды, цяжка аспрэчыць факт асаблівай балючасці гэтай тэмы для жанчыны, і таму неаднаразова тэма пульсуе ў многіх творах В. Вярбы: “*Як гэта цяжка быць дарослай, / Як гэта цяжка быць жанчынай... А потым старасць, потым восень, / Хаваеш першыя маршчыны*” [5, с. 41 – 42].

Яшчэ адной яркай адметнасцю жаночкасці ў творчасці В. Вярбы стала тэма мацярынства. Невыпадкова трэцяя яе кніга – зборнік вершаў для дзяцей “Пралеска” (1968). Яшчэ ў васьмнаццацігадовым узросце паэтэса ўсведамляла як найвышэйшае шчасце для жанчыны – быць маці: “*Як найшчаслівейшая жанчына, / Дзіця падносіш да грудзей. / На твары свецяцца маршчыны, / І вочы сталі маладзей*” (1960) [7, с. 37]; кранае пяшчотай верш з першай кнігі паэтэсы – “Дачцэ, якой яшчэ няма” (1960).

Вобраз жанчыны-маці, мацярынскага ўспрымання свету з асаблівай выразнасцю ўвасоблены

ў паэзіі В. Вярбы. Шчасце, будучы лёс і доля дзяцей – тая найвышэйшая мерка, паводле якой паэтэсы вымяраюць усе іншыя каштоўнасці жыцця. Для В. Вярбы “*ў холадзе снежнай завеі / Сончным промнем – дзеці*” [5, с. 121]. Паэтэса напісала нізку вершаў пра сына “Мая маленькая планета”, дзе лірычная гераіня раскрывае маштабнасць мацярынскага пачуцця, калі дзіця для маці – цэлы сусвет, калі маці за дзіця гатова ахвяраваць усім, нават уласным жыццём: “*Я б сэрца пад тапор паклала / За першы дзень твайго быцця*” [5, с. 133]. Коротка і ёміста В. Вярба акрэслівае сваё прызначэнне: “– *Што ты зрабіла для народа?.. / Я гадала вам дзіця*” [7, с. 290]. Жанчына, калі яна ўсведамляе сваю місію на зямлі, мае яшчэ больш высокае прызначэнне – хвалявацца, клапаціцца пра маральнае ўладкаванне грамадства, народны лёс, будучыню чалавецтва. Выхаваным пафасам, зваротам да маладых прасякнуты многія вершы паэтэсы, у гэтым адлюстраванне спецыфікі жаночай літаратуры. Менавіта думкай пра духоўнае пераўтварэнне жыцця, гармонію існавання, магчымасць чалавечага шчасця асвечана яе лірыка. Адна з сучасных даследчыц беларускай жаночай паэзіі А. Петрушкевіч у нататках “Хай будзе свята!”, прысвечаных 8 Сакавіка, зазначае, што ў беларускай літаратуры, у тым ліку і ў “жаночай” паэзіі другой паловы ХХ ст., “вобраз жанчыны ўзвышаны, аваяны арэолам загадкавасці, таямнічасці, бо яна зберагае не толькі матэрыяльныя сімвалы дабрабыту пакаленняў, але і яго духоўныя здабыткі, культуру, мову” [12, с. 19].

Рэалізаваўшы сябе як жанчына-маці, паэтэса адну за другой “нараджала” кнігі вершаў: “Высакосны год” (1969), “Сіняя бухта” (1975), “Альфа” (1978), “Мая маленькая планета” (1982), “Яраслаўна” (1986). У 1976 г. выйшла “Выбранае”, у 1987-м – кніжка выбранай паэзіі “Белыя пісьмы”, у 1995-м – “Апошні верасень”.

У паэзіі В. Вярбы цесна звязаны з тэмай мацярынства вобраз Радзімы. Любоў да маці і любоў да Радзімы-маці суадносныя і ідэнтычныя пачуццям. Дзякуючы маці даруецца магчымасць адчуць сябе ў гэтым свеце, усведоміць сувязь з роднай зямлёй. (Падобна, вобраз маці – святыня ў паэзіі В. Вярбы: “*Абцасікі скіну звонкія, / Прыйду да матчынага храма. / Рукі ў цябе добрыя, тонкія, / Літасцівая мама!*” [5, с. 58].) В. Вярба стварае вобраз маці, якая перажыла вайну: “*Мама, / мая юная мама. / Пальцы ў вайну абмарожвала, / Акопы капала старанна...*” [5, с. 57]. Вобраз бацькі ў паэтэсы толькі ўяўны (ён загінуў у 1941 г. пад Смаленскам яшчэ да нараджэння дачкі): «*3 маленства прывыкішы да страты, / Я слова не ведала “тата”*» [7, с. 99].

Ваенная тэма прадстаўлена ў паэзіі Веры Вярбы таксама і праз асэнсаванне гераічнага вобра-

за зямлячкі Веры Харужай, якой яна прысвяціла некалькі твораў (“Веры Харужай”, “Харужай”, “Вера”, асобны раздзел з паэмы “Каліна” – “Прыпяць” і інш.). Да паэтычнага твора “Вера” аўтар склала аб’ёмную прадмову ў прозе, дзе ўспамінае сюжэты, прачытаныя, калі яна разбірала архіўныя дакументы, акрамя таго ў прадмове – асновы канцэпцыі асэнсавання гэтай трагедыі ўсімі беларускімі паэтамі пасляваеннага пакалення: “Для майго пакалення вайна – гісторыя. <...> І вайна паўстала перада мной болей і гневам цэлага народа. <...> Яны загінулі, верачы ў справядлівасць, у славіўшы Беларусь. Іх смерць – не толькі помнік гераізму, яна дакор нам, жывым. Яе нельга забыць, усклаўшы на магілу вянок з кветак. І калі народ стварае гісторыю, ён павінен яе ведаць” [5, с. 114].

Вера Харужая стала для паэтэсы ідэалам, пуцяводнай зоркай: “Я іду па слядах тваіх / за справядлівасцю і мужнасцю, / За высокай гордасцю і дружнасцю. / Кожны крок мой – на белай паперы, / Я дайду да цябе, мая Вера!” [7, с. 126]. Відавочна, што менавіта гэтая гераіня паўплывала на выбар псеўданіма паэтэсы.

Другой часткай псеўданіма стала назва дрэва. У беларускім фальклоры вярба – сімвал смутку, плачу. Як зазначае І. Чарота, “усходнеславянскія супольныя прынцыпы паэтызацыі вярбы на першы план ставяць лірычныя, часцей за ўсё любоўныя тэмы, у якіх дрэва ўвасабляе тугу” [14, с. 130]. Паэтэса ўспрымае дрэвы як блізкіх істот, яны падобныя да людзей: “Затужылі вербы над вірамі. / ...Але нельга вербам адарвацца / Ад радзімы, ад сваіх віроў” [5, с. 18]. У творчасці паэтэсы сімволіка гэтага дрэва прадвызначыла яркія адметнасці яе лірычнага слова – сувязь з роднымі каранямі, народна-песенную аснову і самотна-шчымлівы, пяшчотны настрой.

Паэзіі Веры Вярбы ўласціва нацыянальная адметнасць, якая выяўляецца ў выбары тэм, праблем, у своеасаблівым поглядзе на розныя бакі жыцця, нарэшце ў нацыянальным моўным каларыце. Для большасці яе твораў характэрны пранікнёны лірызм, эмацыйнасць, чуласць да свету, абвостранае пачуццё прыгожага. Нацыянальна-эстэтычная сутнасць яе паэзіі сведчыць пра адметную ментальнасць і мастацкую эстэтыку. Паэтычнае слова цесна звязана з моўным каларытам, і пры перакладзе на іншыя мовы твор нярэдка страчвае сэнс. Эстэтычныя карані яе паэзіі – у беларускай песеннай прасодыі. Моўная плынь яе твораў успрымаецца як музыка душы. Нездарма на яе вершы напісалі музыку кампазітары М. Пятрэнка, І. Барсукоў, Л. Свездэль.

Письменніца заўсёды з трапяткай павагай адносілася да справы жыцця – паэзіі, узвышаючы той адрэзак часу, калі нараджаецца верш, уз-

дымаючы паэта да экзістэнцыяльнага “творцы часу”, яна пісала з упэўненасцю: “Я веру, што жыццё прадбачыць / І прадчувае лёс паэт...” [5, с. 250]. І гэта не проста жаночая інтуіцыя, а паэтычны прагнастыцызм, заснаваны на глыбокім разуменні чалавека, жыцця і часу з пазіцыяй вечнага і вечнасці. У Веры Вярбы “кожны верш мой, нават слова – / Мой час, мой дзень, мой боль і хлеб” [5, с. 128]. Вера Вярба не пакінула аўтабіяграфіі, яна знікла са старонак “свецкіх хронік” і перастала пісаць вершы задоўга да таго, як пайшла з жыцця. Магчыма, ёй хацелася застацца ў памяці нашчадкаў вечна маладой і прыгожай. Яна пакінула для чытачоў наказ: “Дык будзьце ж у строгай важнасці / Да шчырасці ласкавей. / Чакайце, чытайце ўважліва, / Як пісьмы, вершы мае” [5, с. 90].

Лірычная творчасць Веры Вярбы – высокамастацкі феномен, тайну якога даследчыкам паэзіі неабходна паспрабаваць раскрыць.

Спіс літаратуры

1. **Аксак, В.** Вянок памяці: Вера Вярба. 16 ліпеня 2012 г. [Электронны рэсурс] / В. Аксак // Радзіё Свабода. – Рэжым доступу: <http://www.svaboda.org/a/24646720.html>. – Дата доступу: 05.11.2016.
2. **Беларускія пісьменнікі:** біябібліяграфічны слоўнік: у 6 т. – Мінск: БелЭн, 1993. – Т. 2. – 541 с.
3. **Бойка, У.** “Белыя пісьмы” расказваюць... / У. Бойка // ЛіМ. – 1967. – 14 крас.
4. **Волкодаев, П. И.** Глаза весны: рецензия на одноименный сборник стихов Веры Вярбы / П. И. Волкодаев // Знамя юности. – 1963. – 31 июл.
5. **Вярба, В.** Апошні верасень: выбранае: вершы і паэмы / В. Вярба. – Мінск: Маст. літ., 1995. – 270 с.
6. **Вярба, В.** Альфа: рукапіс паэмы / В. Вярба // БДАМЛМ. – Ф. 55. Воп. 1. Спр. 317. Арк. 1 – 7.
7. **Вярба, В.** Белыя пісьмы: вершы, паэмы / В. Вярба. – Мінск: Маст. літ., 1987. – 430 с.
8. **Германовіч, І.** “Рэбус-паэма”: рэцэнзія / І. Германовіч, П. Шуба // БДАМЛМ. – Ф. 12. Воп. 1. Спр. 1272. Арк. 46 – 50.
9. **Грахоўскі, С. І.** Рэцэнзія на зборнік Веры Вярбы “Снежаны”, 1965 г. / С. І. Грахоўскі // БДАМЛМ. – Ф. 201. Воп. 2. Спр. 235. Арк. 1 – 5.
10. **Лойка, А.** Сустрэчы з днём сённяшнім / А. Лойка. – Мінск: Нар. асвета, 1968. – 172 с.
11. **Мозольков, Е.** Рецензия на сборник Веры Вярбы “Декабрь”, 1965 г. / Е. Мозольков // БДАМЛМ. – Ф. 259. Воп. 1. Спр. 238. Арк. 1 – 3.
12. **Петрушкевіч, А.** Іду па слядах: літ.-крыт., публіц. арт. / А. Петрушкевіч. – Гродна: Абласное аддзяленне Беларус. фонду культуры, 1997. – 150 с.
13. **Чабан, Т. К.** Крылы рамантыкі: рамантычныя тэндэнцыі ў сучас. беларус. паэзіі / Т. К. Чабан. – Мінск: Навука і тэхніка, 1982. – 176 с.
14. **Чарота, І. А.** Пошук спрадвечнай існасці: беларуская літаратура XX стагоддзя ў працэсах нацыянальнага самавызначэння / І. А. Чарота. – Мінск: Навука і тэхніка, 1995. – 159 с.

Ірына ШМАТКОВА,
кандыдат філалагічных навук.

Аўтар ахвярае ганарар на развіццё часопіса.

АЎТАБІЯГРАФІЧНАЯ ПРОЗА ГЕОРГІЯ МАРЧУКА: МАСТАЦКАЕ АСЭНСАВАННЕ АСАБІСТАГА ВОПЫТУ

УДК 821.161.3.09 (092)

Артыкул прысвечаны разгляду аўтабіяграфізму ў творчасці Георгія Марчука. Перад даследчыкам ставіцца задача прасачыць асаблівасці выяўлення фактаў “знешняй” і “ўнутранай” біяграфіі пісьменніка ў раманах “Кветкі правінцыі” і цыкле “Давыд-гарадоцкія каноны”. Заўважаецца, што аўтабіяграфічныя творы мастака часта пераклікаюцца паміж сабой, а іншым разам паасобныя гісторыі пераходзяць з аднаго твора ў іншы; у іх асэнсоўваюцца не толькі пытанні псіхалогіі дзяцінства і юнацтва, але і асаблівасці нацыянальнага характару, прыроды чалавека, шляхі гісторыі Беларусі, глабальныя пытанні светабудовы, жыцця, кахання і смерці.

Ключавыя словы: *аўтабіяграфізм, Георгій Марчук, “знешняя” і “ўнутраная” біяграфія, цыклічны сюжэт.*

The article reviews autobiographism in the creative work of Georgy Marchuk. Before researcher sets her goal on tracing the peculiarities in finding the facts of the writer’s “external” and “internal” biography in the novel “The Flowers of the Province” and in the cyclus “The Canons of David-Gorodok”. Autobiographical writings of the artist very often have a lot in common, and sometimes certain stories pass from one work into the other; they do not just interpret the questions of childhood and youth psychology, but also peculiarities of national character and human nature, ways of the Belarusian history and global issues of the world order, life itself, love and death.

Адной з адзнак літаратуры 2-й паловы ХХ ст. становіцца аўтабіяграфізм, калі на першы план выходзіць тэндэнцыя да спавядальнасці і дзённікавасці, што спрыяе выяўленню аўтарскага погляду на пэўныя з’явы (напрыклад, “Муштук і папка” Я. Брыля, “Стомленасць Парыжам” Л. Дранько-Майсюка, “Зацемкі з левай кішэні” Л. Галубовіча і інш.). З ім непасрэдна звязана агульналітаратурная тэндэнцыя да праўдзівасці і рэалізму, дзякуючы чаму ў ідэйна-мастацкай сістэме твора павялічваецца эстэтычнае значэнне рэальных жыццёвых з’яў.

Даследуючы паняцце “аўтабіяграфізм”, М. Медарыч адзначае, што гэта “стылістычна маркіраваны літаратурны прыём, які ўяўляе сабой рэха жанру аўтабіяграфіі; ён узнікае ў тэкстах, якія самі па сабе не суадносяцца з аўта-

біяграфіяй, не пісаліся і не ўспрымаліся як аўтабіяграфіі” [5, с. 5]. Дыферэнцуючы памежныя паняцці, даследчыца адзначае, што “аўтабіяграфія ўключае ў якасці прадмета апісання асобу ў прасторы і часе, асобу, якая адначасова з’яўляецца суб’ектам і аб’ектам апісання. Аўтабіяграфізм як водгук аўтабіяграфіі можна... шукаць толькі там, дзе аўтар тэксту пра сябе вызначаны і як прынцыпова магчымы аб’ект гістарыяграфіі (канкрэтная эмпірычная асоба ў часе і прасторы), і адначасова як суб’ект... філасофіі і псіхалогіі (трансцэндэнтная асоба)” [5, с. 20]. Любыя праявы аўтабіяграфізму маюць на ўвазе рэканструкцыю асобы аўтара і аднаўленне яе суб’ектыўных, псіхалагічных, эмацыянальных, інтэлектуальных рыс і асаблівасцей. У выніку пісьменнік выяўляе ўнутраныя і эмпірычныя адносіны з навакольнай рэальнасцю. У больш шырокім сэнсе аўтабіяграфізм можна вызначыць як увасоблены ў тэксце пункт погляду мастака на свет, на сябе і сваё месца ў свеце. Дадзенае паняцце можна распаўсюдзіць на шырокае кола тэкстаў, якія па фармальным прыкметах не суадносяцца з аўтабіяграфіямі. Калі жанр аўтабіяграфіі патрабуе максімальна дакладна прытрымлівацца дакументальнай канвы жыцця аўтара, то аўтабіяграфізм як прыём дазваляе раскрыць спецыфіку асобы пісьменніка ў прасторы прыдуманых падзей.

Найбольш ярка адзначаная тэндэнцыя ў творчасці Георгія Марчука (нар. 1 студзеня 1947 г.) выявілася ў раманах “Кветкі правінцыі” (1986) і цыкле эсэ “Давыд-гарадоцкія каноны” (2003). Даследаванне аўтабіяграфізму садзейнічае выяўленню творчай індывідуальнасці літаратара, раскрыццю мастацкіх асаблівасцей творчасці. Давыд-Гарадок, малая радзіма аўтара, з яго своеасаблівым укладам жыцця, не толькі наклаў адбітак на характар будучага пісьменні-

ка і сфарміраваў яго асобу, але і стаў цэнтрам жыццёвай пульсацыі яго прозы. Вызначальным у выбары твораў для аналізу становіцца і тое, што прататыпам галоўнага героя ў іх выступае сам аўтар. Гэта сведчыць пра высокую ступень самарэфлексіі Г. Марчука, які наважыўся крытычна паглядзець на сваё жыццё, шчыра сказаць пра ўласныя памылкі і недахопы.

“Кветкі правінцыі” – раман поліфанічны, які сярод мноства маркіровак можа быць суаднесены з аўтабіяграфіяй, што змяшчае пэўны адсотак мастацкай выдумкі. Такая агаворка звязана з тым, што “літаратурны твор – гэта не фатаграфічны адбітак з сітуацыі, аўтар яго – канкрэтны чалавек, а таму заўсёды існуюць вымысел ці фігуры замоўчвання, кан’юнктуры ход ці недакладнасць ацэнкі, свядомая ці несвядомая арыентацыя на ідэалагічны кантэкст і г. д.” [6, с. 66]. З’яўленне выдумкі ці свядомага замоўчвання часцей за ўсё звязана з этычнымі фактарамі. Пацвярджэнне мы можам знайсці ў маналогі Г. Марчука, адрасаваным памерлай маці (“Канон Маці”). Не аспрэчвае гэтага і творца, калі ў дзённіку “Салодкія слёзы” адзначае: «*Сялямамі на вачах ад успамінаў... я скончыў раман-споведзь, раман-успамін з дзеючымі героямі, якіх і не было ў сапраўднасці, – “Кветкі правінцыі”*» [4, с. 49].

Аўтабіяграфізм – з’ява біцэнтрычнай прыроды, якая выяўляецца ў паняццях “унутранага” (псіхалагічнага) і “знешняга” (падзейнага) вопыту, што фактычна суадносіцца з падзеямі “унутранай” і “знешняй” біяграфіі. Пры супастаўленні рамана з дзённікам пісьменніка “Салодкія слёзы” і са шматлікімі інтэрв’ю выразна прасочваецца супадзенні асноўных, значных фактаў і момантаў жыцця аўтара, аднак ёсць і несупадзенні (напрыклад, дзяўчыну, у якую быў закаханы ў школе Г. Марчук, звалі Света Іванова, а ў творы ў яе закаханы сябра героя, а ён сам – у Валю Цялегіну). Тым не менш назіраецца вялікая колькасць агульнага ў эмацыянальна-псіхалагічным плане, у сферы этычнага і эстэтычнага. У адным з інтэрв’ю Георгій Васілевіч сказаў: «*Аснова гэтага твора – маё юнацкае жыццё... “Кветкі правінцыі” – гэта споведзь і прызнанне ў каханні землякам, малой радзіме, мястэчку, дзе я нарадзіўся...*» [2, с. 5].

Акрамя таго, у дзённіку знаходзім таксама наступны запіс: «*Скончаны раман “Кветкі правінцыі”. Пісьменнік не павінен быць таксама асцярожна-абачлівым назіральнікам. Для ўзмацнення эмацыянальнага ўздзеяння на чытача часта выкарыстоўваў гіпербалу, узбуйняў або пазітыўны, або негатыўны факт. Ва ўсім ёсць боская наканаванасць. Магчыма, не застанься я сіратой, не адчуй гора ад першага няшчаснага*

кахання, не захварэй на сухоты і не развітайся з роднымі мясцінамі, магчыма і не стаў бы займацца літаратурай, якой і прысвяціў сваё жыццё» [4, с. 21]. Такі самы лёс паўтарае і герой твора Адаць Доля.

Асноўны змест рамана складаюць асэнсаванне мастаком самагубства маці і пошукі ўласнага “я”. Імкненне спасцігнуць прычыны паводзін найбольш блізкага чалавека прыводзіць да рэфлексіі ўласных учынкаў у дзяцінстве і юнацтве. Звернем увагу, што Г. Марчук пры стварэнні “Кветак правінцыі” выкарыстоўвае архетыпавую схему сюжэта станаўлення: страта – пошук – здабыццё. Разам з тым тут выразна прасочваецца новая мадэль цыклічнага сюжэта: сітуацыя – станаўленне – адкрыты фінал. Станаўленне паказвае працэсуальнасць не толькі знешнюю, але і ўнутраную. Яно характарызуецца пэўнай сітуацыйнасцю і гістарычным часам, дзякуючы чаму, па сцвярджэнні С. Бройтмана, “і персанаж, і падзея сталі пераменнымі велічынямі, а герой і яго змены набылі сюжэтнае значэнне” [1, с. 335]. У выніку мы маем наступную сюжэтную схему: сітуацыя (страта) – пошук (станаўленне) – адкрыты фінал. Такое разгортванне матэрыялу дазваляе рэцыпіенту прасачыць этапы сталення асобы героя, першы з якіх – страта – пачаўся неяк незаўважна для яго з моманту смерці маці.

Вобраз маці пастаянна прысутнічае ў творы, куды ўваходзіць праз згадкі знаёмых, успаміны родных і блізкіх і асабліва праз думкі самога героя. Аўтар шчыры не толькі з чытачом, але і з самім сабой. Яму неабходная смеласць, каб прызнацца ў тым, што па-сапраўднаму любіць, шанавець і шкадаваць маці ён пачаў толькі тады, калі яе не стала: “*Я ўсё часцей пачаў вяртацца думкамі да маці, пачаў, як ні дзіўна, нешта сваёй дзіцячай галавой асэнсоўваць. Раптам на нейкім віражы сваіх думак і ўспамінаў я зразумеў, што ў смерці маці, відаць, найбольш вінаваты я сам! Я пачаў шкадаваць яе, мёртвую, як жывую, бо жывую не шкадаваў, бо жывой яна якраз была для мяне як усё роўна мёртвая*” [3, с. 16]. Звяртае на сябе ўвагу і той факт, што творца не імкнецца да спрашчэння пачуццяў юнака і адзначае, што і шкадаванне прыйшло толькі тады, калі хлопец сам апынуўся ў сітуацыі на мяжы жыцця і смерці, сутыкнуўся ў юнацкім узросце са смерцю знаёмых у лясарні. Хвароба стала яшчэ адным паваротным момантам у жыцці, яна дала імпульс пошукам прычын самагубства жанчыны. З гэтага часу Адаць спрабуе па крупінках аднавіць яе жыццё, каб зразумець, што падштурхнула маці да рашэння накласці на сябе рукі.

Георгій Марчук па-майстэрску выбудоўвае сістэму пошукаў сынам прычын смерці маці. Ён

разам з героем не імкнецца да аднабаковага адлюстравання з’явы, выводзячы пэўныя, дакладныя матывы, а намагаецца перадаць складанасць і неадназначнасць сітуацыі. Пісьменнік сутыкае паміж сабой думкі розных персанажаў, меркаванні героя, успаміны родных, філасофскія высновы местачкоўцаў для таго, каб і чытач змог далучыцца да “дыскусіі” пра вытокі такой з’явы, як самагубства, каб працавала аналітычная думка рэцыпіента і адбывалася асэнсаванне жыцця.

Наступнай падзеяй, якая распачала этап сталення героя, стала хвароба. Адаць, нягледзячы на тое, што застаўся без бацькоў, усё роўна адчуваў падтрымку родзічаў, аднакласнікаў, сяброў і местачкоўцаў. Ды пасля ад’езду на некалькі месяцаў у Брэсці тубдыспансер хлопец застаўся сам-насам. Апынуўшыся ў новым нязвыклым асяроддзі, ён быў вымушаны шукаць уласнае “я”. Адною з крыніц самавызначэння сталі кнігі, сапраўдныя дарадчыкі-настаўнікі: *“Акрамя мастацкай літаратуры, я прачытаў у дыспансеры шмат кніжак і часопісаў з артыкуламі пра сваю хваробу”* [3, с. 107]. Менавіта тут была магчымасць заглябіцца ў стыхію роўнасці і братэрства. Хвароба размыла ўсе сацыяльныя межы, і не было ніякай розніцы, якое матэрыяльнае становішча ты займаеш, які твой узрост і хто твае родныя. Таму юнак прыходзіць да высновы, што да любімых слоў хроснага *“яднае чалавека хата, песня, работа”* можна дадаць *«і сваё слова “хвароба”»* [3, с. 107]. Працэс сталення працягваўся і ў санаторыі: *“Я ехаў на другі канец Беларусі, ехаў адзін у самастойнае жыццё, законы якога, пісанья і няпісанья, спасцігаў паступова, быццам нехта адчыняў нябачныя дзверы і ўводзіў у новы і незвычайны пакой гэтага самага жыцця. А той самы першы пакойчык – родны дом – гэтак жа паступова ў маёй памяці саступаў на самы край, гатовы вось-вось згінучь у лабірынце бяспмяцтва”* [3, с. 106 – 107].

Гэтыя два асноўныя віры жыцця прадвызначылі будучыню хлопца. Яны загартавалі яго характар і паспрыялі развіццю такіх рысаў, як самастойнасць, грамадская самасвядомасць, чуласць, справядлівасць, учэпістасць, а таксама навучылі ніколі не спыняцца на паўдарозе, даводзіць пачатае да канца, змагацца за шчасце. Менавіта ў бальніцы і санаторыі хлопчук адчуў на поўную моц прыгажосць мастацкага слова, яго выразнае ўздзеянне на душу і неабходнасць у жыцці чалавека. Любоў да літаратуры паспрыяла развіццю пісьменніцкага таленту і самога Адася Доля, які ў выніку звязаў з ёй далейшае жыццё: *“Я ведаю, пра што мне хочацца пісаць. Нясцерпна цягне мяне да стала”* [3, с. 256].

Георгій Марчук не абмяжоўваецца толькі аповедам пра самагубства маці і станаўленне асобы юнака, а паказвае розныя драматычныя сацыяльна-палітычныя зрухі (вайна, калгаснае будаўніцтва, грашовая рэформа, барацьба з рэлігіяй), якія так ці інакш уплывалі на жыццё мястэчка, што садзейнічае пашырэнню хранатопу рамана. Адно з’явы ўвайшлі ў раман праз згадкі і ўспаміны герояў апаведу (вайна), сведкам іншых стаў сам Адаць Доля (барацьба з рэлігіяй, грашовая рэформа), праз прызму яго ўспрымання яны і адлюстраваны ў творы.

“Кветкі правінцыі” вызначае сацыяльная праблематыка. Улюбёнага ў родны Давыд-Гарадок, з яго традыцыйным укладам жыцця, Г. Марчука не можа не турбаваць будучыня мястэчка. Гэта абумовіла з’яўленне старонак рамана, дзе пісьменнік разважае пра лёс мілых сэрцу мясцін, ставіць пытанне пра развіццё вёсак і малых гарадоў у пасляваенны час. Працягам праблемы стала вырашэнне пытання прыватнага кветкаводства. Спаконвечнае традыцыйнае вырошчванне кветак з мэтай далейшага продажу насення было “забаронена”. У Давыд-Гарадку, як і ва ўсім Столінскім раёне, быў уведзены каранцін, што не дазваляў вываз насення без адпаведных сертыфікатаў, якія ўлада не выдавала *“прадпрыемальнікам”*. Аўтар разам з героямі шчыра засмучаны і пратэстуе супраць такога рашэння чыноўнікаў.

Пісьменнік выказвае глыбокую занепакоенасць экалагічным станам роднага Палесся. Ён выступае супраць меліярацыі, не можа прыняць знішчэння прыроды, якая з’яўляецца часткай светаўспрымання родных мясцін, : *“...мне трохі крыўдна і сорамна... што я бездапаможны і бяссільны ўратаваць для свайго гарадка Гарынь... Меліяратары з дазволу высокага кіраўніцтва адводзяць нашу Гарынь, зменьваюць яе русла. І застанецца гарадок мой сіратою, як чалавек”* [3, с. 258].

Выразная гуманістычная накіраванасць твора выяўляецца ў разважаннях пісьменніка пра анталагічныя праблемы быцця, прызначэнне чалавека. Г. Марчук гаворыць пра самае важнае і неабходнае чалавеку: *“...захаваць і памнажаць свой талент, пераемнасць традыцый духоўнасці – вось шлях да захавання непаўторнасці свайго асобы і ўрэшце – узмацнення веры ў жыццёвы аптымізм і бесмяротнасць свайго народа”* [3, с. 256].

Такім чынам, у рамана “Кветкі правінцыі” рэалізаваны наступныя рысы паэтыкі аўтабіяграфіі:

1) хранатоп, які ахоплівае кавалак жыцця героя ад маленства да трыццацігадовага ўзросту, пашыраецца да гісторыі сям’і, роду Адася Доля;

2) асаблівая сістэма персанажаў, што вылучае на першы план героя-падлетка, яго маці і блізкіх родзічаў, якія набываюць тыповыя рысы і здольны ўвасабляць агульначалавечыя тыпы і ўзаемасувязі;

3) прадметны свет, пададзены праз суб'ектыўнае ўспрыманне героя, пашыраецца інтэр'ерам і пейзажам і складаецца ў вобраз дому, які валодае шырокімі семантычнымі сувязямі (ад агульнага значэння *дом да малой радзімы*);

4) спецыфіка апавядання абумоўлена складанымі ўзаемасувязямі пунктаў погляду героя-дзіцяці і больш дарослага апавядальніка; гэта стварае магчымасць для ўзнаўлення непасрэднага суб'ектыўнага ўспрымання рэчаіснасці персанажам (у дзіцячым, падлеткавым і больш сталым узросце) і адначасовага аналітычнага асэнсавання апавядальнікам;

5) для сюжэта характэрна пэўнае кола ўстойлівых матываў і жыццёвых этапаў, якія ўзнаўляюць знаёмства героя з навакольнай рэчаіснасцю: любоў да маці, складаная адносіны з бацькам, адкрыццё свету прыроды, знаёмства з літаратурай, першыя спробы п'яра, сустрэчы сяброў і "ворагаў"; матыў падарожжа, што перарастае ў матыў жыццёвага шляху, лёсу; сюжэтавызначальная роля належыць матыву памяці, на аснове якога супрацьпастаўляюцца часавыя катэгорыі *тады і цяпер* і які садзейнічае паглыбленню лірычнага пачатку твора.

Ствараючы аўтабіяграфічны вобраз, пісьменнік не толькі адлюстроўвае працэс станаўлення сваёй асобы, але і асэнсоўвае сувязь з эпохай, з яе патрабаваннямі і запытамі. Зыходзячы з таго, што такі вобраз рэпрэзентуе не толькі эмпірычна-псіхалагічную, але і культурна-гістарычную біяграфію аўтара, можна гаварыць пра актуалізацыю тых ці іншых дамінантных сацыякультурных прыкмет асобы мастака. Актуалізуючы вобраз эпохі, Г. Марчук імкнецца акрэсліць уласнае месца і функцыю ў грамадстве. Ён вывучае сучаснікаў ва ўсёй псіхалагічнай складанасці і ўвасабляе ўяўленне пра іх у вобразах, дзе скандэсанаваны найбольш характэрныя ідэалагічныя і эстэтычныя тэндэнцыі і погляды. Захоўваючы індывідуальныя рысы, пісьменнік на матэрыяле сваёй біяграфіі стварае абагульнены вобраз сучасніка, у якім увасоблены праблемы і асаблівасці часу. Г. Марчук канструюе вобраз Адася Доля як літаратурны партрэт арганічнага і разам з тым унікальнага прадстаўніка эпохі, імкнецца паказаць яго асобу як неад'емную частку ўсяго грамадскага і гістарычнага працэсу.

Своеасаблівы працяг рамана "Кветкі правінцы" – цыкл літаратурна-філасофскіх эсэ "Давыд-гарадоцкія каноны", дзе на поўную моц загучала паляшукская гаворка, а сам пісьменнік

выявіў сябе як адданы сын Палесся, патрыёт сваёй зямлі. Менавіта ў творах цыкла яскрава выявіліся рысы ўнутранага аўтабіяграфізму, а лірычны пачатак стаў дамінантным.

Першы твор цыкла – "Канон Богу", тут непасрэдна раскрываецца тэма сакральнага, святога ў жыцці чалавека. Мастак не імкнецца растлумачыць царкоўныя догматы, а стварае псіхалагічны партрэт месцічковага, паказвае асаблівасці далучэння чалавека да Бога, указвае на непарыўную еднасць Бога, людзей, хат, вуліц (з гэтым звязана і напісанне наступных твораў, прысвечаных хаце і вуліцы). Не менш значны ўплыў на станаўленне асобы робіць прырода, у прыватнасці рака Гарынь (тут размова ідзе пра каштоўнасці жыхароў Давыд-Гарадка, што праецыраецца на беларусаў увогуле). Ва ўспрыманні Гарыні аўтарам адбіўся яго ўласны досвед дзяцінства. Прысутнасць ракі ў жыццёвай прасторы чалавека ўзбагачае яго разнастайнымі сувязямі з наваколлем, прыладамі працы, прадметамі ўжытку.

У кожным творы цыкла няўлоўна прысутнічае сам аўтар, перадаючы ўласныя думкі і настроі, праз успамін дзяцінства, знаёмых і блізкіх сэрцу родзічаў, сяброў, настаўнікаў, суседзяў. Апісваючы жыццё мястэчка, Г. Марчук непасрэдным чынам выяўляе свой светапогляд, раскрывае асаблівасці атмасферы, у якой фарміравалася яго асоба, выказвае патаемныя думкі і мары, прыадчыняе заслону душы. Яго сіроцкае дзяцінства, боль ад таго, што пад ціскам абставін хлопец быў вымушаны прадаць зруб матулінай хаты, абумоўлівае поўныя схаванага болю словы пісьменніка: *"Нішто так не калечыць хату, як смерць гаспадароў. Радуйся, калі засталася бацькоўская хата і ёсць куды вяртацца. Стократ радуйся, калі ёсць куды і ёсць да каго"* [3, с. 389].

Спалучэнне жыццесцвярдзальнага пачатку і лірычнага суму ляжыць у аснове двух найбольш выразна аўтабіяграфічна акрэсленых эсэ – "Канон Часу" і "Канон Маці", на старонках якіх адным з цэнтральных вобразаў становяцца "я" аўтара і яго маці. У першым з названых твораў мастак раскрывае чытачу густы і раскавае пра большую частку *"з таго, што любіць сэрцу і з чаго яно супраціўляецца"* [3, с. 407]. Разважаючы пра непрадказальнасць кожнага новага дня, Г. Марчук папярэджвае пра магчымасць таго, што давядзецца рабіць нешта са спіса нялюбых сэрцу рэчаў, аднак гэта дазволіць *"больш цаніць тое, чым поўніцца душа і з чаго складаецца кароткае імгненне штодзённага шчасця"* [3, с. 407]. Аптымістычнасць аповеду змяняюць словы, напоўненыя смуткам і жалем па родных і блізкіх, якія, нібы абраўшы сабе адзін з месяцаў, памерлі: *"Больш за ўсё баюся жніўня. Гэта на яго*

долю выпала маё самае страшнае пракляцце. Ён адабраў маю маладую маці, маё ласкавае, пяшчотнае, добрае сэрца” [3, с. 408]. Такі боль пісьменнік нясе праз усё жыццё і не ў адным творы паўтарае словы, звернутыя да той, хто прывёў яго ў свет: “Мамо, не было і дня, каб я не ўспамінаў цябе” [3, с. 410].

У творчасці мастака аўтабіяграфізм выяўляецца не толькі ў названых творах, але і ў некаторых навелах. Цікавае выклікае той факт, што паасобныя гісторыі пераходзяць з аднаго твора ў іншы, гэта звязана з імкненнем засяродзіць увагу на найбольш значных з’явах у жыцці чалавека, развіць матывы, якія ўжо закраналіся раней. Так, падзеі, пакладзеныя ў аснову навелы “Першыя слёзы”, мелі месца ў рамане “Кветкі правінцыі”. Галоўны герой апавяду (пятнаццацігадовы Юрась, маці якога даўно памерла, а бацька пакінуў) па сутнасці той самы Адаць Доля. І першыя слёзы выкліканы адным і тым жа – смерцю коткі. Аднак інтарэс у Г. Марчука выклікае не факт дзяцінства, пакладзены ў аснову абодвух твораў, а працэс духоўнага прасвятлення, нараджэння чалавека ў чалавеку. Сустракаюцца ў пісьменніка і творы з выразнымі адзнакамі ўнутранага аўтабіяграфізму: “Мой месяц”, “Адказы на пытанні РТ” (абодва пазней аб’яднаны аўтарам у эсэ “Канон Часу”), “Пасля маўчання” (твор стаў часткай “Канона Маці”), “Сповідзь” (вытрымка з дзённікавага запісу, зробленага ў дзень свайго 50-годдзя).

Раман “Кветкі правінцыі” абумоўлены светапоглядам мастака, яго творчымі арыенцірамі, індывідуальнымі схільнасцямі і магчымасцямі, але ў той самы час назіраецца і ўплыў напісанага на светабачанне Г. Марчука. Аўтарскае “я”, якое рэпрэзентуецца ў вобразе Адася Доля, з’яўляецца тэматычным ядром твора, не толькі прадвызначае яго кампазіцыйную спецыфіку, але і спрыяе выяўленню асаблівасцей пісьменніцкай індывідуальнасці, унутраных і знешніх

адметнасцей узаемадачыненняў асобы і свету. Аднак пры гэтым асабісты перажыванні аўтара трансфармуюцца адпаведна спецыфічным законам мастацтва, што дазваляе арганічна спалучаць агульнае і ўласнае.

Аўтабіяграфізм шматлікіх твораў Георгія Марчука служыць прыступкай да асэнсавання складаных падзей эпохі (найбольш выразна выражана ў рамане “Кветкі правінцыі” і цыкле эсэ “Давыд-гарадоцкія каноны”). У рамане праз прызму мастацкага ўзнаўлення жыцця героя да яго трыццацігоддзя аўтар імкнецца ставіць і вырашаць вечныя праблемы жыцця чалавека. Гэта можна назіраць і ў іншых аўтабіяграфічных творах, дзе ступень сацыяльна-псіхалагічнага і канкрэтна-гістарычнага праламлення праблем розная. Аўтабіяграфічная проза пісьменніка асэнсоўвае не толькі пытанні псіхалогіі дзяцінства і юнацтва, але і асаблівасці нацыянальнага характару, прыроды чалавека, шляхі гісторыі Беларусі, глабальныя пытанні светабудовы, жыцця, кахання і смерці.

Спіс літаратуры

1. Бройтман, С. Н. Историческая поэтика : учеб. пособие / С. Н. Бройтман. – М. : РГГУ, 2001. – 320 с.
2. “Бяры тэму, якую да цябе ніхто не браў” : Інтэрв’ю з Г. Марчуком / гутарыла Д. Лісоўская // ЛіМ. – 2010. – 15 кастр. – С. 5.
3. Марчук, Г. Кветкі правінцыі : раман, навелы, афарызмы / Г. Марчук. – Мінск : Маст. літ., 2004. – 416 с.
4. Марчук, Г. Сладкія слёзы : дневник / Г. Марчук. – Мінск : Адукацыя і выхаванне, 2010. – 248 с.
5. Медарич, М. Автобиография / автобиографизм / М. Медарич // Автоинтерпретация : сборник статей ; под ред. А. Б. Муратова и Л. А. Иезуитовой. – СПб., 1998. – С. 5 – 32.
6. Стральцова, В. М. Шлях да сябе : сучасная аўтабіяграфічная проза як мастацкая сістэма / В. М. Стральцова. – Мінск : Беларус. навука, 2002. – 112 с.

Людміла ІКОННІКАВА,
малодшы навуковы супрацоўнік
Цэнтра даследаванняў беларускай культуры,
мовы і літаратуры НАН Беларусі.

КАЛЯНДАР ПАМЯТНЫХ ДАТАЎ І ЮБІЛЕЙНЫХ ДЗЁН на 2017 г.

САКАВІК

1 сакавіка – 115 гадоў з дня нараджэння Ядвігі Раздзялоўскай (1902 – 1992), мастачкі, педагога, заслужанай дзяячкі культуры Польшчы

110 гадоў з дня нараджэння Аляксандра Гінцбургга (1907 – 1972), беларускага і расійскага кінааператара, рэжысёра, заслужанага дзеяча мастацтваў Беларусі, заслужанага дзеяча мастацтваў РСФСР

100 гадоў з дня нараджэння Фёдара Шмакава (1917 – 2009), акцёра, рэжысёра, народнага артыста Беларусі, народнага артыста СССР

75 гадоў з дня нараджэння Уладзіміра Перліна, вяланчэліста, педагога, дырыжора, заслужанага артыста Беларусі

70 гадоў з дня нараджэння Алеся Камароўскага, паэта, празаіка

70 гадоў з дня нараджэння Міхася Кацюшэнкі (1947 – 2016), празаіка, журналіста

70 гадоў з дня нараджэння Станіслава Наско, кампазітара

2 сакавіка – 90 гадоў з дня нараджэння Арыядны Ладзігінай, вучонай-эстэтыка, музычнага крытыка, педагога

80 гадоў з дня нараджэння Алены Лукашэвіч, майстры народнага мастацкага ткацтва

75 гадоў з дня нараджэння Віктара Лужкоўскага, паэта

Заканчэнне на с. 16, 28, 69, 87, 93.

АФАРЫСТЫЧНЫЯ ВЫСЛОЎІ Ў “ДАВЫД-ГАРАДОЦКІХ КАНОНАХ” ГЕОРГІЯ МАРЧУКА

Георгій Марчук – прызнаны стваральнік афарызмаў, якіх у яго тэкстах можна налічыць каля пяцісот. Яго творы яркай вобразнасцю і народнай мудрасцю нагадваюць казкі, паданні. Афарыстычныя выслоўі надаюць вобразам-сімвалам навіел “Давыд-гарадоцкіх канонаў” сакральнае значэнне, філасофскую глыбіню, перадаюць чытачу спрадвечныя законы народнай маралі.

“Давыд-гарадоцкія каноны” Г. Марчука ўяўляюць з сябе невялікія ліра-эпічныя навіелы са спавядальна-велічным зместам. Яны прысвечаны роднай зямлі пісьменніка, людзям, якія жывуць на ёй. Давыд-гарадок – унікальны куток Беларусі. Ён мае багатую гісторыю, размешчаны ў маляўнічым палескім краі, там, дзе паўнаводная Гарынь зліваецца з прыгажуняй Прыпяццю [1, с. 175].

Што такое каноны? Гэта правілы для кіраўніцтва ў царкоўным жыцці хрысціян, якія ўстаноўлены апосталамі, айцамі царквы і ўсяленскімі саборамі на аснове евангельскага вучэння. “Давыд-гарадоцкія каноны” Г. Марчука – найперш правілы духоўнага, свецкага, маральна-этычнага жыцця гарадчукоў, іх унутранае крэда, сістэма паводзінаў і ўзаемаадносінаў у грамадстве, стаўленне да навакольнага свету [4, с. 19].

У навіелах можна знайсці шмат афарыстычных выслоўяў разнастайнай тэматыкі: пра вечнасць, жыццё і смерць, веру, сэнс жыцця, час, любоў, дабро і зло, маці, сям’ю, малую радзіму, сяброўства, прыроду, школу. Аўтар закранае розныя маральна-этычныя, псіхалагічныя і сацыяльныя праблемы, у пошуках вырашэння якіх чалавек часта звяртаецца да народнай мудрасці.

Першым сярод дзесяці твораў ідзе “**Канон Богу**”. У ім сцвярджаецца, што ў Бога “*вераць і старыя, і малыя. Без Божага блаславення і крыжа не выбіраюцца ў далёкую дарогу, не пачынаюць ніякую справу, не сядваюць да стала*”. Аўтар заўважае: “*У святочныя дні людзі дабрэюць*”. Час ад часу многія абурваюцца жыццёвай несправядлівасцю: “*А дзе той Бог? Усё няроўна дзеліць. Добры, чэсны памірае, а паразіт жыве*”. Жыццёвыя клопаты забіраюць увагу людзей, і тыя “*толькі ў старасці больш згадваюць пра некла*”, а ў апошнія хвіліны на зямлі просяць: “*Божа, не пакінь дзяцей і ўнукаў... без сваёй ласкі і апекі*”. Гарадчукі, па назіранні пісьменніка, прытрымліваюцца правіла: “*лепш быць далёкім... сваяком Бога, чым найбліжэйшым суседам чорта*”. Аднак жа не асуджаюць, а шкадуюць “*тых, хто не верыць у Бога, а замяняе веру ва*

Усемагутнага верай у сілы прыроды”, “*не прынята спрачацца пра існасць Бога*”. Галоўным аб’рэгам лічацца “*нацельны крыжык і іконка – самыя дарагія святыні, якія ахоўваюць і цела, і душу*”. З Божым імем звязваюць існаванне на роднай зямлі: “*Бог мяне сюды прывёў, тут жыць і буду*”. “*Гарадчукі вельмі ж адданы свайму мястэчку*”. Завяршаючы навіелу, аўтар піша: “*Няма такога чалавека на зямлі, якому Бог яшчэ не дапамог*”.

Нельга ўявіць Давыд-гарадок без ракі Гарынь. Другая навіела прысвечана ёй. “**Канон Гарыні**” не толькі апісанне ракі, але і своеасаблівае прызнанне ў любові да гэтай прыгажуні. Аўтар, як і яго землякі, успрымае раку як жывую істоту: “*Рака першай і выхоўвае, загартоўвае характар чалавека*”, “*Рака не чалавек, яна злой не бывае*”, “*Ракой не грэбуюць, яе не абагаўляюць, а ставяцца да яе паважна, як да старэйшай сястры*”, “*Спачваюць гаспадару дома, які стаіць над ракой: жыві і заўсёды думай, каб вада не знесла*”, “*Рака мае свой нораў, паказуху, дурноту не даруе*”, “*Ціха прымае дары рака*”, “*Ніхто з людзей не помніць, а рака памятае*”, “*Рака... без лодкі як гарод без кветак*”, “*На рацэ благадаць жыцця больш адчувальная*”, “*Бяжыць рака, шуміць вада, не пачакае, забярэ і знясе і твае гады*”. З вобразам ракі звязаны вобразы з’яў прыроды і стыхій: “*Вада, як і агонь, сваёй зменлівасцю падштурхоўвае да разваг*”, “*ад вады вачэй не адарваць*”, “*У векавой барацьбе вады і сушы найчасцей перамагае вада*”. Адносіны паміж людзьмі таксама звязаны з ракой: “*Рыбак сям’ю не пракорміць... аднак гарадчукі здэкаў над рыбакамі не дазваляюць сабе*”.

Аўтар з пяшчотай, сыноўняй любоўю і гонарам сцвярджае: “*А ў вас такой прыгожай ракі няма, як у нас... Гарынь мая, Гарынь*”.

Георгій Марчук падкрэслівае адметнасці ў стаўленні землякоў да простых з’яў і прадметаў як да святынь, з асаблівай пашанай падае словы-сімвалы з вялікай літары, надаючы ім сэнсавую важкасць, вызначальнасць у жыццёвым лёсе чалавека. Гэта вобразы-сімвалы Хаты, Вуліцы, Агарода, Школы, Ветру, Базару, Часу.

У навіеле “**Канон Хаце**” пісьменнік паказвае нам, наколькі важным месцам у жыцці чалавека і народа з’яўляецца хата: “*У ёй карэнні, пачатак культуры, гаспадарлівасці, густу, чысціні, чалавечага цяпла...*”, з якой увагай і пяшчотай людзі ставяцца да месца, у якім жывуць: “*Хату даглядаюць, як нявесту*”, “*О, хата, любая хата, маленькі Ноеў*

каўчэг, калыска”, “Па хаце, якая згарэла, плачуць як на чалавеку”. З хатай звязаны пэўныя правілы паводзін: “На бягу ў хаце не п’юць і не ядуць. Толькі за сталом і толькі, каб усе селі”. Яна ж становіцца за перыяд шматгадовага існавання розных пакаленняў роду і сведкам смерці: “Нішто так не калечыць хату, як смерць гаспадароў”, “У жалобныя дні даюць нябожчыку пераначаваць”, “На сцены партрэтаў памерлых не прынята вешаць”, “Фатаграфіі нябожчыка ў труне хаваюць ад дзяцей...”, “Кажуць, калі памрэ гаспадар, то комін пакосіцца налева, а калі гаспадыня – на правы бок”. Тэрыторыя двара таксама гарманічна ўпісваецца ў касмічна-філасофскае паняцце хата: “Яблыкі і вішні пільнуюць вокны”, “Там, дзе засталіся ў хаце ўдава ці ўдавец, розы пад вокнамі, што на вуліцу, не садзяць”. Адзначаецца існаванне асаблівай энергетыкі ў традыцыях, веры і паводзінах людзей у хаце: “Ліпаю ў печы не паляць. Душа ліпы ў агні плача”, “Хата не любіць цішыні”, “У хату, у якой на покуці абразы Хрыста, Божай Маці, Міколы Угодніка, маланка не ўдарыць”. На цесную сувязь і пераемнасць пакаленняў указваюць выразы: “Няхай ідзе на свой хлеб, а да бацькоў ходзіць на булкі”, “Радуйся, калі засталася бацькоўская хата і ёсць куды вяртацца”.

“**Канон Вуліцы**” адразу пачынаецца з афарызма: “У стукі на шкле акна ёсць свая музыка”. Стукам у шыбу звычайна дзеці выклікаюць адно аднаго на двор гуляць. Тэма дзяцінства ў гэтым творы асноўная. З успамінаў аўтара ўзнікаюць розныя карціны: “На сваёй вуліцы сваіх аднагодкаў не б’юць і не крыўдзяць. На іншых вуліцах ці каля клуба – там і пабіцца можна, а тут братэрства”, “Вулічныя мянушкі ніякімі ганаровымі званнямі і высокімі пасадамі не вытравіць”, “Гудзе ўся вуліца двойчы: калі на ёй вяселле і калі провады ў войска”, “Невымоўна шануе той вуліцы, на якой не ездзяць машыны”, “Гукай маці, не гукай, а пакуль не закончацца танцы – не чакай”, “Дома трэба рабіць, а на вуліцы – воля”, “Падлеткам хутка ўсё прыдаецца”. Тэма адносін паміж людзьмі ярка гучыць у афарызмах: “Кралі да нас, мы кралі і яны крадуць”, “Тое, што за плотам, на вуліцы, тое – нічыё”, “Злосць і крыўда доўга не праходзяць”, “Няма сілы, каб прыпыніць задушэўныя размовы”, “Даруйце адзін аднаму дробныя грахі, каб яны не перараслі ў вялікія, недаравальныя”. Страх перад смерцю адчуваецца ў думках дарослых: “Ой, каб вайны не было”, “Так не хочацца развітвацца з пражытым днём”. Вуліца – сімвал малой радзімы: “Свая вуліца, самая свая, самая родная”, “Родны кут у кожнага свой, для гарадчукоў ён – родная вуліца”.

“Адгарадзіся ад жывёл, людзей плотам вакол хаты, дык і будзе агарод” – так пачынаецца “**Канон Агароду**”. Тэмы жанчыны і прыгажосці спа-

лучаюцца ў адно цэлае: “Тысяча жанчын... твораць з агарода дасканалыя палотны, нібы ткуць з жывых кветак дываны”, “Баішся пахваліць якуюсь кветачку, каб, не дай бог, не пакрыўдзіць іншую”, “Такая прыгажосць, а на сэрцы вечны неспакой”, “Нават кветку, якую пабіў град, падвязваюць, даюць яшчэ пажыць”, “Глядзіш на кветкі, і абавязкова прыгадваюцца дзеці, вяселле і пацалункі”, “Няхай дзіцятка з маленства да жывых кветак прывыкае”, “Гарадчук не танцуе гожа, калі адзежа непрыгожа”, “Пашли, Госпадзі, дожджык, каб у агародзе кветкі не згарэлі”, “Узімку ўсім хочацца адпачыць ад гарода... і сумуюць без кветак”. У навеле чырвонай ніткай праходзіць тэма працы: “У гарод ходзяць штодня, пакуль носяць ногі і слухаюцца рукі”, “На гародзе працу вытрымліваюць тыя, хто не баіцца адзіноты. Хто яе баіцца, ідзе працаваць у магазін, у школу”. Сэнс жыцця жанчыны – у сям’і, дзецях і гаспадарцы: “Даглядай чалавека [мужа], дзяцей і хату з гародам”, “Агарод – удзел жанчын, іх крыж і радасць. Жанкі ўстаюць першымі і кладуцца спаць апошнімі”. Урокі жыццёвай мудрасці даюцца ў выказваннях: “Не чапай уладу, пакуль улада не зачэпала цябе”, “З гарода красак нябожчыку на труну не рвуць”, “Бог паслаў і час, і месца, і лёс”.

Аптымiстычным і адначасова сумным настроем прасякнуты “**Канон Школе**”. Радасць адчуваецца ў карцінах школьнага жыцця: “Дзеці ўсюды аднолькавыя: цікаўныя, гарэзлівыя, неслухмяныя і добрыя. Цікаўнасць пераходзіць у веды, рухавасць у самадысцыпліну, неслухмянасць у годнасць”, “Бацькам спакайней, калі дзеці ў школе”, “Першая работа, хоць і грошай не плацяць”, “Ніхто за вушы ў выдатнікі не цягне. Звольныя ад прыроды да навукі ў пяцёрачнікі выб’юцца самі”, “Трыццаць-пяцьдзесят хат пакуль з віншаваннем абдызеш... натомішся, як трактарыст на ворыве”. Сум адчуваецца ва ўспамінах пра незваротнасць часу: “Ад званка да выпускнога адзін крок”, “Нішто так яе [школу] не зневажае, як адсутнасць званкоў і дзіцячых галасоў”, “Не шукайце сабе новых сяброў, лепшых за школьных, іх усё адно не будзе”. Пісьменнік падае цікавыя назіранні і думкі пра сэнс адукацыі і ролю школы ў жыцці чалавека: “Вуліца выяўляе таленты, школа садзейнічае іх развіццю”, “У школе... свабода падпарадкаўваецца дысцыпліне і абавязкам”, “Веды палягчаюць жыццё”, “У школе ўвесь час круціцца вакол прывычкі да працы і вакол стрываў прыстойнасці. Паміж сабой царква і школа тут не спрачаюцца”, “Дрэва расце, каб яго спілілі”, “Школа навучыла трохі ўсіх быць людзьмі, бо навучыць адразу на ўсё жыццё немажліва”. У навеле паказана сувязь чалавека, прыроды і Бога: “Бог з асаблівай увагай беражэ тую школу, у паддашыя якой гняздуецца ластаўкі”, “У каго душа яшчэ не

зусім прачнулася, таму лягчэй” [у выпрабаванні адзінотай]. У пажаданнях настаўнікаў гучыць мудрая парада: “Навучыцца бачыць прыгажосць і цаніць яе. Любіце Радзіму, упрыгожвайце яе сваімі талентамі”.

Дзіўная стыхія прыроды – вецер. Ёй прысвечаны “Канон Ветру”. У навеле падаюцца ўспаміны пра маладосць: “Дзякуючы ветру, прытуліцца да цябе і дзяўчына-аднакласніца, якая табе даўно падабаецца”, “Побач першае каханне, і кроплі дажджу на тварах толькі ў радасць”, «Вымаўленае з асаблівым хваляваннем “да заўтра” добра чутна і лёгка нясецца ветрам да твару каханай», “Хораша ехаць у сонечны, цёплы дзень у кузаве на адкрытай машыне”, «Вецер “раскручвае” тваю прагу кахання, весялосці жыцця», “Так хочацца, каб і тваю кашулю ён напоўніў і ператварыў яе ў ветразь”. Вецер – сімвал руху, свабоды, энергіі: “На Вялікі дзень вецер не толькі адчуваеш, але і бачыш”, “О, вястун волі, якія ж прыемныя, гаючыя твае хвалі! Якая асалода твая музыка!”, “Імклівы вецер бязгучны”, “Руплівец, наплечнік усялякага руху, ён не дазваляе, каб нам што-небудзь надакучыла, ён усё па-свойму змяняе, змяняе свет вакол нас”. Аўтар падкрэслівае цесную сувязь прыроды з душэўнымі перажываннямі чалавека: “Слабы чалавек, слабы”, “Ветру доўга буяніць не хапае сілы”, “Ранняя вясной ён амаль ніколі не бывае моцным”, “Ён добры і цёплы”, “Гоіць раззлаваную адчаем і няўдачамі душу”, «У гэтую пару нізкага неба і частых дажджоў сум ахутвае тваю душу і тужлівыя думкі аб “непазбежнасці смерці” не даюць спакою», “Музыка [ветру] абавязкова абудзіць у тваёй душы не толькі ўспамін, але і надзею на тое, што не ўсё лепшае ў мінулым, што і ты жывеш недарма”.

У “Каноне Базару” раскрываецца яшчэ адна адметнасць жыццёвага ўкладу гарадчукоў. Базар – гэта цэлы свет, які па выпрацаваных вякамі традыцыях, яшчэ, напэўна, з часоў народных вечаў, ствараецца ўсімі жыхарамі гарадка [1, с. 179]. Асабліва ярка пісьменнік малюе карціны жыцця землякоў: “Будзённых базараў тут не бывае, усе святочныя”, “Ён для ўсіх такі знаёмы, але заўсёды асаблівы, новы і з сюрпрызам”, “Старыя... ідуць, каб падтрымаць завяздзёнку-традыцыю”, “Не ходзяць на базар толькі хворыя”, “У кожнага свой сад, але ж чужыя [яблыкі] – смачней”, “На базары не прадаюць хіба што толькі... навукоў”, “Народ жыве цяжка тады, калі на капейку ці на рубель нічога нельга купіць”, “Няма такой моды – хадзіць па базары і курыць”. У навеле гучыць тэма адносін паміж людзьмі: “Жыць без людзей кепска, з людзьмі нудна, а на базары ўсім добра”, “Каб свайму дзіцяці ды не купіці. Такого не бывае”, “Адзін перад адным... не наракаюць на цяжкае жыццё”, “На ім няма героя, усе героі”, “Няпісаны закон такі:

хоць на пяць капеек, а купи”. А ў выніку аўтар сцвярджае: “Хораша на базары, хораша”.

Паняцце час філасофскае. У разважаннях на гэтую тэму ў “Каноне Часу” Г. Марчук вызначаецца з прыхільнасцямі і непрыняццем розных негатыўных з’яў. У меркаваннях пісьменніка фігуруюць дзве катэгорыі: “я люблю” і “я не люблю”. Уступ да аповеду – тэзісы: “Хто і куды хавае ад нас Час, хавае надоўга, калі не назаўсёды?”, “Не лезь папярод бацькі ў пекла. Прыйдзе час, і ты сам уцяміш, што ты любіш і што не любіш”. Пасля асабістых назіранняў і канкрэтных прыкладаў аўтар працягвае разважаць: “Як не любіць узыход сонца ці лістапад? Добра, нават лёгка адказваць на такое пытанне, калі дзень пражыты ў адпаведнасці з жаданнямі і святочна. Аднак жа заўтра непрадказальна новы дзень...”, “Не выключана, што з прычыны абавязцельстваў і выбару дзевяцірабій і нешта, нямілае сэрцу, а як зробіш, дык будзеш яшчэ большы цаніць тое, чым поўніцца душа і з чаго складаецца кароткае імгненне штодзённага і часця”. Апісваючы карціны прыроды ў розныя поры года, успамінаючы з сумам памерлых родзічаў, мастак паўтарае: “Усё добра...”

“Канон Маці” завяршае нізку “Давыд-гарадоцкіх канонаў”. Гэта лірычны маналог пісьменніка, звернуты да маці [1, с. 180]: “Мама, не было і дня, каб я не ўспамінаў цябе”. Успамінае Г. Марчук і горкі папрок: “Не прыдумляй, сыноч, кажы праўду”. А ён “прыдумляў” і стаў пісьменнікам. З вобразам маці звязаны і вобразы Бога, радзімы, і дзіцячыя ўспаміны: «Словы “так” і “не” належаць Богу, і чалавек мусіць выкарыстоўваць іх вельмі асцярожна», “На Радаўніцу, Пакровы нехта абавязкова прыйдзе, пакладзе на магілку чырвоныя яйкі, пасху, чарачку, свечачку, кветачку”, “Колькі радасці будзе ад сціпрых гукаў гармоніка”, “Як гэта прыемна – быць сярод таго, што і ўтварыла характар, паўплывала на пачуцці і замацавала адметнае”, “У родным мястэчку ціша не будзе палыхаць, а лаішчыць раўнавагай і спакоем”, “У паўсілы пеўчыя не спяваюць”. Наведванне родных мясцін выклікае роздумы пра энас жыцця, яго хуткаплыннасць і непазбежнасць смерці: “Як хораша! Усё побач. Усё тваё. Роднае. Вечна зменлівае і пастаяннае ў нязменнасці”, “Паміраць не хачу!”, “На зямлі столькі добрага, харошага, столькі любові разліта, што не паспяваеш наталіць душу і напалову. Прызнавайся ўсяму жывому ў каханні, бо ў старасці на гэта не хопіць часу”.

У асабістай размове Г. Марчук выказаў думку, што “патрыятызм – гэта ўпрыгожванне Радзімы. Упрыгожвай Радзіму талентамі і справамі – і ты патрыёт!”. Аўтар невыпадкова назваў цыкл “Давыд-гарадоцкія каноны”, бо “ў грэчаскай мове адно са значэнняў канона – гэта дыялог хору і саліста: хор – гэта Давыд-Гарадок, а салістам з’яўляюся

я". Г. Марчук надзяліў вобразы навел сакральным сэнсам, узняў іх да ўзроўню святынь і патлумачыў гэта так: "Я чалавек праваслаўны, веруючы. Мама мая ў царкоўным хоры спявала. Пісьменнік – гэта той жа святар, ён таксама супакойвае, прапаведзь робіць. Безумоўна, я пісаў так, каб прыўзняцца над бытам. Быт – гэта таксама добра, але хацелася трошкі прыўзняцца. Кожная навела нясе сваю капсулу, свой атам, дзе часовае злучана з касмічным, вечным". Чаму нізка навел пачынаецца канонам Богу, а заканчваецца канонам Маці, пісьменнік растлумачыў: "Напрошваецца само пытанне: адкуль мы прыйшлі? Ніхто не ведае. Мы – біямаса. Хто гэта прыдумаў? Хто сочыць, хто кіруе? Тайна чалавека неспазнавальная. Натуральна, я, як веруючы чалавек, пачаў з Бога. Вось ён, Бог, вось чалавек, вось месца на зямлі. Ты павінен быць удзячным Богу за тое, які ты, што ў цябе ёсць. Бог – стваральнік... А маці – святое. Для мяне гэта вельмі кранальна. Для мяне мама – сімвал і зорка, якая пастаянна бласлаўляе мяне раніцай. Мама, Бог, сям'я і Радзіма – аснова ўсяго".

"Давыд-гарадоцкія каноны" ўвабралі ў сябе тое, чаму прэзаік навучыўся ад "прадзедаў спакон вякоў" (Я. Купала), на чым гадаваўся, што складае сутнасць яго маральна-этычных каштоўнасцяў, прынцыпаў і нормаў паводзінаў, якімі ён кіруецца ў паўсядзённай хуткаплыннай рэчаіснасці. Гарадчукі – людзі сур'ёзныя, філосафы, паэты, патрыёты. У іх нямала дзівацтваў, але бяскрыўдных, што толькі лепш раскрываюць багацце натуры беларусаў. "Давыд-гарадоцкія каноны" Георгія Марчука – гомацэнтрычныя, гэта значыць, у іх цэнтры стаіць

чалавек, мудры, дасведчаны, глыбокі. У тэкстах выяўляецца Асоба аўтара, бо, каб павучаць іншых, трэба і самому быць цікавым чалавекам [4, с. 20].

Твор Георгія Марчука закранае вечныя тэмы, вучыць бачыць у малым вялікае, канцэнтруе ўвагу на простых з'явах і рэчах, якія ўзнімаюцца да ўзроўню сакральных каштоўнасцяў. У час панавання ў грамадстве розных адмоўных з'яў назіранні і вывады мастака слова набываюць асаблівую значнасць.

Спіс літаратуры

1. **Беларуская літаратура** : вучэб. дапам. для 11-га кл. агульнаадукац. устаноў з беларус. і рус. мовамі навучання / З. П. Мельнікава [і інш.] ; пад рэд. З. П. Мельнікавай, Г. М. Ішчанкі. – Мінск : Нац. ін-т адукацыі, 2009. – 304 с.
2. **Беларускія пісьменнікі** (1917 – 1990) : даведнік / склад. А. К. Гардзіцкі ; нав. рэд. А. Л. Верабей. – Мінск : Маст. літ., 1994. – 653 с., іл.
3. **Марчук, Г.** Чужое багацце / Г. Марчук ; уклад. З. Падліпская, В. Шніп. – Мінск : Маст. літ., 2012. – 334 с. – (Школьная бібліятэка).
4. **Навумовіч, У.** Гімн землякам – "Давыд-гарадоцкія каноны" Георгія Марчука / У. Навумовіч // Роднае слова. – 2013. – № 1.
5. **Радзівончык, Н.** Сучаснае і адвечнае ў творчасці Георгія Марчука / Н. Радзівончык // Роднае слова. – 2016. – № 2.
6. **Скікевіч, А. А.** Тэрміналагічна-тлумачальны слоўнік па філасофіі : дапаможнік для выкладчыкаў, студэнтаў і аспірантаў / А. А. Скікевіч, У. С. Шчур. – Мінск : Беларус. навука, 1996. – 96 с.
7. **Ялынцава, І. У.** Слоўнік літаратуразнаўчых тэрмінаў для школьнікаў : даведчае выданне / І. У. Ялынцава. – Мінск : Беларус. асацыяцыя "Конкурс", 2012. – 143 с.

**Валерыя ЗАЯЦ,
Таццяна КАРПЕЧЫНА,
Дар'я ТУРАВЕЦ.**

Аўтары ахвяруюць ганарар на развіццё часопіса.

КАЛЯНДАР ПАМЯТНЫХ ДАТАЎ І ЮБІЛЕЙНЫХ ДЗЁН на 2017 г.

САКАВІК

Працяг. Пачатак на с. 12.

3 сакавіка – 400 гадоў з дня нараджэння Яна Цадроўскага (1617 – 1682 або 1688), грамадскага дзеяча, польскамоўнага пісьменніка-мемуарыста

70 гадоў з дня нараджэння Валерыя Грышановіча, паэта, публіцыста

70 гадоў з дня нараджэння Міхаіла Ржэвуцкага, мастака

4 сакавіка – 235 гадоў з дня нараджэння Казіміра Ельскага (1782 – 1867), скульптара

90 гадоў з дня нараджэння Міхаіла Дубянецкага (1927 – 1990), перакладчыка, публіцыста

80 гадоў з дня нараджэння Юрыя Тура (1937 – 2003), тэатральнага мастака, заслужанага дзеяча мастацтваў Беларусі

5 сакавіка – 240 гадоў з дня нараджэння Юзафа Маралёўскага (1777 – 1845), паэта, педагога

125 гадоў з дня нараджэння Касьяна Галяйзоўскага (1892 – 1970), артыста балета і балетмайстра, заслужанага артыста Беларусі, заслужанага дзеяча мастацтваў Літвы

105 гадоў з дня нараджэння Аўгена Калубовіча (Кяханоўскага; 1912 або 1910 – 1987), гісторыка, літарату-

разнаўцы, палітычнага дзеяча. Жыў у ЗША

80 гадоў з дня нараджэння Ганны Дубровінай (1937 – 2000), кінаактрысы

6 сакавіка – 80 гадоў з дня нараджэння Уладзіміра Крукоўскага, мастака

7 сакавіка – 145 гадоў з дня нараджэння Васіля Залатарова (1872 – 1964), беларускага і расійскага кампазітара, педагога, заслужанага артыста РСФСР, народнага артыста Беларусі

105 гадоў з дня нараджэння Тараса Хадкевіча (1912 – 1975), прэзаіка, паэта, перакладчыка, заслужанага работніка культуры Беларусі

80 гадоў з дня нараджэння Дзіны Браўдэ, харэографа, педагога, заслужанай дзяячкі мастацтваў Беларусі. З канца 1990-х жыве ў Ізраілі

8 сакавіка – 130 гадоў з дня нараджэння Усевалада Фальскага (1887 або 7 сакавіка 1886 – ?), грамадска-палітычнага, дзяржаўнага і культурнага дзеяча, акцёра, аднаго са стваральнікаў беларускага прафесійнага тэатра

100 гадоў з дня нараджэння Сяргея Селіханова (1917 – 1976), скульптара, народнага мастака Беларусі

Заканчэнне на с. 28, 69, 87, 93.

“ГІПАТЭТЫЧНЫЯ ІМПЕРАТЫВЫ” Ў СІСТЭМЕ КАТЭГОРЫЙ МАСТАЦКАЙ КАНЦЭПЦЫІ АСОБЫ НА МАТЭРЫЯЛЕ БЕЛАРУСКАЙ ПРОЗЫ 1-Й ТРЭЦІ ХХ ст.

УДК 882. 6. 09 (091) (075.8)

У артыкуле на падставе інтэрдyscyплінарнага філасофска-культуралагічнага падыходу даследуюцца тыпы адносін асобы да асяроддзя, прадстаўленыя ў творах беларускіх аўтараў 1-й трэці ХХ ст.; вызначаецца мэтазгоднасць выкарыстання паняцця “гіпатэтычны імператыў” у літаратуразнаўчым кантэксце; робяцца высновы пра адметнасць нацыянальнай асобы і яе мастацкай мадэлі.

Ключавыя словы: *мастацкая канцэпцыя асобы, парадыгма нацыянальнай асобы, катэгарычныя імператывы, гіпатэтычныя імператывы.*

In the article on the basis of interdisciplinary approaches to separate types of relationship of the individual and the environment are considered. It also represents the works of Belarusian authors; on the literary material the concepts of “categorical imperatives”, “hypothetical imperatives” are interpreted.

Мастацкая канцэпцыя і мастацкі свет – гэта ўзаемапранікальныя часткі зместу твора, якія вызначаюць характар яго сацыяльнага функцыянавання. Мастацкі свет ёсць “канцэптуальна нагружаная мадэль рэчаіснасці, што складаецца з асэнсаваных і прапушчаных праз сэрца ўражанняў быцця” [5, с. 305]. Канцэпцыя асобы з’яўляецца адным з найважнейшых элементаў такой мадэлі і выступае не проста як сукупнасць поглядаў пісьменніка на чалавека і свет, а як вынік іх трансфармацыі ў паэтычныя вобразы. Гэтаму адпавядаюць два яе ўзроўні: тэарэтычны (сістэма паняццяў) і мастацкі (вобразная рэалізацыя ў літаратурных творах). Змястоўна канцэпцыя асобы ўключае шэраг асабовых і міжасабовых адносін як своеасаблівых этнічных дамінант, нацыянальных стэрэатыпаў. Як адзначае В. Акудовіч, менавіта беларуская вёска сфарміравала этнічны грунт, даўшы нацыі як мову, так і “эстэтычны канон і этычны кодэкс” [2, с. 74]. У межах артыкула мы спынімся на некаторых ідэйна-эстэтычных аспектах канцэпцыі асобы, увасобленых у пераважна “вясковай” беларускай прозе 1-й трэці ХХ ст. У 1977 г. А. Бачароў адзначаў з’яўленне значнай колькасці работ, якія асэнсоўваюць паказ чалавека ў літаратуры, аднак канстатаваў, што “пакуль няма ў нейкай меры капітальнай працы з сістэмай катэгорый канцэпцыі асобы...” [6, с. 21]. Літаратуразнаўчая навука ХХІ ст., кіруючыся сучаснымі падыходамі да разумення і аналізу мастацкага твора, працягвае вырашэнне гэтай навуковай праблемы і робіць пэўныя тэрміналагічныя знаходкі, у тым ліку шляхам запазычвання дэфініцый з іншых галін чалавечых ведаў і іх мэтазгоднай адаптацыі. Паводле слушнай думкі М. Эпштэйна, чым больш “аддаленыя” ідэі і сферы свядомасці спалучаюцца ў слове, “тым больш насычана яго ўнутранае жыццё і напружаны творчы

патэнцыял” [27]. Намі зроблена спроба перанесці некаторыя філасофскія паняцці ў сферу літаратуразнаўства.

Імператывы – гэта агульназначныя правілы, свайго роду загады, звернутыя чалавекам да самога сябе; яны ўяўляюць не процілегласць свабодзе, а неабходнасць, якая ёю накладваецца. Падпарадкавацца імператыву азначае кіраваць сабой, што чалавеку неабходна заўсёды. І. Кант вызначаў катэгарычны імператыў як маральны закон усіх часоў і народаў, што патрабуе ад людзей захавання абавязку. Для гэтага кожнаму чалавеку неабходна бачыць у іншым абсалютную каштоўнасць і ставіцца да яго належным чынам [17]. Беларуская гісторыя спрыяла выпрацоўцы цэлага “кодэксу” адметных маральных законаў, якія знайшлі адбітак у маўленні літаратурных герояў. І. Навуменка называе падобныя выказванні “цвёрдымі ісцінамі” [22, с. 130], і ў сукупнасці яны складаюць своеасаблівую мастацкую дэанталогію. Экзістэнцыя беларусаў, паводле К. Чорнага, уключае пазіцыі “*трэба жыць!*” (“*Будзем жыць!*” [26, т. 1, с. 61]), “*трэба варушыцца*” [26, т. 4, с. 222], “*трэба... усё пачынаць спачатку*” [26, т. 2, с. 264]. У пераломныя часы востра актуалізуюцца прынцыпы “*трэба прыглядацца...*” [26, т. 4, с. 241], “*трэба пільнавацца...*” [8, с. 274]. Нашым продкам была ўласціва боязь вераломства ў яго разнастайных праявах. М. Гарэцкі нагадвае, як баіцца сялянін кары “*за зламання прысягі...*” [12, с. 366]. Л. Калюга адзначае: “*Наш чалавек надта ж баіцца, каб хаця на тэрмін не спазніцца*” [18, с. 236]. Важкі паказчык асабовай вартасці героя – “*раз сказана ў яго, дык усё роўна як і зроблена*” [18, с. 75]. Маральны закон, тоесны добрай волі, апрыйёры павінен быць падмуркам існавання разумнай істоты. Аднак чалавек – досыць недасканалая разумная істота, схільная падпадаць пад уплыў шмат-

лікіх эмпірычных матываў. І таму, з аднаго боку, маральны закон выступае як прымус і набывае форму імператыва, а з другога, дзейнасць набываюць гіпатэтычныя (адносныя ці ўмоўныя) імператывы. Яны патрабуюць, каб нашы ўчынкі былі карыснымі (мэтазгоднымі) [17]. Гандляр, каб мець пастаянных пакупнікоў, кіруецца патрабаваннем “будзь сумленным”, але тут яно выступае не як самакаштоўнасць, а як сродак для паспяховага гандлю. Катэгарычны імператывы – тое, што вызначае сутнасць маралі. Гіпатэтычны – па-за паняццем маралі [14]. Пераадолець “аддаленасць” (М. Эпштэйн) паняццяў і вобразаў дапамагае метафарычнае азначэнне гіпатэтычнага імператыва: ён як парада доктара чалавеку, што клапаціцца пра сваё здароўе, якая, між тым, не абавязковая і таму не мае ўніверсальнай сілы катэгарычнага імператыва. Скарыстаўшыся зноў жа метафарычнай мовай, скажам: гіпатэтычныя імператывы – своеасаблівы сродак нацыянальнай псіхатэрапіі. Іх асабліва складана трансляваць на мове іншай культуры (пачынаючы з цяжкасцей звычайнага перакладу).

Дзмітрый Ліхачоў лічыў, што пра народ трэба меркаваць пераважна па тым добрым, што ён ажыццяўляў ці нават толькі імкнецца ажыццявіць. М. Прышвін пісаў: “...Я, журботна любячы свой народ, лічу ўсіх вышэйшымі за нас” [24, с. 389]. У. Караткевіч шчыра прызнаваўся: “Часам, у злыя гадзіны, я нават не ведаю, ці люблю я беларусаў, да якіх маю гонар належаць”. Але нават у такія хвіліны ён разумеў, што, па-першае, беларусы – гэта і ён сам, а па-другое, “адна справа не любіць чалавека і зусім іншая – не ратаваць яго, калі ён топіцца” [19]. Аналіз “гіпатэтычных імператываў” у мастацкай канцэпцыі асобы герояў беларускай прозы 1-й трэці XX ст. дае больш чым дастатковую колькасць падстаў для “журботнай любові”, пра якія будзе сказана далей.

Адзін з элементаў канцэпцыі асобы – эстэтычны ідэал. Ён увасабляецца ў розных элементах мастацкага твора, у тым ліку ў вобразах персанажаў. Часцей за ўсё ідэал у творы – тая мэта, да якой імкнецца герой. Паводле азначэння Л. Гумілёва, “ідэал – далёкі прагноз, які ўспрымаецца інтуітыўна” [15, с. 516]. У канцэпцыі героя-сялянкіна ва ўмовах “перакуленага свету” ён часам занадта далёкі і пераважна інтуітыўны, кшталту “*Нешта нейкае некалі павінна быць нам...*”. Так склалася гістарычна, што беларусы (рэальныя і “літаратурныя”) аддаюць перавагу адносным, а не абсалютным катэгорыям, яны менш вызначаныя ў меркаваннях, чым, напрыклад, рускія. Гіпатэтычныя імператывы выяўляюць – у духу “асцярожна-

га аптымізму” – досыць няпэўную надзею на, пэўна ж, лепшую долю. У прозе 1-й трэці XX ст. прадстаўлены самыя розныя варыянты спрадвечна беларускага “*нешта будзе*”. Мікода Жук (“Праз гады” П. Галавача) пытаецца ў настаўніка: “*Нешта нейкае некалі будзе, мусіць, нам?*” [9, с. 55]. Шляхціч Гіляры Змышлевіч, герой Л. Калюгі, “*жыў... і надалей моцную надзею меў: некалі нешта павінна быць*” [18, с. 278]. З аднаго боку, такая надзея здаецца, як пісаў У. Набокаў, “гумовай”, з другога – гэта адзін з экзістэнцыйных прынцыпаў герояў беларускай прозы. “*Надзея варушыць жыццём*” [12, с. 427]; “*Нязносна таму, хто ўпадзе ў роспач, страціць надзею: яму лепш памерці...*” [12, с. 511]. У духу “гіпатэтычных імператываў” матывуецца ашчаднасць герояў: “*...не сее, дык тое, не сёння, дык заўтра можа адчыніцца – знайсціся якая прорва*” [4, с. 17]. У чорны, па сутнасці, дзень, не выключалі яшчэ больш чорнага...

Гіпатэтычныя імператывы падзяляюцца на імператывы ўмення і імператывы разважлівасці (“*благоразумія*”). Сярод багацця эпітэтаў да слова *мова* сустракаецца і такі – *разважлівая* (Я. Пфляўмбаўм). Нацыянальна адметны тып адносін беларусаў да свету – “*разважыць сябе*” (як дзед у апавяданні “Летапісцы” З. Бядулі ці кравец у “Трэцім пакаленні” К. Чорнага: “*...Сам з сабой развагу маю*” [26, т. 5, с. 182]). Таму нават катэгарычныя па пафасе імператывы ў такой “разважлівай” абалонцы выяўляюцца як гіпатэтычныя. “*...Трэба было ўсё ж такі жыць. <...> Трэба як-небудзь меркавацца*” [4, с. 21]. Іх корпус можа мець эпіграфам выраз А. Бабарэкі (як катэгарычны імператывы): “*Беларус пачынае здалёку, каб дайсці да блізкага (з няяснага – да яснага)*” [3, с. 381].

Імператывы разважлівасці, частотныя ў мастацкай канцэпцыі асобы беларуса, дыктуюцца прагматычнымі меркаваннямі і абумоўліваюць такія ўчынкі, якія паводле І. Канта кваліфікуюцца як легальныя, г. зн. прымальныя і нават ухвальныя, бо яны ў прынцыпе не супярэчаць інтарэсам грамадства і неабходныя дзеля дасягнення пазітыўных сацыяльных мэт. Існуе жартоўны выраз “Сапраўдныя героі заўжды ідуць у абход”. Але насамрэч у ім толькі доля жарту. Як слушна адзначае Антон Адамовіч, для герояў Я. Коласа важна «*знайсці не гэтулькі выхад, колькі абход, зусім не скіраваны на падрыў “законаў, жыццём напісаных*» [1, с. 378]. Важней не “*парваць пумы*” (Цётка), а “*выпутацца*” (Я. Колас) з путаў, то-бок кіравацца эвалюцыйнымі тэндэнцыямі, каб ацалець як народ у “*крывавых вірах*” гісторыі, захаваць жыццё само па сабе, як асноватворную агульначалавечую каштоў-

насць. І гэта зусім не азначае страты ўласнай годнасці. Важна не сячы, а развязаць. Вось тут бярэ выток гераізм, па словах З. Бядулі, адвечнага цярпення беларусаў, а паводле У. Конана – іх «мудрая “інфантальнасць”» [20, с. 239]. Як пісаў М. Прышвін, «калі ў жыцці сваім мы падыходзім да неабходнасці рашэння цяжкага пытання... нямногія толькі рашаюцца – не вырашаць яго, а цярпліва дажыць да рашэння» [24, с. 371]. Як, напрыклад, дажыць да шчасця, да кахання – мэта і перспектыва не толькі шляхетных герояў І. Тургенева, але і вяскоўцаў Хоні і Хадоські ў «Палескай хроніцы» І. Мележа. Легальныя ўчынкі могуць фармальна супадаць з патрабаваннямі закона, ва ўсякім разе не пярэчыць яму, але іх матывы могуць быць самымі рознымі, у тым ліку імаральнымі. Бадай, ключавы гіпатэтычны (але зноў жа з прэтэнзіяй на катэгарычнасць) імператывы беларусаў – «Мая хата з краю», які можа быць вытлумачаны праз іншы: «Я ўжо нічога нікому ніколі нікага...». Аднак не выключаны і варыянт «Я ўжо ўсё, што вы хочаце...» [25, с. 205].

Гіпатэтычны імператывы, паводле І. Канта, носіць прыватны характар, бо мае сэнс толькі для таго, хто здольны праверыць яго ўмовы (сумленнасць сяброў, давер, поспех і да т. п.). Аднак у мастацкай прозе ён рэпрэзентуецца практычна як адна з дамінант нацыянальнай асобы. Яшчэ этнографы XIX ст. адзначалі ў беларусаў звычку ўхіляцца ад прамых адказаў нават на простыя, побытавыя пытанні. Падобныя «легальныя» ўчынкі якраз і ажыццяўляюцца пад уздзеяннем гіпатэтычных імператываў і звязаны з недаверам «тутэйшых» да «чужых». Як кажа герой К. Чорнага, «я з малаком мацеры атрымаў людскую прывычку, хоць часам і нявінна, хітраваць» [26, т. 1, с. 412]. Нявінна – гэта яшчэ і без пэўнай мэты. Так бацька Зосі (раман «Драпежнікі» Я. Нёманскага) стараўся «трымаць гутарку» з незнаёмым госцем «вакол нязначных пытанняў...» [23, с. 318]. Калі «рускі чалавек добры для незнаёмага, гатоў адкрыць усё і службыць» [24, с. 252], то ў мастацкай канцэпцыі асобы беларуса ўласцівая чалавеку дапытлівасць да «чужога» спалучаецца з падзронасцю і насцярожанасцю або нават замяняецца ёю, асабліва ў перыяд «траістай» вайны. У сціслым выглядзе сказанае вышэй рэзюмуе народны анекдот. «– Дзядзька, у гэтым возеры рыба ёсць? – А куды ёй дзецца? – А чаму ж ты ніводнай не злавіў? – А адкуль ёй узяцца?» Беларус ажыццявіў выключна легальныя ўчынкі: выявіў увагу да чужога чалавека, пагаварыў з ім, адказаў на пытанні, але не выказаў яму нічога з таго, чаго не хацеў выказаць...

Адзін з канцэптualiных аспектаў у мастацкім даследаванні асобы – забабоннасць беларусаў, якая выяўляецца не толькі як ментальная рыса, але і як эстэтыка-філасофскі і моўны феномен. Пазіцыя «Ніколі не трэба наперад нічым хваліцца» [26, т. 5, с. 155] вызначаецца дамінаваннем у асабовай свядомасці герояў гіпатэтычных імператываў: «...мо зашкодзіць – трасца яго ведае!» [8, с. 28]. Такое нічым палягае ў дыяпазоне ад побытавых з’яў да духоўных. Ва ўдавы Сымоніхі гэта парсюк («Гора ўдавы Сымоніхі» З. Бядулі). У краўца («Трэцяе пакаленне» К. Чорнага) – спадзяванне, што Несцяровіч дасць яму новую хату замест разбуранай, чаго суседу ён, аднак, не выказаў: «Баяўся: а што, калі гэта як-небудзь пашкодзіць справе» [26, т. 5, с. 155]. У Набокаў адзначаў універсальнасць падобных адносін да рэчаіснасці: так «пісьменнік не чытае ўголас незакончанага чарнавіка, дзікун не прамаўляе слоў, што азначаюць рэчы таямнічыя, сумнеўна да яго настроеныя» [21, с. 81]. У беларускім экзістэнцыйным варыянце бачыцца і жаданне тварыць «міф наадварот», прыкідвацца, што нічога не маеш. Спачатку – каб лёс абдурчыць, а пасля і так, «без жаднай патрэбы». На гэтай рысе акцэнтуюе ўвагу Л. Калюга. Юстап Замлоцкі прыехаў па сына пасля экзамену: «– Ну як? Не здаў? – лепшага спадзяецца, але горшае на языку: такі наш, баркаўскі, чалавек» [18, с. 273]. Можна разглядаць гэта як своеасаблівую мімікрыю, адну з тых «ахоўных» якасцей беларуса, «што дапамагалі яму супрацьстаяць нягодам лёсу» [22, с. 30]. Гіпатэтыка мае прамыя адносіны да жыццёвай філасофіі дэтэрмінізму («Ніхто нічога не можа ведаць» [26, т. 3, с. 271]) і стыхійнага фаталізму. Беларусам было «спрадвеку вядома, што сама лепш так, як яно само ёсць» [18, с. 286]. А гэта, бадай, беларускі варыянт сентэнцыі «Гісторыя не ведае ўмоўнага ладу». Менавіта ў добраахвотным падпарадкаванні наканаванню, даверлівай згодзе з тым, што ёсць і якім яно ёсць, імкненні «да не-выхаду за межы... тоеснасці з самім сабой у вонкавы, духоўна іншы кантэкст», лічыць В. Акудовіч, і знаходзіцца «сэнсавы цэнтр беларускага варыянту фатальных стасункаў з рэальнасцю» [2, с. 83]. Як пісаў З. Бядуля, «у натуре простага сына пануе толькі адна філасофія: «Гэтак трэба»» [8, с. 23]. Падобны матывы актыўна рэалізуецца ў творах У. Галубка («Парабікі»), Я. Коласа («Сірата Юрка»), Ядвігіна Ш. («З бальнічнага жыцця»). Яшчэ адна форма мастацка-маўленчай рэпрэзентацыі стыхійнага фаталізму – прынецп «Неяк будзе». Ён стаіць да самых розных сфер жыцця асобы. Гаспадар суцяшае цяжарную Любу Лук’янскую:

“Нейк жа будзе, не ты першая, жывуць жа на свеце” [26, т. 5, с. 267]. Сілцоўскі рэвалюцыянер Сёмка Загон (“Соки цаліны” Ц. Гартнага) у час арыштаў разважае: “Ну... забяруць – забяруць. ...Не я першы, не я апошні... Быць сацыялістам, трэба паспрабаваць усяго” [11, с. 325]. І ўсё ж фаталізм не выключае “асцярожнага аптымізму”: і па-старому цяжка, і па-новаму трывожна, але хочацца іншай долі. Аднак ёсць вялікая праблема – праблема Першага. У новай справе “каб знайшоўся хто другі, трэці... дык і пятага каторага б зайздрасць узяла. Тут галоўнае – пачаць” [4, с. 21]. Ігналя Чвардоўскі (“Ні гасць ні гаспадар”) “яшчэ старых звычак не адрокся”. Дае сыну наказ: “...глядзі проці Бога нічога не датварай. Не будзь першым. Хай другі хто” [18, с. 119]. Галінін свёкар (“Спалох на загонах” П. Галавача) у калгас не спяшаецца: “Я першы не запішуся. Пагляджу, як ужо там будзе... а тады, можа... Я хачу век свой яшчэ па-старому пажыць, як бацькі жылі...” [10, с. 124]. Янка ў апавяданні “Маё дзела цялячае” К. Чорнага выказвае нязгоду ісці на сход, кіруючыся звыклым: “А чаго мне... ісці першаму? ...Як людзі, так і я”. Гэтым абураны член сельсавета Юзік: “...Усякі, ліха яму, спадзяецца на людзей. Ты ідзі, дык і людзі пойдучь. Трэба ж каму першаму ісці” [26, т. 1, с. 40]. Але першага сярод беларусаў знайсці цяжка, у чым выяўляецца, бадай, адзін з самых галоўных вытокаў “журботнай любові” пісьменнікаў да герояў. Літаратурныя асобы ў беларускай прозе 1-й трэці ХХ ст. пераважна выяўляюцца як суб- і непасіянарны. Герой К. Чорнага лічыць: “Маё дзела цялячае – пад’еў ды ў хлеў” [26, т. 1, с. 41]. Ніхто з сялян асабліва не рваўся ў члены сельсавета, “на паягушкі”, “служыць” (бо служба ўвогуле “дзела сабачае”). Абраўшы Яўгена (“Новая дарога” С. Баранавых), вёска тым самым “дапякла” сям’і Бурцелікаў.

Многія гіпатэтычна арганізаваныя моўныя структуры (фраземы розных тыпаў) сведчаць пра прырытэт у герояў каштоўнасцей талерантнасці, адрозніваюцца ад катэгарычнасці рускамоўных. “От, будзем жыць – будзем бацьчы” [18, с. 64]; “Што зарабіў, тое і сцерабіў” [26, т. 5, с. 185], “Ці ты маеш лад!” [18, с. 486]. (Рускія адпаведнікі: “Поживём – увидим”, “Как потопаешь, так и полопаешь”, “Ты с ума сошёл!”)

Побач з двума фундаментальнымі, па значэнні М. Бубера, тыпамі адносін да жыцця – мець і быць – у канцэпцыі асобы герояў-беларусаў выступае трэці – “здавацца”, як своеасаблівае разуменне годнасці (“Можа, мы дома дастаткам не роўныя з некім, / А на таргах

прыбядняцца – не ў нашай натуре” [16, с. 69]). Адпаведныя маўленчыя формулы таксама могуць быць аднесены да гіпатэтычных імператываў. Прузына Юстапіха (“Нядоля Заблоцкіх”) любіла ў карчму зайсці, а выйшаўшы, пахваліцца, хай сабе нават і нядоляй: “Смачан хлеб з грэчкаю мякінай...” [18, с. 388]. Кравец у К. Чорнага так вызначае каштоўнасцю альтэрнатыву вялікаму варухліваму свету: “У свой бок падамся. ... Там жа... хата мая ўласная стаіць. Ого, свой куток! [26, т. 5, с. 143] Як бы там ні было, а ў сваёй хаце, то яно патом... Старая-старая хата, а ўсё ж такі...” [26, т. 5, с. 153]. Часцей жа выяўлялася тэндэнцыя да прыбяднення. Як пісаў у апавяданні “Хвоі гавораць” К. Чорны, “будзе там збоку сядзець і Яўхім Стрыгун і скардзіцца на ўсё – і на кепскае, і на добрае: ёсць жа такія людзі на свеце” [26, т. 1, с. 426].

Досыць распаўсюджаныя эпізоды, калі будучыя калгаснікі ў святле гіпатэтычных імператываў мадэлююць магчымыя жыццёвыя сітуацыі. Пісьменнікі часта карыстаюцца ў такіх выпадках сродкамі смехавой культуры. «Скажам, мне трэба куды паехаць, а мой конь у плузе... каторы арэ ім або скародзіць...» – даймае Лявон Аніся («Межы» С. Баранавых). «Вось што, – казаў Анісь да Лявона, – калі табе ехаць прыйдзецца, і паедзеш. ...Другога конь будзе не ў плузе – возьмеш і паедзеш. Што гэта, ты прысягнуў свайму каню ці што?» – «Не прысягнуў... Не ў гэтым. Мне мо нават і не прыйдзецца ехаць, мне эта карціць толькі: як жа яно будзе?» [4, с. 83]. Гэтак жа гіпатэтычна самавыяўляецца Мікалай Крываносы ў рамане “Зямля” К. Чорнага. Ён не спяшае жаніцца, каб не страціць свабоды. “Пражыву і так. Лепш, хоць вольны чалавек. Куды ні глянеш, усюды можаш пайсці. Можа, ты нікуды ніколі і не пойдзеш, але табе так здаецца”. Нават і ў перспектыве век прасядзець бабылём на прызбе герой бачыць перавагі “вольнага” жыцця: “Але мне жонка не выйдзе і не скажа – даволі табе сядзець. Зноў жа... Я магу без нічыя гэтае казкі ўзяць ды пайсці. Але тут уся музыка ў тым, што от жа ніхто мне не скажа” [26, т. 3, с. 307].

Першая трэць ХХ ст. надзвычай ускладніла характар успрымання часу. Як пісаў М. Прышвін, “імкненне наперад такое магутнае, што будучае робіцца больш рэальным, чым сённяшняе. У мінулым годзе інжынер заблудзіўся ў лесе. Цяпер тут горад, а лес стаіць воддаль. Але які гэта лес, калі ён асуджаны, яго заўтра не будзе, гэты лес амаль нерэальнасць. Затое вось механічны цэх, якога яшчэ няма, – ён рэальнасць” [24, с. 182]. Няпэўнасць жыцця таксама

абумоўлівае перавагу гіпатэтыкі. “*Нешта накшае патрэбна, – ведалі ўсе, а што патрэбна – ніхто не здагадваўся*” [18, с. 129]. Адметнасць мастацкай канцэпцыі “новых” герояў беларускай прозы складае прывязанасць да старых каштоўнасцей у сінтэзе з крытычна асэнсаванай інтэрыярызацыяй новых, што таксама часта рэалізуецца пры дапамозе гіпатэтычных імператываў. Ва ўмовах “перакуленага свету” трагічнае часта спалучалася з камічным. Вясковы актывіст пераконвае сябе і іншых: “*Таварышы, без Маркса нічога не будзе – без яго не толькі ступіць, але і дыхнуць нельга. ... Толькі мераючы ягоным марксісцкім аршынам, можна перайсці з трохполля на мнагаполле. Але вы не думайце, што гэты аршын ёсць, не, яго няма, але ён як бы і ёсць...*” [25, с. 253].

Гіпатэтычныя імператывы – яскравыя нацыянальныя маркёры беларускай долі, ці, хутчэй, нядолі. Яны ў сукупнасці пацвярджаюць сказанае А. Бабарэкам пра сучасных яму беларусаў: кожны з іх “*на-свойму стаў супроць свае долі, і ніхто з іх не ведае... дарогі сапраўднай з гэтага быцця ў свет... У іх пакуль свядомасць яшчэ толькі на ступені адчування патрэбы адмаўлення вызначанага лёсам быцця. <...> Практыкаю свайго жыцця, сваіх прыгод і летуценняў змушаны набываць гэту свядомасць... Практыкаю свайго жыцця праходзяць яны гэту грамадскую дысцыпліну...*” (цыт. паводле: [18, с. 564 – 565]).

Даследаванне мастацкай канцэпцыі асобы патрабуе распрацоўкі і ўдасканалення ўніверсальнай сістэмы катэгорый. Для абазначэння выказаных вобразнай мовай светапоглядных архетыпаў беларускага народа мы выкарыстоўваем філасофскае паняцце “гіпатэтычныя імператывы” як адносныя катэгорыі, якія ў вялікай ступені вызначаюць адметнасць нацыянальнай асобы беларуса і выяўляюць пэўныя аспекты адносін герояў прозы 1-й трэці ХХ ст. да свету, грамадства, сучаснасці і будучыні, уласнасці, свабоды і абавязку, жыцця і смерці. Гіпатэтычныя імператывы – не толькі наша “нацыянальнае нязменнае”, але і нацыянальна адметнае, што ў многім вызначае спецыфіку мастацкай канцэпцыі асобы 1-й трэці ХХ ст. і захавалася ў ментальных структурах беларусаў да нашага часу.

Спіс літаратуры

1. **Адамовіч, Ант.** Да гісторыі беларускае літаратуры / Ант. Адамовіч. – Мінск : Выдавец ІП Зміцер Колас, 2005. – 1464 с.
2. **Акудовіч, В.** Код адсутнасці : Асновы беларускай ментальнасці / В. Акудовіч. – Мінск : Логвінаў, 2007. – 216 с.

3. **Бабарэка, А.** Збор твораў : у 2 т. / А. Бабарэка. – Вільня : Інстытут беларусістыкі, 2011. – Т. 2 : Проза, паэзія, філасофія, публіцыстыка, запісныя кніжкі, дзённікі, лісты. – 726 с.

4. **Баранавых, С.** Дзве аповесці / С. Баранавых. – Мінск : Беларусь, 1967. – 316 с.

5. **Борев, Ю.** Эстетика : в 2 т. / Ю. Борев. – Смоленск : Русич, 1997. – Т. 1. – 576 с.

6. **Бочаров, А. Г.** Требуемая любовь : Концепция личности в современной советской литературе / А. Г. Бочаров. – М. : Худож. лит., 1977. – 365 с.

7. **Бядуля, З.** Аповяданні / З. Бядуля. – Мінск : Нар. асвета, 1973. – 160 с.

8. **Бядуля, З.** Язэп Крушынскі : раман : кн. 1 // Збор твораў : у 4 т. / З. Бядуля. – Мінск, 1953. – Т. 3. – С. 167 – 522.

9. **Галавач, П.** Праз гады / П. Галавач. – Мінск : Маст. літ., 1984. – 368 с.

10. **Галавач, П.** Спалох на загонах : аповесць / П. Галавач. – Мінск : Маст. літ., 1996. – 222 с.

11. **Гартны, Ц.** Сокі цаліны : раман у чатырох квадрах / Ц. Гартны. – Мінск : Дзярж. выд-ва БССР, 1957. – Т. 1. – 479 с.

12. **Гарэцкі, М.** Камароўская хроніка // Віленскія камунары : раман-хроніка; Камароўская хроніка : аповесць / М. Гарэцкі. – Мінск : Маст. літ., 1997. – С. 238 – 541.

13. **Гарэцкі, М.** Прысады жыцця : аповяданні, апавесці / М. Гарэцкі ; уклад. Т. Голуб. – Мінск : Маст. літ., 2003. – 479 с.

14. **Гипотетический императив** [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://gufo.me/content_soc/gipoteticheskij-imperativ-13429.html. – Дата доступа : 01.12.2015.

15. **Гумилёв, Л. Н.** Этногенез и биосфера земли / Л. Н. Гумилёв. – М. : Айрис-пресс, 2011. – 560 с.

16. **Гусоўскі, М.** Песня пра зубра / М. Гусоўскі ; пер. на беларус. мову Я. Семяжона. – Мінск : Маст. літ., 1980.

17. **Иммануил Кант** [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.solcity.ru/philosophy/kant>. – Дата доступа : 03.12.2015.

18. **Калюга, Л.** Творы : раман, аповесці, аповяданні, лісты / Л. Калюга. – Мінск : Маст. літ., 1992. – 607 с.

19. **Караткевіч, У.** У дарозе і дома : з запісных кніжак / У. Караткевіч // Польша. – № 2. – С. 164 – 183.

20. **Конан, У.** Грамадска-эстэтычныя ідэалы беларускай літаратуры XIX – XX стагоддзяў / У. Конан // Польша. – 2000. – № 2. – С. 231 – 252.

21. **Набоков, В.** Соглядатай. Отчаяние / В. Набоков. – М. : Изд-во ВЗПИ, 1991. – 191 с.

22. **Навуменка, І. Я.** Якуб Колас : духоўны воблік героя / І. Я. Навуменка. – 2-е выд., дап. – Мінск : Выд-ва БДУ, 1981. – 240 с.

23. **Нёманскі, Я.** Творы / Я. Нёманскі. – Мінск : Маст. літ., 1984. – 598 с.

24. **Пришвин, М.** Дневники / М. Пришвин. – М. : Правда, 1990. – 480 с.

25. **Родзевіч, Л.** Творы : драматургія, проза, паэзія, публіцыстыка, лісты / Л. Родзевіч. – Мінск : Маст. літ., 2008. – 343 с.

26. **Чорны, К.** Збор твораў : у 8 т. / К. Чорны. – Мінск : Маст. літ., 1972 – 1974.

27. **Эпштейн, М.** Парадоксы новизны : О литературном развитии XIX – XX веков / М. Эпштейн. – М. : 1988 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.booksite.ru/localtxt/epsh/tein/epshtein_m/parad_nov/index.htm.

Алена БЕЛАЯ,
кандыдат педагогічных навук, дацэнт,
прафесар кафедры філалогіі
Баранавіцкага дзяржаўнага ўніверсітэта.

Артыкул паступіў у рэдакцыю 7 верасня 2016 г.

“БОЖА, НАПШЫ ЗА МЯНЕ МАЕ РАМАНЫ...”

ДЗЁННИКАВАЯ ПРОЗА КУЗЬМЫ ЧОРНАГА

Дзённікавыя запісы пісьменнікаў у гісторыі сусветнай літаратуры, як правіла, знаходзяцца на перыферыі чытацкай цікавасці. У падобных дакументах чалавечай душы звычайна не бачаць мастацкіх вартасцяў. Разрозненыя, фрагментарныя запісы, пазбаўленыя інтрыгоўнага сюжэта, мала прывабныя для масавага чытача, які шукае ў літаратуры галоўным чынам забавы. А між тым дзённікавыя запісы – неацэнны матэрыял, што дазваляе зазірнуць у патаемныя куткі пісьменніцкай душы, наблізіцца да спасціжэння сакрэтаў псіхалогіі мастацкай творчасці. У іх знаходзяць адлюстраванне як літаратурныя, так і пазалітаратурныя фактары, якія самым непасрэдным чынам уплываюць на творчасць пісьменніка (умовы яго жыцця, гісторыі задум твораў і г. д.).

Акрамя таго, пісьменніцкія дзённікі ў літаратуры выконваюць ачышчальную функцыю, вызваляючы аблічча аўтара ад міфаў, прадыктаваных кан’юнктурнымі патрабаваннямі часу. Таму, верагодна, адной з самых сумных і малацікавых тэм у школьным і ўніверсітэцкім выкладанні гісторыі беларускай літаратуры, паводле назіранняў аўтара гэтых радкоў, часцяком станавілася вывучэнне пісьменніцкіх біяграфій, быццам напісаных па шаблоне і ледзь не ў дакладнасці паўтаральных. Ігнараванне, замоўчванне “нязручных” фактаў біяграфіі, пра што пісьменнік распавёў на старонках дзённікавых запісаў, прыводзіць да негатывных наступстваў. Асабліва ў наш час, калі ніхто нічога дакладна не ведае. Адным з магчымых шляхоў пераадолення праблемы, на наш погляд, стане больш актыўнае вывучэнне дзённікавых запісаў пісьменнікаў, прытым не ў ізаляваным выглядзе, а ў кантэксце ўсяго іх творчага шляху.

Безумоўна, вышэйпаказаныя вартасці пісьменніцкіх дзённікаў уласцівыя далёка не кожнаму з іх. Дзённікі розняцца. Адны з галоўных асаблівасцяў жанру – маналагічнасць і непрызначанасць для публічнага ўспрымання. Як толькі пісьменнік перастае пісаць дзённік для сябе, у тэкст наўмысна ці мімаволі пракрадаецца спакуса самалюбавання, што прыводзіць да знікнення шчырасці – асноўнай і неабходнай рысы дадзенага дакумента. Такім чынам, у сапраўдных, класічных дзённікавых запісах адбываецца максімальнае самараскрыццё аўтара, якое набывае спавядальны характар. Да ліку такіх эталонных узораў жанру адносіцца

дзённік класіка беларускай літаратуры Кузьмы Чорнага.

“Дзённік” займае асаблівае месца ў творчай спадчыне К. Чорнага, адлюстроўвае нязвыклую для пісьменніка сістэму поглядаў на свет. У гісторыю беларускай літаратуры К. Чорны ўвайшоў як заснавальнік сацыяльна-філасофскага рамана. Адметнасцю яго творчай манеры было жаданне ствараць цыклы твораў, аб’яднаных блізкасцю задумы: “...я імкнуся ў меру маіх сіл і здольнасцей нарысаваць у мастацкіх вобразах гісторыю беларускага народа за часы ад знішчэння паниччыны і да нашых дзён – эпохі сацыялізма і руху народаў да камунізма” [1, с. 10]. Менавіта гэтым тлумачыцца той факт, што “Дзённік”, які адлюстравваў патаемныя погляды пісьменніка, што ідуць насуперак з афіцыйнай ідэалогіяй часу, на доўгія гады быў выведзены з літаратурнага звароту.

Першая, скарачаная цэнзурай на траціну, публікацыя дзённіка адбылася ў часопісе “Полымя” толькі ў 1965 г. Яшчэ больш “вычышчаная” яго версія апублікавана ў васьмітомным зборы твораў (1972 – 1975). Поўны варыянт “Дзённіка” ўпершыню дайшоў да чытача ў чацвёртым нумары часопіса “Полымя” ў 1988 г., амаль праз 44 гады з дня апошняга запісу аўтара ў ім. У кароткім уступным артыкуле да публікацыі В. Быкаў не без горычы канстатаваў: “Трэба адразу зазначыць, што друкуецца гэты дзённік не першы раз, але ўсе ранейшыя публікацыі былі недаравальным чынам усечаны тагачаснай перастрахоўкай, цэнзурай і адаптаваны пад той стан грамадскага жыцця, якім яго накінула нам збалелае сэрца пісьменніка” [2, с. 155].

У “Дзённіку” К. Чорнага ахоплены кароткі часавы адрэзак: ён уключае запісы ад 2 ліпеня да 22 лістапада 1944 г. На некалькіх дзясятках старонак адбілася ўся драма чалавека, якому жыццёвыя акалічнасці не дазволілі рэалізаваць напоўніцу безумоўны талент.

Перапоўнены славалюбных планаў, “беларускі Ламаносаў” К. Чорны летам 1923 г. выпраўляецца пешшу з родных Цімкавічаў у Мінск, пераадолеўшы адлегласць 140 кіламетраў. Малады чалавек поўны надзеяў скарыць творчасцю ўвесь свет. Праз дваццаць гадоў ён пачынае рабіць кароткія дзённікавыя запісы, якія становяцца аддушнай, сведчаннем яго нечалавечай стомленасці. За мінулыя гады К. Чорнаму ўдалося дасягнуць у літара-

туры значных поспехаў: стварыць больш за пятнаццаць буйных твораў – раманаў і аповесцяў, выпусціць у свет шэраг зборнікаў (“Апавяданні”, “Срэбра жыцця”, “Па дарозе” і інш.), узначаліць у 1926 г. літаратурнае аб’яднанне “Узвышша”.

Вялікія мастакі слова рэдка бываюць задаволеныя дасягнутым, спадзеючыся, што найлепшая іх кніга наперадзе; яна яшчэ не напісана імі. Не выключэнне з правіла і К. Чорны. Письменнік марыць ствараць сапраўдную літаратуру, заснаваную на ўласных эстэтычных прынцыпах: “Усё, што напісаў дагэтуль – не тое, што б мяне задаволіла... Цяпер жадаю аднаго: каб такія рэчы, як літаратура, не тварыліся прыхваткамі і саматужна...” [1, с. 7].

Мінулыя дваццаць гадоў жыцця К. Чорнага – час не толькі поспехаў, але і горкіх расчараванняў. 14 кастрычніка 1938 г. за роспыты сялян на рынку пра жыццё пісьменніка абвясцілі польскім шпіёнам і на восем месяцаў змясцілі ў мінскую турму, шэсць з якіх ён правёў у камеры-адзіночцы. Рэжым спрабуе зламаць непажаданага пісьменніка: “У яжоўскай турме ў Мінску ўвосень 1938 г. мяне саджалі на кол, білі вялікім жалезным ключом па галаве і палівалі збітае месца халоднай вадой, паднімалі і кідалі на рэйку, білі паленам па голым жываце, устаўлялі ў вушы папярковыя трубы і раўлі ў іх на ўсё горла, уганялі ў камеру з пацукамі, але рук у кайданы не замыкалі” [3, с. 161]. Першым не вытрымала цела, арганізм чалавека. З турмы на волю выйшаў цяжка хворы чалавек, які да канца дзён балансаваў на мяжы жыцця і смерці. Увосень 1942 г. Кузьма Чорны перанёс цяжкі інсульт, у выніку якога на паўгода страціў зрок. Вялікая літаратура змаўкае, саступаючы месца “шпітальным запісам” – сшытку, дзе пісьменнік штодня фіксуе стан здароўя, прыслухоўваючыся да хворага цела: “18/VI. Грып. Ляжу ў пасцелі. Мералі крывяное даўленне. Максімум 168. Сёння лепш бачу” [4, с. 76]. Запісы пра стан здароўя занялі значную частку “Дзённіка”: «Дзякаваць богу, і хвароба мая пакрысе пакідае мяне. Ад часу, калі я захварэў, прайшло ўжо год і сем месяцаў... Гэтымі днямі я заўважыў, што ўжо добра бачу ліст паперы ўвесь так, каб пісаць на ім роўным радком, які б шырокі ліст паперы ні быў. А яшчэ шэсць месяцаў таму, калі пачынаў перапісваць “Пошукі будучыні”, мне была пакута выпісаць роўна загаловак і першы радок. Я цыркулем мераў раўналежнасць радка ад берага паперы» [3, с. 155 – 156].

Ярмо здрадніка, нядобранадзейнага пісьменніка абмяжоўвала творчую свабоду К. Чорнага. Рэпрэсаваны пісьменнік быў пазбаўлены магчымасці спакойна жыць і плённа працаваць.

“Дзённік” стаў для К. Чорнага той аддушынай, дзе ён мог заставацца самім сабой: не хлусіць і не крывадушнічаць. Адначасова гэта і яго апошняя спроба разабрацца ў сабе, яшчэ раз асэнсаваць жыццёвы шлях. Письменнік нібы прадчуваў, што запісы могуць стаць яго развітальнай кнігай: “У мяне ўжо няма 70% здароўя. Я гіну і не магу выкарыстаць як бы трэба было свой талент” [3, с. 163].

Кіруючыся інстынктам самазахавання, К. Чорны вымушаны займацца публіцыстыкай, аб’ектыўна ўсведамляючы яе каштоўнасць: «Пайшоў сёння рана ў рэдакцыю. Думаў, пакуль яшчэ там нікога не было, пісаць непатрэбную працу: перадавы артыкул у “Беларусь” № 5. Артыкул ужо напісаны, але цензар вымагае, каб там было як найбольш шаблона. Ратуў мяне божа ад гэтай работы больш» [3, с. 157]. Перад такім жа пакутлівым выбарам у савецкай літаратуры стаяў не адзін пісьменнік, вырашаючы, ісці яму на кампраміс з сумленнем ці не. Так, напрыклад, “ленінградская Мадонна” Вольга Бергольц, адбыўшы тэрмін па сфабрыкаванай справе, на старонках “Забароненага дзённіка” пісала: «Трэба скончыць гэтую муру – “Ваня і паганка”...» [5, с. 43]; «...Даволі загазаў, “Ванек і паганак”, песенек да дурных фільмаў. За справу жыцця, за раманаў, удачай ці няўдачай ён скончыцца» [5, с. 49]. Такім самым беспрасветным сумаам і бодем напоўнены словы К. Чорнага ў запісе ад 9 ліпеня 1944 г.: “Думаю аб той горкай праўдзе, што ніколі не меў магчымасці пісаць тое, што самае важнае беларускай літаратуры і дзе б я сапраўды павярнуў бы горы. А то ўсё пішу на ўсялякія прамежныя тэмкі, пасля якіх думаў, што пазатыкаю горлы дурням і брахуном і тады ўжо вазьмуся за тое вялікае, што хачу і магу напісаць” [3, с. 157]. Падзённая, заказная праца адымае рэшткі сіл пісьменніка, усё больш і больш аддаляючы яго ад стварэння патаемнай, галоўнай кнігі, пра задуму якой ён неаднаразова распавядаў у лістах да сяброў: “І вось цяпер, як ніколі ранней, востра паўстала перада мною патрэба і неабходнасць паставіць усё на карту, а здзейсніць нарэшце мае літаратурныя задумы, пачаткі якіх зыйходзяць яшчэ да 1931 года. Я маю на ўвазе серыю раманаў, аб якой я табе не раз гаварыў. Падзеі вайны навочна паказалі мне, што ў сваіх замыслах яшчэ тады аніяк не памыляўся, калі думаў пабудоваць будынак у будучым вялікім горадзе беларускай літаратуры. Ты ведаеш, што я мысліў гэта як карціны, нават, калі хочаш, у храналагічным парадку, беларускага жыцця ў яго гістарычным працэсе. І вельмі вялікая крыўда, што гэтулькі год прапала без карысці на ўсялякую драбязу” [6, с. 475].

Знаходзячыся ў Маскве, К. Чорны шчыра верыць, што рэалізуе асноўную задуму, калі здолее вярнуцца ў вызваленую ад нямецка-фашысцкіх захопнікаў Беларусь, на малую радзіму – у Цімкавічы: “...*можна, мне суджана яшчэ пабачыць мілыя Цімкавічы. А што, калі і хата мая асталася і стаіць? Гэта будзе вялікае шчасце. Там жа, у якім жыцці можна будзе ачуныць як мае быць і напісаць усе задуманыя раманы*” [3, с. 157]. Надзеям пісьменніка не наканавана было спраўдзіцца: “*Пісьмо з Цімкавіч... Дом згарэў*” [3, с. 159].

У верасні 1944 г. Кузьма Чорны вяртаецца ў Мінск. Нягледзячы на складаныя побытавыя ўмовы, ён не траціць аптымізму, усё яшчэ спадзеючыся на лепшае: “*Ужо якраз тыдзень, як у Менску. Яшчэ жыву на падлозе ў доме, дзе Саюз пісьменнікаў. Няма дзе адаспаіцца і адляжацца... Але здаецца, гэта ўжо апошні мой злы этап. Як-небудзь азораю кватэру і буду дбаць аб здароўі і пісаць*” [3, с. 161]. Праз месяц такога неўладкаванага жыцця не вытрымлівае арганізм пісьменніка: “*Учора ўвечары заўважыў, што ногі апухлі да кален. Сэрца! У турме ў мяне апухалі толькі ступені*” [3, с. 162]. У канчатковым выніку К. Чорны перажывае страх смерці, падобны да “арзамаскага жаху”, які зведаў Л. Талстой у канцы XIX ст.: “*Баюся, што не вытрымаю да пасцелі і падушкі. Здань смерці мучыць мяне. Так я доўга не пацягну*” [3, с. 162].

Пачынаецца апошні акт расправы бальшавіцкага рэжыму над пісьменнікам-іншадумцам. Выніковы запіс К. Чорнага напоўнены болем і распаччу. Гэта споведзь чалавека, які ўсвядоміў марнасць і ілюзорнасць сваіх славалюбных і светлых памкненняў: “*Бадай што ўжо месяц, як у “кватэры”, дадзенай мне Саўнаркомам. Але ж якраз як тая камера ў турме, дзе я сядзеў у 1938 годзе. Можна сказаць, што я ўжо дайшоў да апошняй мяжы. Бруд, цемень – вокны глядзяць у чорны трохкутнік з высочных муроў. Пісаць няма як і жыць няма як*” [3, с. 163]. Жах ад усведамлення цяперашняга становішча ўзмацняецца ў пісьменніка ад думкі, што ў суседняй кватэры рабочыя робяць рамонт начальніку Рыжыкаву: “*Там светла і добра. Там Рыжыкаву можна будзе круціць патэфон і гуляць у “пульку”*” [3, с. 163]. Пакуты цела ператвараюць К. Чорнага ў мудраца, які пачаў усведамляць сутнасць таго, што адбываецца не толькі з ім асабіста, але і ў краіне ў цэлым: “*Мы аддалі дзяржаве свае душы і таленты, але мы не Рыжыкавы. <...> ...у нас не эўрапейская дзяржава, дзе інтэлектуальныя асаблівасці чалавека робяць яго жыццё арганізаваным. А ў нас азіятчына. Падхалімства, хабарніцтва, чыноўніцтва, паклёпніцтва – за апошнія годы*

паднялося на вялікую вышыню. Колькі нашай інтэлігенцыі без даі прычыны гніе ў турмах і на высылцы!” [3, с. 163].

Зламаўшы чалавека фізічна, рэжым у канчатковым выніку здушыў і яго волю. Самотны і няшчасны чалавек часцяком шукае Бога. Пакуты цела змушаюць яго ўспомніць пра душу. “*Божа, напішы за мяне мае раманы, хіба так маліцца, ці што?*” [3, с. 163] – у апошнім дзённікавым запісе К. Чорнага – квінтэсэнцыя ўсяго яго жыцця. Гэта лямант адчаю расчараванага ў сваіх магчымасцях чалавека, які нібы прадчувае блізкую смерць, што забірае яго ў абдымкі.

Даследнік П. Васючэнка сфармуляваў дакладную формулу творчага лёсу Кузьмы Чорнага: “*Жыццёвая драма Кузьмы Чорнага – драма няпоўнай самарэалізацыі. Лёс наканаваў яму стаць вялікім і напісаць раман стагоддзя, але гэты раман Чорны не здолеў закончыць, бо кароткае жыццё пайшло на барацьбу з антылітаратурнымі абставінамі*” [7, с. 404 – 405]. Жыццёвая і творчая драма беларускага класіка – яскравая ілюстрацыя лёсу многіх дзясяткаў пісьменнікаў, якія сталі ахвярамі сталінскіх рэпрэсій 1930-х гг. Многія з іх пакінулі для нашчадкаў спавядальна-аўтабіяграфічныя запісы, урокі свайго жыцця (У. Жылка, С. Грахоўскі, Б. Мікуліч і інш.), якія ў цяперашні час настойліва патрабуюць пільнай даследніцкай увагі.

Спіс літаратуры

1. **Чорны, К.** Аўтабіяграфія / К. Чорны // Кузьма Чорны. Чалавек – гэта цэлы свет : успаміны, эсэ, артыкулы, інтэрв’ю, дакументы / уклад. Г. Шаблінская. – Мінск : Маст. літ., 2016. – С. 7.
2. **Быкаў, В.** Дзённік Кузьмы Чорнага / В. Быкаў // Польша. – 1988. – № 4. – С. 155.
3. **Чорны, К.** Дзённік / К. Чорны // Польша. – 1988. – № 4. – С. 155 – 163.
4. **Чорны, К.** Са шпітальных запісаў / К. Чорны // Кузьма Чорны. Чалавек – гэта цэлы свет : успаміны, эсэ, артыкулы, інтэрв’ю, дакументы / уклад. Г. Шаблінская. – Мінск : Маст. літ., 2016. – С. 76.
5. **Берггольц, О.** “Никто не забыт, и ничто не забыто” : Из дневников 1939 – 1949 годов // Ольга. Запретный дневник / О. Берггольц. – СПб. : Изд. группа “Азбука-классика”, 2010. – С. 27 – 158.
6. **Ліст Пімена Панчанка** // Кузьма Чорны. Чалавек – гэта цэлы свет : успаміны, эсэ, артыкулы, інтэрв’ю, дакументы / уклад. Г. Шаблінская. – Мінск : Маст. літ., 2016. – С. 474 – 478.
7. **Васючэнка, П.** Ісці, ісці, шукаючы ісціну / П. Васючэнка // Кузьма Чорны. Чалавек – гэта цэлы свет : успаміны, эсэ, артыкулы, інтэрв’ю, дакументы / уклад. Г. Шаблінская. – Мінск : Маст. літ., 2016. – С. 404 – 409.

Аляксандр БЯРОЗКА,
кандыдат філалагічных навук,
дацэнт кафедры рускай і сусветнай літаратуры
Гомельскага дзяржаўнага ўніверсітэта
імя Францыска Скарыны.

Аўтар ахвярае ганарар на развіццё часопіса.

МОВЫ РЫСЫ НЕПАЎТОРНЫЯ

Пачынальнікі

БРАЊІСЛАЎ ТАРАШКЕВІЧ – СКЛАДАЛЬНІК ХАРТЫ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

Імклівая плынь гісторыі ўсё далей і далей адносіць ад нас той узрушаны час, калі маладыя інтэлігенты-інтэлектуалы, у якіх абудзілася нацыянальная самасвядомасць, імкнуліся абудзіць іншых і хацелі на абломках Расійскай імперыі пабудаваць новую, вольную Беларусь. Яны аддана, шчыра, рупліва, настойліва працавалі на карысць сваёй Бацькаўшчыны, свайго народа і верылі ў тое, што “багаты слаўнай культурнай мінуўшчынай, поўны маладых творчых сіл... беларускі народ у хуткім часе дасць славянству і ўсяму свету яркія доказы свайго ўваскрашэння і прынясе на раскошны алтар чалавечай цывілізацыі плён свайго нацыянальнага генія, лепшыя кветы свайго вызваленага духу” [1, с. 29]. На жаль, іх мары і спадзяванні не здзейсніліся: адны з тых рупліўцаў зніклі бяследна і пахаваныя ў невядома якіх Курапатах, другія, застаўшыся жывымі (іх значна менш), прайшлі праз пекла пакут і здэкаў, праз забыццё і незаслужанае шальмаванне, праз гвалтоўны разрыў з Радзімай і любімай працай. Але нягледзячы на трагічную незавершанасць сваіх задум, яны паспелі зрабіць вельмі шмат.

Да гэтага пакалення належаў і Браніслаў Тарашкевіч (20.01.1892 – 29.11.1938), аўтар “Беларускай граматыкі для школ”, якая на доўгі час стала хартыяй нашай мовы. Нарадзіўся ён у сям’і беларускіх сялян Адама і Алены Тарашкевічаў непадалёку ад Вільні, у засценку Мацюлішкі. На Віленшчыне ў той час быў своеасаблівы шматмоўны мікраклімат, у якім “кожная нацыя адчувае сябе як дома, выходзіць сваіх дзяцей паводле ўласных традыцый, на ўласнай мове, але і валодае іншай мовай” [2, с. 11]. Якраз у такім асяроддзі рос і фарміраваўся будучы геній нацыянальна-вызваленчага руху, мовазнаўца, перакладчык, палітык.

Звяртаем увагу чытачоў на ранейшыя роднаслоўскія публікацыі, прысвечаныя Б. Тарашкевічу: Бергман А. Браніслаў Тарашкевіч: 100 гадоў з дня нараджэння (1992, № 1); Губкіна А. Бацька “Беларускай граматыкі”: Да 110-годдзя з дня нараджэння Браніслава Тарашкевіча (2002, № 1); Запартыка Г. “Дзядзька Тарас”: Да 120-годдзя Браніслава Тарашкевіча (2012, № 1).

Як прызнаваўся Б. Тарашкевіч у напісанай для НКУС аўтабіяграфіі-споведзі, любоў да роднага слова абудзілася ў яго душы вельмі рана: «...у бацькоўскай хаце і ў вёсцы ўсе гаварылі выключна на беларускай мове, “па-простаму”. Яшчэ калі пасвіў статак, я не аднойчы задумваўся, што за мова, на якой ніхто не піша і паны на ёй не размаўляюць. І мне не раз рабілася балюча, што гэтай мовай, на якой размаўляе народ, і самім гэтым народам пагарджаюць. Яшчэ ў 1905 годзе мае суседзі-сваякі, рабочыя з Пецярбурга, прывезлі і падаравалі мне сшытак з рэвалюцыйнымі песнямі і вершамі на рускай і польскай мовах. Але былі там і беларускія вершы Мацея Бурачка (“Беларуская дудка”). Я іх адразу вывучыў на памяць і нярэдка дэкламаваў па вёсках, выклікаючы незвычайнае захапленне сярод сялян “простай” мовай, блізкасцю тэмы і вобразаў да народнага жыцця» [3, с. 19]. У 1914 г. часопіс беларускай студэнцкай моладзі ў Пецярбургу “Раніца” надрукаваў артыкул Б. Тарашкевіча “Не пакідайце сваёй мовы”, у якім ён падхапіў багушэвічаўскі пафас. Звяртаючыся да суайчыннікаў, ён нагадваў: не забываймася, што роднае слова – «кроў і косць,

живое цела ў нашых душах, дарагое, майстэрнае начынне – у ім наш духовы набытак. Кожны народ мае сваю асобную мову, і асобнасць не ў самых зыках – тое самае здаецца, а не – от, бач, не тое, нейкі асобы змест, што і аб’ясніць не ўмееш, хоць добра і чуеш. Вот гэтае “нешта неякае”, звязанае неразрыўна з душой народа, прыдае нашай мове той асобны цэмент, што звязвае ў адно народнае, нацыянальнае ўсе яго думкі і перажыцця» [4, с. 50]. Далей яго словы гучаць як своеасаблівы тастамент: «Дарагое, але крохкае, кволае начынне гэта мова, дык глядзіце сцеражыце, стройце яго квяцістымі аздобамі, бо змест нашых думак, нашае “я” можа разліцца і паплыць у прочкі». Каб гэтага не здарылася, раіў уважліва прыслухоўвацца да таго, “як гамоніць народ”. Так нараджаўся будучы філолаг, руплівец, абаронца роднай мовы.

У 1918 г. у слаўнай друкарні Марціна Кухты ў Вільні выйшла галоўная праца Б. Тарашкевіча – “Беларуская граматыка для школ” (лацінкай і кірыліцай), у якой упершыню дасканалы апісаны марфалагічныя, сінтаксічныя, арфаэпічныя, фанетычныя асаблівасці мовы, марфемная будова слова. Аўтар разгледзеў усе ўзроўні мовы, выйшаўшы за межы ўласна граматыкі. У гэтым падручніку закладзены асновы граматычнай тэрміналогіі, разгледжаны восем часцін мовы. Граматыка напісана на высокім навукова-метадычным узроўні. Яна значна выйграе ў параўнанні з тагачаснымі беларускімі граматыкамі Р. Абіхта і Я. Станкевіча, Б. Пачопкі, А. Луцкевіча. Напісаная проста і даходліва, прызначаная для школьнага ўжытку і выдавецкай справы, яна неўзабаве стала адным з найбольш запатрабаваных дапаможнікаў, садзейнічала ўнармаванню нашай мовы. Сваёй граматыкай Б. Тарашкевіч надаў беларускай літаратурнай мове патрэбныя арыенціры, каб крочыць у будучыню, і цвёрдай упэўненасці, якой не хапала дагэтуль. Пра яе папулярнасць і аўтарытэт сведчаць і водгукі ў прэсе 1920-х гг.

Неўзабаве пасля выхаду граматыкі газета “Вольная Беларусь” пісала, што “яна ўся прадумана, тэрміналогія ў значнай часці новая, арыгінальная і шчыра беларуская, чыстая мова”. Так, Змітрок Бядуля адзначаў, што граматыка Б. Тарашкевіча “зрабіла вялікую ўдзячную работу і беларускім пісьменнікам, і беларускаму друкаванаму слову. У часопісах і кніжках скончылася пестрата і размаістасць формаў і правіл” (цыт. паводле: [5, с. 86]). Высока ацэньваў яе Язэп Лёсік, падкрэсліўшы, што значэнне граматыкі ў тым, што «дагэтуль беларуская літаратурная мова развівалася толькі паводлуг сваіх найагульнейшых “правоў”, а цяпер яна дастала сваё афармленне, свае пэўныя, цвёрдыя нор-

мы і правілы, паводле якіх яна стала развівацца ў далейшым... граматыка Тарашкевіча зрабіла эпоху ў развіцці нашае літаратурнае мовы. Гэта пераломны этап у гісторыі нашае культуры, які ў кожнай культурнай краіне адзначаецца, як выдатнейшая дата» [6, с. 304].

Высокую ацэнку працы даў у 1922 г. Сцяпан Некрашэвіч, адзначыўшы, што мы маем мала прац па даследаванні законаў літаратурнай мовы. «Лепшыя з іх – гэта працы па гісторыі беларускай мовы і яе дыялекталогіі Я. Карскага і “Беларуская граматыка для школ” Б. Тарашкевіча, якая заснавала цэлую эру ў гісторыі нашай граматыкі» [7, с. 43]. Крыху пазней С. Некрашэвіч даводзіў: “Гістарычнай заслугой Б. Тарашкевіча з’яўляецца якраз тое, што ў сваёй кароткай граматыцы, пабудаванай на апошніх вывадах прац акадэмікаў Я. Карскага і А. Шахматава, ён удала выклаў асноўныя прынцыпы, асноўныя законы беларускай літаратурнай мовы і даў важнейшыя правілы правапісу гэтай мовы... Школьная граматыка Б. Тарашкевіча, будучы проста і навукова ўложанай, адпавядаючы ў сваіх вывадах законам беларускай мовы, хутка атрымала самае вялікае пашырэнне і запанавала ва ўсіх нашых школах” [7, с. 11 – 12].

Польская даследчыца Аляксандра Бергман ужо ў 70-я гг. XX ст. напісала: “Тарашкевіч пайшоў далей: галоўным чынам думаў пра сённяшні дзень і пра будучыню, думаў пра неабходнасць пашырэння асветы на роднай мове, пра будучыню беларускай літаратурнай мовы... Граматыка стала падручнікам, які спрыяў згуртаванасці беларускага народа ў галіне культуры. Хоць падручнік з’явіўся ў Вільні, вучыліся па ім дзеці беларусаў, што жылі ў межах Польшчы, Латвіі, Літвы і Савецкай Беларусі” [2, с. 37].

Вядомы беларускі гісторык Мікола Улашчык згадваў, як настаўнік раздаў вучням кнігі, сярод іх была і “Беларуская граматыка...”, пра якую казаў, што «тэрміналогія Тарашкевіча значна больш разумная, чым у рускіх граматыках, бо тыя ўсталяваліся здаўна, часткова паходзяць са старасвецкай мовы, а вось наша сучасная. Чаму, казаў ён, “імя существительное”, “імя прилагательное”? Каб уразумець, а не проста завучыць, трэба ведаць, што такое “существительное”, а тут “імя”! <...> Тое ж з “именительным”, “родительным” і г. д. Слухаючы гэта, нам і сапраўды стала здавацца, што ў нас выходзіць лепш» [8, с. 323].

Нельга не пагадзіцца з высновай Льва Шакуна, што “з выходам граматыкі Тарашкевіча пачаўся працэс стабілізацыі норм сучаснай беларускай літаратурнай мовы, быў створаны грунт для яе далейшай граматычнай распрацоўкі, удасканалення ўласцівых ёй структурных эле-

ментаў” [9, с. 82]. Аналагічная думка прасочваецца і ў “Гісторыі беларускай літаратурнай мовы”: “Неабвержным доказам правільнасці выбранага напрамку ў развіцці беларускай літаратурнай мовы служыць тое, што сучасная беларуская літаратурная мова адлюстроўвае ўсе галоўныя асаблівасці і нормы, вызначаныя ў свой час Тарашкевічам” [10, с. 163 – 164].

Насамрэч Браніслаў Тарашкевіч сваёй граматыкай заклаў асновы нарматыўнага мовазнаўства, якое арыентавана на стварэнне прадпісанняў адносна ўжывання мовы і рэгуляванне яе ўжывання. Сяргей Запрудскі называе выданне граматыкі Б. Тарашкевіча “выдатным дасягненнем беларускай лінгвістыкі” [5, с. 3]. Сам аўтар у прадмове да першага выдання так тлумачыў свой падыход да напісання: “Граматыка павінна толькі замацаваць і падраўняць тыя лініі, якія сама мова ўжо назначыла... Неадкладныя практычныя патрэбы змусілі мяне адкінуць усё, што мела больш ці менш важнае навуковае значэнне. Увесь час я перш за ўсё меў на ўвазе педагагічны бок кнігі. Маю, аднак, надзею, што ў будучым лепшыя ўмовы дазваляць мне выдаць больш поўную і на лепшай навуковай аснове граматыку беларускай мовы”. На гэтую акалічнасць звярнула ўвагу польская лінгвістка Антаніна Абрэмска-Яблоньска, зазначыўшы, што аўтар кіраваўся не катэгарычным навязваннем абавязковых нормаў, а прапановамі [11, с. 103]. Я. Лёсік, які доўгі час прытрымліваўся ўсталяваных Б. Тарашкевічам правілаў, сцвярджаў: “Ніхто проці яго [правапісу] не выступаў; усе прызналі яго сваім, і такім парадкам правапіс Б. Тарашкевіча стаў беларускім правапісам. Можна з пэўнасцю сказаць, што правапіс гэты, паступова выправіўшы некаторыя драбніцы, у аснове сваёй застанецца нязменным” (цыт. паводле: [5, с. 91]). У прадмове да 5-га выдання Б. Тарашкевіч адзначаў, што ў першым выданні была чарада спрэчных пытанняў, таму вынікае патрэба ў спрашчэнні правапісу. Праўда, ён перасцерагаў, што “не бярэцца праводзіць якія-колечы паважнейшыя змены такім індывідуальна-партызанскім спосабам, каб пазбегнуць шкоднага хаосу”. Безумоўна адно: Браніслаў Тарашкевіч сваёй граматыкай заклаў арыенціры моўнага будаўніцтва ў 1920-я гады.

Вядомы польскі адвакат Эўгеніюш Смяроўскі, які абараняў на судзе членаў Беларускай сялянска-работніцкай грамады, палемізуючы з пракурорам, даводзіў, што на судовым працэсе верх узяў не пошук ісціны, не аб’ектыўны погляд на адраджэнне беларусаў як нацыі, а старонні погляд, шавіністычны ў сваёй аснове. Ён адзначыў: «Чаму быў названы [Б. Тарашкевіч] пракурорам “паўночным варварам”? Ці не таму, што ў зняво-

ленні пераклаў да апошняга верша “Іліяду”, а цяпер перакладае на беларускую мову “Пана Тадэвуша”? Дзеля чаго называць “варварам” чалавека, які прышчапляе беларускай культуры шэдэўр польскай паэзіі, ці варта было супраць гэтага чалавека арганізоўваць судовы працэс, які цягнецца некалькі месяцаў?» [3, с. 6].

Змагаючыся за родную школу, толькі ў 1920/21 навучальным годзе Б. Тарашкевічу ўдалося адчыніць больш за 200 беларускіх пачатковых школ, з іх 7 у Вільні; беларускую настаўніцкую семінарыю ў Барунах; правесці кароткатэрміновыя курсы для настаўнікаў у Вільні; утрымліваць Віленскую беларускую гімназію, надрукаваць шэраг школьных падручнікаў, заснаваць ТБШ.

У 1920 г. варшаўскі часопіс “Prymierz” надрукаваў артыкул Б. Тарашкевіча пра асноўныя палажэнні беларускага руху, у якім, між іншага, аўтар абуралася тым, што ў Польшчы забываюцца на тое, што “беларуская мова была дзяржаўнай моваю Вялікага Княства Літоўскага, моваю Ягайлы і Літоўскага статута – і гэта ў тую гістарычную хвіліну, калі беларускі народ зноў абуджаецца да палітычнага жыцця, імкнецца адбудаваць страчаную дзяржаўнасць і шукае дапамогі і падтрымкі ў сваіх суседзях, звязаных з ім супольным лёсам” [11, с. 94]. Ён добра ўсведамляў, што без беларускіх кніг не будзе сапраўднай беларускай школы, а толькі “нейкі фальсіфікат”. Выступаючы ў сойме ў 1923 г., ён нагадваў сваім апанентам: «Беларускі народ – народ стары, але разам з тым і малады, малады таму, што адраджаецца і што ўступае ў сям’ю жывых народаў, якія змагаюцца за сваё жыццё. Гэта народ, які меў вялікую культуру, народ, якога мова была гаспадарсцвеннай, які меў сваю гаспадарсцвеннасць. Гэта ёсць народ, у якога былі пісаныя законы. Так, Статут Літоўскі хоць называўся “літоўскім”, але быў напісаны па-беларуску, – і ў гэтым Статуце права мовы беларускай было забяспечана» [4, с. 81].

Абмяркоўваючы закон міністра адукацыі С. Грабскага ў Сойме, Б. Тарашкевіч апеляваў да Канстытуцыі Польшчы 1921 г., якая абвешчала правы нацыянальных меншасцяў на карыстанне роднай мовай. Лічыў, што ўтраквістычная (‘двухмоўная’) польска-беларуская, польска-ўкраінская школа – “гэта школа... ультрагумарыстычная і ультрадраматычная. Гэта – школа, у якой навука абярнецца ў жарт, а ва ўражлівай дзіцячай душы будзе пасеяна жыццёвая драма. У гэтай школе беларускае дзіця будзе бачыць паняверку ўсяго, што яму дорага, беспасярэдне блізкае, стыхійнае: сваёй мовы, звычайў, акружаючых” [4, с. 162]. Таму, на думку Б. Тарашкевіча, гэты закон у аднолькавай меры шкодны як для польскага, так і для іншых народаў Рэчы Паспалітай. “Народ без

школы ў роднай мове дзічэе, бо пасылаць сваіх дзяцей у школу з польскай мовай навучання не хоча, хоча роднай школы”, – гаварыў ён з трыбуны Сойма [4, с. 111], пераконваючы, што сацыяльная палітыка польскіх улад накіравана на задушэнне ўсяго беларускага, найперш мовы і школы, а ўтраквістычныя школы – зброя прыгнёту школьнай адукацыі.

Пераствараючы па-беларуску Гамераву “Іліяду”, Браніслаў Тарашкевіч узбагачаў нашу культуру, даводзіў высокія мастацкія здольнасці беларускай мовы і, як падаецца, праз гэта імкнуўся да сілвання духоўнасці беларусаў, далучэння іх да багатай культурнай спадчыны Антычнасці.

Лёс Бацькаўшчыны, народа, яго мовы, роднай школы – першачарговыя задачы, найгалоўнейшы прадмет дзейнасці Б. Тарашкевіча. Усяго толькі адной “Граматыкай...” вучоны пакінуў незабыўны след у беларускім мовазнаўстве. Нягледзячы на імкненне вытравіць яго імя з народнай памяці, сцерці яго заслугі перад беларускім народам, айчынным мовазнаўствам, зробленае гэтым чалавекам не згубілася з часам, а паранейшаму заслугоўвае ўвагі, прыцягвае да сябе людзей неабыхавых. Даводзіцца шкадаваць, што да гэтага часу не адшуканы яго “Сінтаксіс беларускай мовы”, рукапіс гістарычнай граматыкі, доктарская дысертацыя “Стыль і фанетыка Лаўрэнцьеўскага летапісу”.

Хацелася б закончыць артыкул словамі А. Бергман: “Нішто не можа прынізіць вялікай ролі [Браніслава Тарашкевіча] у ахвярным змаганні за адраджэнне Беларусі і развіцці яе нацыянальнай культуры. Ён быў адным з найбольш выдатных сыноў беларускага народа ў ХХ веку. Памяць аб ім ніколі не згасне – ён быў, ёсць і будзе” [2, с. 10].

Спіс літаратуры

1. Цвікевич, А. Беларусь : политический очерк / А. Цвікевич. – Берлин, 1919. – 33 с.
2. Бергман, А. Слова пра Браніслава Тарашкевіча : гіст. жыццяпіс / А. Бергман ; прадм. А. Ліса ; пер. з польск. Я. Касцюка. – Мінск : Маст. літ., 1996. – 192 с.
3. Валахановіч, А. І. Споведзь у надзеі застацца жывым : Аўтабіяграфія Браніслава Тарашкевіча / А. І. Валахановіч, У. М. Міхнюк ; рэд. А. С. Ліс. – Мінск : БелНДІДАС, 1999. – 200 с. – (Вярнутыя з небыцця).
4. Тарашкевіч, Б. Выбранае : крытыка, публіцыстыка, пераклады / Б. Тарашкевіч ; уклад., уступ, камент. А. Ліса. – Мінск : Маст. літ., 1991. – 310 с.
5. Запрудскі, С. М. Беларускае мовазнаўства і развіццё беларускай літаратурнай мовы : 1920 – 1930 гады / С. М. Запрудскі. – Мінск : БДУ, 2013. – 367 с.
6. Лёсик Язэп. 1921 – 1930 : 36. тв. : юбіл. выд. да 120-годдзя Язэпа Лёсіка / уклад. А. Жынкін. – Мінск : НАРБ : Выд. Логвінаў, 2003. – 396 с.
7. Выбраныя навуковыя працы акадэміка С. М. Некрашэвіча : да 120-годдзя з дня нараджэння // НАН Беларусі ; Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа ; навук. рэд. А. І. Падлужны. – Мінск : Беларус. навука, 2004. – 190 с.
8. Улашчык, М. Выбранае / М. Улашчык. – Мінск : Беларус. кнігазбор, 2001. – 608 с.
9. Шакун, Л. М. “Беларуская граматыка для школ” Б. А. Тарашкевіча / Л. М. Шакун // Беларуская мова : энцыкл. – Мінск : БелЭн, 1994. – 655 с.
10. Крамко, І. І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы / І. І. Крамко, А. К. Юрэвіч, А. І. Яновіч ; рэд. А. І. Жураўскі. – Мінск : Навука і тэхніка, 1968. – Т. 2. – 340 с.
11. Obrębska-Jabłońska, A. [Рэцэнзія] / A. Obrębska-Jabłońska // Slavia Orientalis. R. XX. – 1971. – № 1. – S. 102 – 104. – Рэц. на кн. : Крамко, І. І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы / І. І. Крамко, А. К. Юрэвіч, А. І. Яновіч ; рэд. А. І. Жураўскі. – Мінск : Навука і тэхніка, 1968. – Т. 2. – 340 с.
12. Тарашкевіч, Б. Беларускае палітычныя пастулаты / Б. Тарашкевіч // Скарыніч : літ.-наук. гадавік ; укл. А. Каўка. – Мінск : Беларус. кнігазбор, 2002. – Вып. 5. – 232 с.

Дзмітрый ПАЎЛАВЕЦ,
кандыдат філалагічных навук.

Аўтар ахвярае ганарар на развіццё часопіса.

КАЛЯНДАР ПАМЯТНЫХ ДАТАЎ І ЮБІЛЕЙНЫХ ДЗЁН на 2017 г.

САКАВІК

Працяг. Пачатак на с. 12, 16.

9 сакавіка – 90 гадоў з дня нараджэння Пятра Лісіцына, рускамоўнага празаіка

10 сакавіка – 85 гадоў з дня нараджэння Ганны Кліменкі, мовазнаўцы

75 гадоў з дня нараджэння Міколы Мінчанкі, паэта, празаіка, публіцыста

11 сакавіка – 190 гадоў з дня нараджэння Каятана Крашэўскага (1827 – 1896), пісьменніка, кампазітара, астранома-аматара

130 гадоў з дня нараджэння Алеся Гаруна (сапр. Прушынскі; 1887 – 1920), паэта, празаіка, драматурга, публіцыста, грамадскага дзеяча

95 гадоў з дня нараджэння Міколы Гамолкі (1922 – 1992), празаіка, паэта, драматурга, перакладчыка

70 гадоў з дня нараджэння Мікалая Емяльянава, беларускага і расійскага акцёра, заслужанага артыста Беларусі

12 сакавіка – 80 гадоў з дня нараджэння Васіля Ціханенкі, жывапісца

13 сакавіка – 80 гадоў з дня нараджэння Расціслава Шмырова (1937 – 1995), кінаакцёра, кінасцэнарыста

70 гадоў з дня нараджэння Уладзіміра Будкевіча, фатагаста, заслужанага артыста Беларусі

70 гадоў з дня нараджэння Яўгена Панамарэнкі, мастака

70 гадоў з дня нараджэння Людмілы Пуцэйкі, мастачкі

70 гадоў з дня нараджэння Жанэты Шыдлоўскай, мастачкі, сцэнаграфіста

14 сакавіка – 115 гадоў з дня нараджэння Паўла Малчанова (1902 – 1977), акцёра, рэжысёра, народнага артыста Беларусі, народнага артыста СССР

15 сакавіка – 75 гадоў з дня нараджэння Анатоля Бачкарова (1942 – 1997), скульптара

Заканчэнне на с. 69, 87, 93.

ПАЧЫНАЛЬНІК БЕЛАРУСКАЙ АНАМАСТЫКІ ІВАН МАЦВЕЕНКА

Інфармацыю пра гэтага чалавека давялося збіраць літаральна па крупінках. Лёс быў не надта міласцівы да памяці пра Івана Кузьміча Мацвеенку. Яго імя амаль не згадваецца ў падручніках па мовазнаўстве і спецыялізаваных даведніках, а яго дысертацыя па беларускай мове захоўваецца ў фондзе ананімна, без пазнак у каталогах.

Нарадзіўся Іван Мацвеенка 3 ліпеня 1900 г. у мястэчку Новы Быхаў Быхаўскага раёна. Праўда, гэтая дата хутчэй за ўсё ўмоўная – сам Іван Кузьміч у розны час у дакументах указваў то 1900, то 1899 год. У большасці аўтабіяграфій дзень і месяц нараджэння ён увогуле не падаваў. А ў выданні “Памяць: гісторыка-дакументальная хроніка Быхаўскага раёна” годам нараджэння вучонага памылкова называецца 1895 год [23].

Новы Быхаў у пачатку ХХ ст. быў цэнтрам воласці. У мястэчку налічвалася каля 340 дамоў, колькасць жыхароў перасягала 2 тысячы чалавек, працавала больш за 20 крам, была царква, дзве сінагогі і двухкласная царкоўнапрыходская школа [6, с. 281]. Бацька будучага вучонага ўсё жыццё пражыў у гэтым мястэчку, займаўся сельскай гаспадаркай, настаўнічаў. Падобна, што ён добра разумеў важнасць адукацыі, бо незадоўга да смерці ў 1911 г. настойваў, каб сын паступіў у Магілёўскае духоўнае вучылішча. Сям’я мела даволі вялікі зямельны надзел, але ён не мог пракарміць шасцярых чалавек. Духоўнае вучылішча з бясплатным навучаннем было ці не адзінай магчымасцю атрымаць адукацыю небагатым людзям.

Пасля смерці бацькі грошай у сям’і зусім не стала. Іван Мацвеенка не мог працягваць вучобу, а набытая ім духоўная адукацыя “давала толькі права быць царкоўным дзячком” [22, арк. 10]. Год ён адпрацаваў у Новым Быхаве чорнарабочым. Спачатку на лесапільні, адкуль быў звольнены за тое, што па недаглядзе парэзаў руку пілою [22, арк. 10], потым на будаўніцтве моста цераз Дняпро, але, малады па ўзросце, “быў прагнаны за маласільнасць” [4, арк. 5].

У 1916 г. Іван Мацвеенка вытрымаў экзамен на званне настаўніка пачатковай земскай школы і з верасня пачаў выкладаць у в. Іскань Быхаўскага раёна, а яшчэ праз год – у в. Істопкі.

Падчас наступлення нямецкіх войскаў малады настаўнік добраахвотна ўступіў у Першы быхаўскі атрад Чырвонай гвардыі, у складзе якога змагаўся з дывізіяй мяцежнага генерала Ю. Доўбара-Мусніцкага. Гэты атрад у красавіку

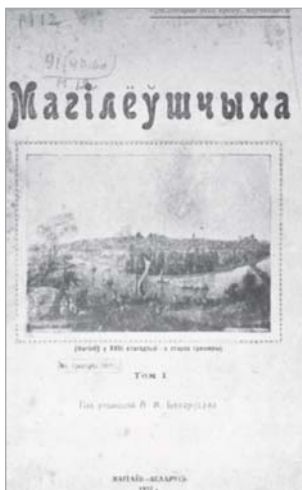
Іван Мацвеенка.

1918 г. стаў касцяком 152-га стралковага палка 17-й дывізіі Чырвонай арміі [4, арк. 4]. Да мая 1920 г. І. Мацвеенка быў чырвонаармейцам, потым старшыняй, ад’ютантам штаба аб’яднаных атрадаў Мсціслаўскай групы, агітатарам, палковым бібліятэкарам, старшыняй культпрасветкамісіі палка, сакратаром камісара і намеснікам камісара палка. Змагаўся з атрадамі С. Пятлюры пад Сарнамі, Дубровіцай, Кастопалем (сучасная Ровенская вобласць Украіны), пазней ваяваў на Міншчыне і Полаччыне [4, арк. 4].

Неўладкаваны ваенны побыт, дрэннае харчаванне, адсутнасць аператыўнай медыцынскай дапамогі дрэнна адбіліся на здароўі І. Мацвеенкі – у 1920 г. захварэў на сухоты, яго дэмабілізавалі. Пасля нядоўгі час настаўнічаў у в. Адаменка недалёка ад Новага Быхава. У сакавіку 1921 г. маладога настаўніка накіравалі ў Смаленск на ваенна-інжынерныя курсы, але ў кастрычніку 1921 г. ён зноў дэмабілізаваўся праз хваробу.

З гэтага часу яго лёс быў непарыўна звязаны з адукацыяй. Іван Кузьміч працаваў выкладчыкам грамадазнаўства ў агульнаадукацыйнай Навабыхаўскай школе другой ступені (1921 – 1922) [2, арк. 2], у Рагачоўскім педтэхнікуме (1923 – 1924), загадваў партшколай у Магілёве (1924 – 1925), выкладаў грамадазнаўчыя дысцыпліны ў Магілёўскім педтэхнікуме (1925 – 1929), загадваў Мінскай школай прафсаюзнага руху (да верасня 1930 г.).

Тады ж у навуковых выданнях з’яўляюцца першыя публікацыі Івана Мацвеенкі. Так, у

Тытульная старонка
зборніка "Магілеўшчына".
1927 г.

зборніку "Магілеўшчына", падрыхтаваным акруговым краязнаўчым таварыствам, змешчаны яго артыкулы на гістарычна-краязнаўчую тэматыку [15; 17; 20]. Лінгвісты, гартаючы зборнік, несумненна, звернуць увагу на матэрыял пад назвай "Аб слоўнікавых асаблівасцях Магілеўшчыны", аўтар якога – В. Гарбацэвіч, "сябра праўлення таварыства". Даследчык абгрунтоўвае няслушнасьць поглядаў асобных "праціўнікаў беларусізацыі", якія лічылі, што "сялянін Магілеўшчыны размаўляе па-расейску". У артыкуле адзначаецца: "Самы звычайны, няглыбокі аналіз штодзённага жыцця магілеўца разьбівае гэты беспадстаўны аргумэнт і даводзіць нам, што ён, селянін Магілеўшчыны, ня толькі размаўляе на сваёй роднай мове, а нават займаецца словатворчасцю; на канве агульна беларускай мовы вышывае дзёўныя ўзоры жывой мовы Магілеўшчыны" [7, с. 106]. У падмацаванні аўтар прыводзіць вялікі спіс некаторых дыялектных слоў, якія, на яго думку, "з цягам часу змогуць стаць аздобаю нашай літаратурнай мовы": *архаўка* – веялка, *варэйка* – горшок, *вотрана* – ухвостье, *галацана* – беднота, *каўзель* – каток, *кіёўка* – кукуруза, *рудка* – топкое место, *унівіч* –

Фотаздымак старонкі са зборніка "Магілеўшчына".
У другім радзе знізу чацвёрты справа – Іван Мацвеенка.

пропадаць зря, *шаламок* – ермолка і іншыя [8, с. 106 – 108].

Знаёмства з архіўнымі звесткамі дае падставы меркаваць, што за псеўданімам *В. Гарбацэвіч*, які стаяў пад названым артыкулам, хаваўся Іван Мацвеенка. На карысць гэтага сведчаць адразу некалькі аргументаў. Па-першае, іншых публікацый з подпісам *В. Гарбацэвіч* у 1920 – 1940-я гг. не было. Па-другое, у лістападзе 1926 г. адбылася Акруговая краязнаўчая канферэнцыя, якая зацвердзіла склад праўлення Магілеўскага акруговага таварыства краязнаўства ў колькасці 11 чалавек: І. Мацвяёнак (старшыня), У. Венюкоў (намеснік старшыні), М. Ламака (сакратар), Авярбах, Б. Вокунь, В. Грушэцкі, А. Бычкоў, М. Ларычкаў, А. Ляшчынскі, К. Лаўрэнцаў, А. Галадкоўскі [11, с. 154]. Такім чынам, імя "сябра праўлення таварыства" В. Гарбацэвіча ў спісе адсутнічае, што дае падставы сумнявацца ў рэальнасці гэтай асобы. Па-трэцяе, у пераліку навуковых публікацый І. Мацвеенка ёсць артыкул "Слоўнікавыя асаблівасці магілеўскай гаворкі", які быў надрукаваны менавіта ў 1927 г. [1].

Кніга "Памяць: гісторыка-дакументальная хроніка Быхаўскага раёна" падае інфармацыю, што Іван Кузьміч Мацвяёнак, "чырвоны партызан, чырвонаармеец 152-га палка 17-й дывізіі, член КПСС, пасля грамадзянскай вайны жыў і працаваў у Мінску, у часы культу асобы Сталіна быў рэпрэсіраваны" [23]. Але ніякіх пацвярджэнняў гэтага ў архівах мы адшукаць не змаглі. Жыццёвы шлях Івана Кузьміча 1920 – 1950-х гадоў прасочваецца дастаткова поўна, без "белых плям" і супярэчнасцей. Меркаваць, што нехта *Мацвяёнак* і чырвонаармеец 152-га стралковага палка *І. Мацвеенка* – гэта розныя асобы, таксама не даводзіцца: менавіта форму прозвішча *Мацвяёнак* (побач з варыянтам *Матвяёнак* і крыптонімам *І. М.*) выкарыстоўваў Іван Кузьміч пры пазначэнні аўтарства сваіх першых публікацый [1; 8; 15 – 21]. Гэтую ж версію ўскосна пацвярджае і Ю. Васілеўскі – аўтар першых энцыклапедычных артыкулаў пра І. Мацвеенку [5, с. 229; 24, с. 98 – 99].

У 1929 – 1930 гг. Іван Мацвеенка экстрэмам здаў увесь курс Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта па белсекцыі сацыяльна-гістарычнага аддзялення і атрымаў дыплом аб вышэйшай адукацыі. Пасля на працягу трох гадоў вучыўся ў аспірантуры пры Інстытуце філасофіі Беларускай акадэміі навук, а ў верасні 1933 г. стаў яе выпускніком [2, арк. 2 адв.]. Натуральна, што аспіранту трэба было думаць не толькі пра тэарэтычныя праблемы філасофіі, але і пра штодзённае існаванне, таму ён актыўна займаўся выкладчыцкай працай – працаваў у Будаўнічым інстытуце (1930 – 1931), Хіміка-тэхналагічным

інстытуце (1931 – 1932) і Тарфяным інстытуце (1932 – 1933).

Пасля заканчэння аспірантуры Іван Мацвеенка быў прызначаны загадчыкам вучэбнай часткі Беларускага інстытута масавай завочнай адукацыі. Верагодна, што калі б і далей ён займаўся грамадазнаўчымі навукамі, то вельмі хутка зрабіў бы кар’еру тыповага савецкага службіста, а філалогія страціла б некалькі арыгінальных і змястоўных даследаванняў.

Савецкую ўладу І. Мацвеенка прыняў для сябе яшчэ ў грамадзянскую вайну. Тады ж, на фронце, ён стаў членам партыі. Аднак адносіны партыі да Івана Кузьміча былі не такімі адназначнымі. Так, у 1926 г. ён атрымаў вымову “за кумаўство”, калі запрасіў на працу ў партшколу нейкага сваяка (да таго ж яшчэ і члена іншай партарганізацыі!). Праз тры гады была яшчэ адна вымова “па чыстцы” – за “непрыняцце мер па разгортванні крытыкі”. А ў канцы снежня 1934 г. Івана Мацвеенку ўвогуле выключылі з партыі “за ідэалагічныя памылкі ў выкладчыцкай працы”. Зразумела, што ў 1930-я гг. падобная фармулёўка не толькі значыла канец адміністрацыйнай, выкладчыцкай ды і любой іншай кар’еры, але і ставіла пад пагрозу само жыццё чалавека. Потым было аднаўленне Камісіяй партыйнага кантролю, пасля зноў выключэнне і зноў аднаўленне ў верасні 1939 г. Але факт застаецца фактам: педагог без партбілета выкладаць дыялектычны матэрыялізм не мог. Таму Іван Кузьміч уладкаваўся ў Мінскі педтэхнікум выкладчыкам рускай мовы і літаратуры, а паралельна працаваў на рабфаку пры Белдзяржуніверсітэце.

У верасні 1939 г. Іван Мацвеенка пераехаў у Магілёў і да пачатку вайны працаваў у Магілёўскім педінстытуце. Адміністрацыя інстытута ва ўмовах бесперапынных вымушаных кадравых чыстак імкнулася ўмацаваць установу супрацоўнікамі з вучонымі ступенямі і званнямі. Таму ў снежні 1940 г. у Вучоны савет БДУ паступіла дакладная запіска за подпісам намесніка дырэктара педінстытута Назаранкі, у якой адзначалася, што МагДПІ просіць прыняць да абароны дысертацыю ст. выкладчыка І. Мацвеенкі [2, арк. 8]. У працы, выкананай на сумежжы філасофіі і філалогіі, цэлы раздзел прысвячаўся разгляду вучэння пра паняцце ў кантэксце гісторыі мовы. Нягледзячы на тое, што раздзел дадаваўся “для канкрэтызацыі філасофскіх палажэнняў тэмы” [2, арк. 9 адв.], ёсць усе падставы меркаваць, што гэта было адно з першых даследаванняў па тэорыі мовы ў беларускай лінгвістыцы. Далейшы лёс дысертацыі невядомы; магчыма, тэкст працы загінуў у Мінску падчас чэрвеньскіх бамбёжак 1941 г.

Заканчэнне будзе.

Спіс літаратуры

1. **Архіў Алтайскага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта.** – Асабовая справа І. К. Мацвеенкі.
2. **Архіў Беларускага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта імя Максіма Танка.** – Воп. 1 лс. Адз. зах. 163.
3. **Архіў Горна-Алтайскага дзяржаўнага ўніверсітэта.** – Асабістая справа І. К. Мацвеенкі.
4. **Архіў Мінскага дзяржаўнага лінгвістычнага ўніверсітэта.** – Адз. зах. 27.
5. **Беларуская Энцыклапедыя** : у 18 т. – Мінск : БелЭн, 2000. – Т. 10. – 544 с.
6. **Гарады і вёскі Беларусі** : энцыклапедыя. – Мінск : БелЭн, 2008. – Т. 5, кн. 1 : Магілёўская вобласць. – 728 с.
7. **Гарбацэвіч, В.** Аб слоўнікавых асаблівасцях Магілёўшчыны / В. Гарбацэвіч // Магілёўшчына : непэрыядычны ворган Акруговага Таварыства Краязнаўства. – Магілёў : Саха і Молат, 1927. – С. 106 – 108.
8. **І. М. Нарысы** з мінулага Магілёўшчыны / І. М. // Магілёўшчына : непэрыядычны ворган Акруговага Таварыства Краязнаўства. – Магілёў : Саха і Молат, 1927. – С. 18 – 29.
9. **Крапіва, К.** Шкодная блытаніна ў пытаннях мовы / К. Крапіва // Звезда. – 1949. – 15 сак.
10. **Крапіва, К.** Шкодная блытаніна ў пытаннях мовы / К. Крапіва // Настаўніцкая газета. – 1949. – 17 сак.
11. **Ламака, М.** Вывучэнне Магілёўшчыны (кароткі гістарычны нарыс паводле матар’ялаў, зьмешчаных у часопісу “Наш край”) / М. Ламака // Магілёўшчына : непэрыядычны ворган Акруговага Таварыства Краязнаўства. – Магілёў : Саха і Молат, 1927. – С. 150 – 155.
12. **Матвеенка, І.** Развіццё беларускай літаратурнай мовы за 30 год БССР / І. Матвеенка // Савецкая школа. – 1948. – № 6 (ліст. – снеж.). – С. 37 – 51.
13. **Матвеенка, І. К.** О корневом составе лексики восточнославянских языков / И. К. Матвеенка // Ученые записки Горно-Алтайского государственного педагогического института. – Вып. III. – Т. I. – Горно-Алтайск : ГАГПИ, 1958. – С. 117 – 135.
14. **Матвеенка, І. К.** Семантический и морфологический анализ белорусской топонимии : дис. ... канд. филол. наук / И. К. Матвеенка. – Минск, 1947. – 126 л.
15. **Матвьяёнак.** Рэвалюцыя 1905 г. на Магілёўшчыне / Матвьяёнак // Савецкая краіна. – 1931. – № 3 (5). – С. 10 – 18.
16. **Матвьяёнак.** Шлях да Чырвонай арміі ў БССР / Матвьяёнак // Савецкая краіна. – 1931. – № 2 (4). – С. 17 – 23.
17. **Мацьвьяёнак, І. К.** Магілёўшчына як аб’ект краязнаўчага вучэння / І. К. Мацьвьяёнак // Магілёўшчына : непэрыядычны ворган Акруговага Таварыства Краязнаўства. – Магілёў : Саха і Молат, 1927. – С. 144 – 149.
18. **Мацьвьяёнак, І. К.** Некаторыя краязнаўчыя тэмы Магілёўшчыны / І. К. Мацьвьяёнак // Наш край. – 1927. – № 3 (18). – С. 35 – 39.
19. **Мацьвьяёнак, І.** Напярэдадні Кастрчынікі (старонкі з гісторыі сялянскага руху 1927 г. на Беларусі) / І. Мацьвьяёнак // Савецкая краіна. – 1931. – № 10 (12). – С. 8 – 22.
20. **Мацьвьяёнак, І.** Сялянскі рух на Магілёўшчыне ў 1905 годзе / І. Мацьвьяёнак // Магілёўшчына : непэрыядычны ворган Акруговага Таварыства Краязнаўства. – Магілёў : Саха і Молат, 1927. – С. 43 – 58.
21. **Мацьвьяёнак.** Рэвалюцыя 1905 года на Магілёўшчыне (канец) / Мацьвьяёнак // Савецкая краіна. – 1931. – № 4 (6). – С. 21 – 30.
22. **Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь.** – Ф. 205. Воп. 10. Адз. зах. 493.
23. **Памяць** : гісторыка-дакументальная хроніка Быхаўскага раёна. – Мінск : БелСЭ, 1990. – 576 с.
24. **Энцыклапедыя гісторыі Беларусі** : у 6 т. – Мінск : БелЭн, 1999. – Т. 5. – 592 с.

Дзмітрый ДЗЯТКО,
кандыдат філалагічных навук.

Аўтар ахвярае ганарар на развіццё часопіса.

ІМГНЕННЕ І ВЕЧНАСЦЬ...

ШТРЫХІ ДА ТВОРЧАГА ПАРТРЭТА ВАСІЛЯ РАГАЎЦОВА

Таленавітага вучонага-педагога, доктара філалагічных навук, члена-карэспандэнта Беларускай акадэміі адукацыі, прафесара, сябра Саюза пісьменнікаў Беларусі, паэта Васіля Іванавіча Рагаўцова (4.01.1952 – 14.03.2016) ведалі, бадай, ва ўсіх навучальных установах нашай краіны як аўтара шматлікіх арыгінальных падручнікаў, магнаграфій, паэтычных зборнікаў, артыкулаў. Вялікім быў яго аўтарытэт і ў навуковых колах. Ён быў з кагорты людзей, апантаных працаю, навучаю, любоўю да Беларусі, яе мовы, культуры, якія з вялікай павагай ставяцца і да культуры, мовы суседніх народаў. В. Рагаўцоў меў сяброў сярод рускіх, украінскіх, польскіх лінгвістаў і паэтаў, а сведчанне таму – шматлікія рэцэнзіі і іншыя публікацыі пра яго творчасць, змешчаныя ў беларускіх і замежных часопісах, навуковых і метадычных зборніках.

Шмат гадоў таму, калі Васіль Рагаўцоў паступаў на філалагічны факультэт Мазырскага педінстытута, я прымаў уступныя экзамены. З той пары і запомніўся мне гэты таленавіты чалавек: пры здачы экзамену па беларускай мове і літаратуры абітурыент Рагаўцоў тэрэтычныя выкладкі ілюстравалі прыкладамі са сваіх (тады яшчэ не апублікаваных) вершаў: *Жывых / да скону вучыць жыццё. / І на гэтай пуцявіне – / залацінкі-імгненні / чалавечага шчасця. / А для тых, / хто сыходзіць за долягляд, / мімалётнае, плыннае / зліваецца з вечнасцю. / Як і яны самі.*

Яго паэзія – свежая і вобразная. Творца, нібы адчуваючы, што век зямны не бясконцы, быў скіраваны на спрадвечныя каштоўнасці: любоў, дабыню, высакароднасць, самаахвярнасць... Яго пярэ належаць некалькі высокамастацкіх зборнікаў, у тым ліку “Сутонне”, “Долягляд”, “Адмыслоўцы”, “На раскрыжы дарог”, “Імгненне і Вечнасць” і інш.

Кніжка “Адмыслоўцы” разлічана на маленькага чытача, які спазнае таямніцы роднага слова. Творы ў ёй прасякнуты шчырасцю, зычлівасцю, спагадай і любоўю да роднай зямлі, мовы бацькоў. У вершах многа таго, што абуджае цікавасць да спасціжэння рэчаіснасці, да чаго найчасцей прагна імкнецца дзіця, спазнаючы праз словы, апісанні безліч невядомых яму таямніц. Вершы багатыя на займальнае выяўленне семантыкі роднага слова, абыгрыванне блізкіх або аднолькавых па гучанні моўных адзінак. Так, значная частка вершаў-мініяцюр у зборніку пабудавана з выкарыстаннем такой стылістычнай фігуры, як

каламбур, калі бяруцца дзве і больш сугучныя лексічныя адзінкі (амонімы і блізкагучныя словы), у выніку чаго ўзнікае спецыфічная гульня слоў, ствараецца дасціпнасць, павышаная ўвага да зарыфмаваных радкоў: *Я для птушачкі аўсянкі / Кашкі навару – аўсянкі. / Вечарочкам мне аўсянка / Праспявае калыханку* [2, с. 7]; *–Мамка, нешта ў хаце душна. / – Адчыню я зараз юшку. / – Юшку? / – Ведай, мой сыночак: / Гэта з чыгуну кружочак. / Зачыняюць юшкай комін, / Каб цяплей было ў доме. / А яшчэ ёсць юшка – страва. / Рыба з рознаю прыправай...* [2, с. 25]. Праз мастацкае апісанне рэалій маленькаму чытачу ў вершаваных радках даступна даецца азначэнне слоў, якія гучаць аднолькава, але маюць рознае значэнне, і своеасаблівы каментар да іх.

Умела і пераканальна аўтар вершаў тлумачыць мнагазначныя словы, а таксама словы-амонімы, выкарыстоўваючы агульнавядомыя прыказкі, апісальныя выразы: *– Вы ўжо ведаеце, дзеткі, / Колькі слоў “каса” у нашай мове. / Ну, а зараз паспрабуйце / Скласці сказы з словамі. / – Можна нам? Мы ўжо гатовы. / – Калі ласка, Грыша. / – Косіць каса, / Пакуль раса. / – Слухаем цябе, Францішка. / – Пясчаная каса – / Вузкая на рэчыцы паласа. / – Што сказаць нам хоча Міша? / – Каса – дзявочая краса...* [2, с. 10].

Паэт цікава распавядае маленькаму чытачу пра беларускія назвы месяцаў. Для гэтага ён умела персаніфікуе, па-свойму ажыўляе з’явы, прадметы, надзяляе іх чалавечымі якасцямі, а таксама супастаўляе ў кантэксце роднасныя словы і такім чынам лаканічна і займальна адказвае, чаму людзі выбралі ў якасці назваў пэўныя гаваркія словы: *Студзень студзіць вокны, дзверы / Подыхам мяцеліц. / Завывае люты зверам – / Аж дрыжыць аселица. / Сакавік – з гаючым сокам, / З сонечнаю ласкай. / Красавік... І на ўзлюбках / Зацвітаюць краскі. / Луг вітае першатравы. / Травень... Час маёвы. / Чэрвень пчол выводзіць спраўна / На папас мядовы...* [2, с. 18].

Як вядома, пісаць для дзяцей больш складана, чым для дарослых, але В. Рагаўцоў знаходзіць спосабы ўмелага і арыгінальнага выкарыстання слова, каб зацікавіць маленькага чытача і абудзіць павагу да агульначалавечых каштоўнасцей, запрасіць яго ў суразмоўцы.

Зборнік “На раскрыжы дарог” арыентаваны пераважна на чытача-інтэлектуала, які ўсведамляе жыццё ў яго шматалічнасці і складанасці, прасякнуты клопатам і роздумам пра

супярэчлівасці нашай рэчаіснасці. Адметнасць гэтай кнігі – трапныя, вывераныя жыццёвым вопытам, часам нечаканыя аўтарскія абагульненні, якія вызначаюцца лаканізмам, змястоўнасцю. У такіх скандэнсаваных выказваннях, што нагадваюць афарызмы, выразна дамінуе філасафічная напоўненасць, прысутнічае мастацкая завершанасць, глыбокая думка. Паэтычныя набыткі В. Рагаўцова аналізавалі А. Марціновіч, І. Штэйнер, К. Камейша і інш. Так, К. Камейша напісаў кароткую прадмову да гэтага зборніка, у якой адзначыў, што сама назва – “На раскрыжы дарог” – дае падставы да разваг над праблемамі жыцця. “Жыццё чалавечае, па сутнасці, кароткае, як імгненне. Але і гэтае імгненне кожны пражывае па-свойму: адзін – сумленна, іншы – хітруючы, адзін плённа, з вымогай сіл, іншы – абы дзень пражыць. Вельмі складаная, нярэдка нават невытлумачальная, філасофія жыцця” [1, с. 3]. Ужо ў першых зборніках выяўляецца адметнасць творчасці В. Рагаўцова – дасканалая валодаць паэтычным словам, ствараць пераканальна-запамінальныя малюнкi, “пісаць афарыстычна” (А. Марціновіч): *І радасць / не сагрэе нішчыную душу. / Як ружа ў вазоне / – сваім пуштацветам; Любіць / можна і Розумам. / А кахаюць – / толькі Душою.* Безумоўна, стварэнне афарызмаў патрабуе вялікіх намаганняў, ведаў, таленту, духоўнасці, што падкрэслівалі даследчыкі пры аналізе такіх выслоўяў.

У названым зборніку можна выявіць значную колькасць вершаваных твораў, якія цалкам складаюцца з афарыстычных выслоўяў. Як вядома, арыгінальнасць такіх адзінак дасягаецца ўмелым выкарыстаннем у абмежаваным кантэксце самых розных тропаў і стылістычных фігур, калі словы і выразы ўжываюцца найчасцей з пераносным значэннем для дасягнення найбольшай мастацкай выразнасці, лагічнасці і пераканальнасці. Праілюструем сказанае радкамі з вершаў: *Хто не забыўся / на мінуўшчыну, / той беражэ і будучыню* [1, с. 22]; *Спыталіся ў заможніка: / “Што цяжэй: / нарадзіцца ці памерці?” / І той адказаў: / “Жыць”* [1, с. 35]; *Нараджацца, / як і паміраць, / можна аднойчы, / а здраджваць – / усё жыццё* [1, с. 38]; *Жыццё – / не вярхоўка: / не надточыш. / А падкараціць яго – / проста* [1, с. 53]; *Сумлення, як і зайздрасці, / не купіш і не пазычыш. / Яго можна толькі / размяняць* [1, с. 40]; *Многія і на волі – / нявольнікі. / Чужой Душы* [1, с. 41]; *Б’еца посуд – / на шчасце. / А б’юць – / на разлад* [1, с. 43]; *Вялікія творцы / яшчэ большыя / сваёй адсутнасцю* [1, с. 48]; *Быў бедны – / спачувалі, / Стаў заможны – / зайздросіць. / І ўсё тыя ж* [1, с. 53]; *Грэшныя моляцца / рукою, / а святыя – / і душою* [1, с. 66];

Ці можна быць / тройчы святым? / А Героём – / можна [1, с. 73]; *Радавацца – / яшчэ не значыць / быць шчаслівым. / Бо шчасце – / гэта радасць, / зведаная ў пакутах* [1, с. 82]; *Шчаслівыя, / каго чакаюць. / А яшчэ болей / шчаслівыя тыя, / каму ёсць каго / чакаць* [1, с. 83]; *Разумнымі нараджаюцца, / мудрымі становяцца, / а дурнем – / можна і прыкінуцца* [1, с. 106]; *Ніколі не стане / бліжкім чужое, / калі счужынела / сваё* [1, с. 110]; *Спакутаваная душа / лечыцца дабрынёю, / а грэшная – / пакутамі* [1, с. 111]; *Выгнаннікі / чужой душы... / А яшчэ жахлівей, / калі – сваёй* [1, с. 111].

Паэт часам пашырае агульны сэнс вядомых выслоўяў: *Кажуць, / перад Богам усе роўныя. / Як шкада – / не на гэтым свеце* [1, с. 16]; *Людзей слухай, / а свой розум май... / Бо без чужога розуму / пражывеш, / а без свайго – / гора нажывеш* [1, с. 13]. Некаторыя прыказкі, афарызмы В. Рагаўцоў мэтанакіравана перайначвае, укладваючы ў іх крыху іншы або новы сэнс: *Жыццё пражыць – / і поле перайсці, / парослае хващом; / і лес, / напоўнены трывожным ічэбетам / птушыным; / і луг, / някошаны які ўжо год... / Цяжэй за ўсё прайсці / цераз сябе самога. / І быць / шчаслівым* [1, с. 25]; *3 песняю / лягчэй жыць. / Толькі не заўсёды / яе лёгка / спяваць* [1, с. 25]; *І багатыя / плачуць. / Нярэдка – / слязьмі бедных* [1, с. 29]; *Нельга ўвайсці / ў адну раку двойчы. / А мне – удалося. / У раку маленства. / У мроях* [1, с. 37]; *Пакутуюць / і ад вялікага розуму, / і ад малога. / А яшчэ горай – / калі яго няма* [1, с. 18].

Да радкоў з твораў вядомых паэтаў аўтар дадае сваё разуменне пастаўленай класікамі праблемы: *“Беларусь, твой народ дачакаецца / Залацістага, яснага дня...” / Задваюцца словы / яшчэ аднаго класіка: / “Товариш, верь: взойдет она, / Заря пленительного счастья...” / І чакаем, і верым...* [1, с. 45]; *Лятуць апантаняны коні... / І іх не суняць, і не скуць. / Ад цокату стукае ў скронях... / Куды ж яны зноўку лятуць?!* [1, с. 52]. Пытанне ў канцы гэтых радкоў, насычаных інтэртэкстуальным зместам, хутчэй за ўсё, рытарычнае не толькі для М. Багдановіча, што напісаў знакамітую “Пагоню”, але і для ўсіх нас, бо ўжо некалькі стагоддзяў “Усё лятуць і лятуць тыя коні, / Срэбнай збруяй далёка грымяць...” Адказу няма! Не можа адказаць на гэтае пытанне і Васіль Рагаўцоў, паэзія якога надзвычай заглыблена ў філасофію, а таму і мы ўсё “чакаем і верым”, бо “з пакутаю / цягнемся зноў / да вытокаў сваіх, / каранёў. / Як вандроўнік / з нялёгкай дарогі – / дамоў” [1, с. 19]. Паэтычнымі абагульненнямі, у шэрагу выпадкаў прэцэдэнтнымі выказваннямі, насычанымі глыбокім інтэлектуальным і інтэртэкстуальным зместам, Васіль Рагаў-

цоў творча ўзбагаціў і прадоўжыў беларускую афарыстычную традыцыю ў паэзіі.

Асобна трэба гаварыць пра вялікі ўнёсак прафесара В. Рагаўцова ва ўсходнеславянскае мовазнаўства. Абсяг яго навуковых інтарэсаў уражвае: мова беларускай мастацкай літаратуры, сучасная беларуская і руская мовы (сінтаксіс), метадыка выкладання беларускай мовы, лексікаграфія (беларуская дыялектная анаматыка, беларуская тэрмінаграфія), тэарэтычнае мовазнаўства. Яму належыць комплекс навучальных дапаможнікаў для настаўнікаў і студэнтаў філалагічных факультэтаў ВНУ Беларусі па тэорыі мовы. Ён аўтар манаграфіі “Маўленчае выражэнне камічнага ў беларускай драматургіі” (2002), навучальных дапаможнікаў “Сінтаксіс беларускай і рускай моў: дыскусійныя пытанні” (2001), “Уводзіны ў мовазнаўства” (2004), “Гісторыя мовазнаўства” (2005), “Агульнае мовазнаўства” (2006), “Практыкум па ўводзінах у мовазнаўства” (1989, 2-е выд. “Уводзіны ў мовазнаўства: практыкум”, 2003), “Уводзіны ў мовазнаўства: заданні для самастойнай работы” (1992), “Практыкум па гісторыі агульнага мовазнаўства” (2001), “Агульнае мовазнаўства: практыкум” (2007), “Агульнае мовазнаўства: заданні для тэставага кантролю” (2009), “Метады даследавання мовы” (ч. 1 – 2; 2011, 2012), слоўнікі “Мовы свету: энцыклапедычны даведнік” (2009), “Слоўнік пра камічнае мовазнаўчы аспект” (2010), суаўтар кніг: “Уводзіны ў мовазнаўства” (1987), “Моўны разбор у ВНУ і ў школе: схемы, узоры, заданні” (1998), “Руска-беларускі слоўнік па машынабудаванні” (1998), “Анамастычны слоўнік Магілёўшчыны” (2000), “Слоўнік мікратапонімаў Магілёўшчыны” (2004), “Мовазнаўцы Магілёўскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А. А. Куляшова: агульнае і славянскае мовазнаўства (1930 – 2001)” (2002) і інш.

Лексікаграфія займала значнае месца ў навуковай дзейнасці В. Рагаўцова. Ён аўтар унікальнага ў беларускім мовазнаўстве энцыклапедычнага даведніка “Мовы свету” (Магілёў, 2009), у якім даюцца звесткі пра 400 распаўсюджаных моў, больш як 150 сем’яў і груп моў. Змяшчаецца інфармацыя пра прыблізную колькасць моўнікаў, прыналежнасць мовы да той ці іншай сям’і або групы моў, тэрыторыю пашырэння, асаблівасці гукавога ладу, граматыкі, лексікі, пра час з’яўлення пісьмовасці, старажытныя пісьмовыя помнікі, сацыяльны статус (афіцыйная / дзяржаўная мова, мова міжэтнічных або побытавых зносін і да т. п.), ступень даследаванасці і гісторыю вывучэння кожнай з моў.

Да апошняга часу ў беларускім мовазнаўстве не было спецыяльных абагульняльных прац,

манаграфій, у якіх былі б максімальна поўна выяўлены і сістэмна прааналізаваны вербальныя сродкі стварэння камічнага эфекту ў творах беларускай драматургіі. І гэтую глабальную праблему паспяхова вырашыў В. Рагаўцоў, апублікаваўшы манаграфіі “Вербальныя сродкі камічнага ў беларускай драматургіі: канец XVI – пачатак XX ст.” (Магілёў, 2012) і “Вербальныя сродкі камічнага ў беларускай драматургіі: 1920 – 1940 гады” (Гродна, 2015), а таксама спецыфічны і вельмі патрэбны не толькі філолагам “Слоўнік пра камічнае мовазнаўчы аспект” (Магілёў, 2010). Манаграфіі прафесара В. Рагаўцова вызначаюцца глыбокім і тонкім аналізам шматлікіх моўных фактаў, выяўленых у творах, і іх абгрунтаванай інтэрпрэтацыяй. У працах даследчыка паслядоўна разгледжаны сінкрэтычныя сродкі выражэння камічнага (гіпербалізаваныя метаніміі, метафары, параўнанні), паказана роля актуалізатараў (вербальных і невербальных) у вызначэнні камічнай канатацыі моўных (маўленчых) адзінак, выяўлены шматлікія інтэнсіфікатары камічнай экспрэсіі, устаноўлена адметнасць выкарыстання вербальных сродкаў камічнага на розных этапах развіцця беларускай драматургіі і інш. Гэта сведчыць пра манаграфіі В. Рагаўцова як унікальныя, наватарскія даследаванні, якія выкарыстоўваюцца і будуць выкарыстоўвацца не толькі выкладчыкамі ВНУ пры чытанні курсаў гісторыі беларускай літаратуры (драматургіі), рыторыкі, стылістыкі беларускай мовы, але і пісьменнікамі, студэнтамі, настаўнікамі.

Прафесара Васіля Рагаўцова паважалі студэнты, настаўнікі, выкладчыкі-калегі. Яго навуковым кіраўніком быў акадэмік М. Бірыла, які адразу з прыязнасцю паставіўся да дапытлівага аспіранта і пасля шчыра сябраваў з ім доўгія гады. Кафедрай, дзе пачаў працаваць учарашні аспірант, у розныя часы загадвалі вядомыя беларускія мовазнаўцы П. Юргелевіч (1894 – 1973), Р. Ключаў (1916 – 1990), А. Юрэвіч (1911 – 1986), якія разам з вучнямі і калегамі выпрацавалі навуковыя і педагогічныя традыцыі, што былі пакладзены ў аснову магілёўскай лінгвістычнай школы, а Васіль Рагаўцоў творча ўзбагаціў яе ў розных накірунках.

Спіс літаратуры

1. Рагаўцоў, В. На раскрыжы дарог : вершы, пераклады / В. Рагаўцоў. – Мінск : Кнігазбор, 2008. – 136 с.
2. Рагаўцоў, В. Адмыслоўцы : вершы / В. Рагаўцоў. – Мінск : Кнігазбор, 2007. – 136 с.
3. Рагаўцоў, В. Імгненне і Вечнасць : вершы / В. Рагаўцоў. – Мінск : Кнігазбор, 2010. – 176 с.

Васіль ШУР,
доктар філалагічных навук.

Аўтар ахвяруе ганарар на развіццё часопіса.

ВАЕННАЯ ТЭРМІНАЛОГІЯ Ў МАСТАЦКІМ ДЫСКУРСЕ ВАСІЛЯ БЫКАВА

Даследчыкі сучаснага мовазнаўства вылучаюць два падыходы да вывучэння прыроды тэрміна: нарматыўны і дэскрыптыўны (або субстанцыянальны і функцыянальны). Прыхільнікі нарматыўнага падыходу разглядаюць тэрміналагічнасць як уласцівасць лексічнай адзінкі пэўнага тыпу са своеасаблівай семантычнай і граматычнай структурай, якая адрознівае яе ад слоў агульналітаратурнай мовы. Прыхільнікі другога напрамку бачаць спецыфіку тэрміна ў сферы функцыянавання лексічнай адзінкі, дзе тэрмін – гэта слова з асаблівай функцыяй.

Ваенная лексіка падраздзяляецца на тры асноўныя групы: ваенную тэрміналогію, што абазначае паняцці, непасрэдна звязаныя з ваеннай справай, узброенымі сіламі, спосабамі арганізацыі стратэгіі і тактыкі вядзення бою; ваенна-тэхнічную тэрміналогію, якая ўключае ваенна-навуковыя тэхнічныя тэрміны; эмацыянальна-афарбаваную ваенную лексіку (слэнг), рэпрэзентаваную словамі і словазлучэннямі, якія часта выкарыстоўваюцца пераважна ў вусным маўленні вайскоўцаў і фактычна выступаюць стылістычнымі сінонімамі адпаведных ваенных тэрмінаў.

Мова мастацкай літаратуры дэманструе тэрмін як слова, што падпарадкоўваецца законам развіцця мовы, а тэрміналогія – лексічная падсістэма літаратурнай мовы, якая пры гэтым мае адрозныя прыметы.

Даследаваннем зместу і функцыі спецыяльнай лексікі ў кантэксце мастацкага твора займаліся вядомыя замежныя і айчыныя лінгвісты Д. Лотэ, Р. Будагаў, В. Вінаградаў і іншыя [2; 6; 9]. У большасці выпадкаў вырашаліся праблемы функцыянальнага выкарыстання слова-тэрміна як сродку перадачы каларыту эпохі, раскрыцця характару і паводзін герояў у пэўнай сітуацыі.

Трагічнасць вайны ў творах Васіля Быкава выяўляецца надзвычай моцна, глабальна і шматаспектна. Письменнік гаварыў: “Вайна – гэта найстаражытнейшая чалавечая трагедыя... Вайна амаральная і таму, што яна здольная паламаць чалавека духоўна. Вайна агідная чалавечай прыродзе, нішто не можа апраўдаць яе існавання”. Майстар слова настойліва заклікаў не забывацца, якой цаной аплачана вялікая перамога ў барацьбе з гітлераўцамі, перамога, якая патраба-

вала мільёнаў ахвяр і безлічы чалавечых пакут і намаганняў.

Апісваючы вайну і чалавека на вайне, В. Быкаў выкарыстоўвае разнастайныя вобразныя сродкі мовы, што рэалізуюцца праз беларускую лексічную сістэму, у структуру якой як неад’емны кампанент уваходзіць ваенная тэрміналогія. Узаемадзеянне тэрміна і кантэксту мастацкага твора звычайна ідзе па двух рознакіраваных вектарах – цэнтрабежным і цэнтраімклівым. У адным выпадку назіраецца ірадыяцыя тэрміна на кантэкст, што супраджаецца акцэнтualізацыяй яго функцыянальна-стылістычнай афарбоўкі, у другім тэрміналагічныя лексемы набываюць дадатковыя канататыўныя адценні значэнняў. У мастацкім дыскурсе тэрміны зазнаюць змены і ў змесце: яны не абмяжоўваюцца рамкамі навуковых азначэнняў, а становяцца элементамі рэалізацыі мастацкай задумы аўтара.

Ваенная тэрміналогія аповесцей Васіля Быкава адметная семантыкай, структурай, паходжаннем, функцыянальна-стылістычным прызначэннем.

Паводле семантыкі акрэсліваюцца тэрміналагічныя адзінкі, што абазначаюць:

- розныя віды ваеннай тэхнікі, узбраення і яго частак (*аўтамат, бомба, гарматка, гарматны шчыт, граната, латунная гільза, танкетка, снарад, куля, махавічкі наводкі, патроннік*);

- віды вайсковых збудаванняў (*акоп, акопны бруствер, снарадная ніша, траншэя, акоп-ровік, агнявая пляцоўка*);

- рангі воінскіх званняў, пасады (*капітан, камбат, наводчык, старшы сяржант, разведчык, старшыня, камісар, начальнік артылерыі, пехацінец*);

- вайсковыя падраздзяленні (*артылерыйскі разлік, артылерыя, батарэя, воінская часіць, гарматны нумар, полк, узвод, штрафная рота*);

- загады (“*Стой! Назад!*”, “*Агонь!*”, “*У ружжо!*”);

- назвы вайсковага абмундзіравання і прадметы ваеннага побыту (*гімнасцёрка, пілотка, генеральская папаха, пагоны, біклага, процівагаз, плашч-палатка, малая пехацінская лапатка*);

- знакі ўзнагарод (*кавалер ордэна Айчынай вайны, трох медалёў “За адвагу”, гвардзейскі значок*);

– назвы канцылярскіх дакументаў (імянны спіс, картка ПТА, справаздачы на снарады).

Паводле структуры вылучаюцца тэрміны-словы і тэрміны-словазлучэнні. У мастацкім радку пісьменніка **тэрміны-словы** семантычна разнастайныя. Сярод іх невытворныя назоўнікі (салдат, шпіталь, батальён, маёр, патрон, танк, гармата); вытворныя простыя назоўнікі (артылерыст, баец, пехацінец, казённік, прыцэл, разлік); складаныя словы і абрэвіятуры (бронетранспарціёр, кулямёт, мінамёт, санбат, саракапятка, каробачкі-танкі, БТР, ПТА, РГД); субстантываваныя прыметнікі (агнявая, перадавая, кругавая, ранены, радавы).

Асобна стаяць тэрміны, якія ўтварыліся ад агульных і ўласных назваў: “тыгры”, “пантэры”, “фердынанды” (нямецкія танкі), “максім”, “дзязьцяра” (кулямёты).

Значна больш прадуктыўныя **тэрміны-словазлучэнні**: артылерыйскі разлік, буйнакаліберны кулямёт, шасціствольны нямецкі мінамёт, гусеніца танка, процітанкавая абарона, тылавы шпіталь, гарматны нумар, снарадная ніша, траншэі перадавой лініі, пехацінскія траншэі і інш.

Паводле паходжання пераважная большасць тэрмінаў – запазычаныя: артылерыя, батальён, бруствер, дыверсант, капітан, камандзір, марш, плацдарм, траншэя, фронт, штаб і інш.

Сярод тэрмінаў, кадыфікаваных слоўнікамі, у мастацкім дыскурсе пісьменніка выкарыстоўваюцца і размоўныя прафесіяналізмы: “пушкары”, “лапатнік” (самалёт), “языкі”, “скрыпуны” (шасціствольныя нямецкія мінамёты), саракапятка, саракапятчыкі, “салага”, “лімонка”.

Асноўная задача пісьменніка – з дапамогай тэрміналагічнай лексікі максімальна ўключыць чытача ў змест апавядання, стварыць абстаноўку канкрэтнага бою, паказаць псіхалагічны стан чалавека-воіна ў сітуацыі баявых дзеянняў. У такім выпадку Васіль Быкаў выкарыстоўвае не толькі ўласна ваенныя тэрміны, але і лексемы, блізкія сэнсам, якія пашыраюць і ўдакладняюць асноўны змест апавядання: *І я страляю. У прыцэле яшчэ відаць танкі, і я раз за разам кідаюся на снарады. <...> Я не ведаю, колькі гэта цягнеца, – роўна і шалёна чаргуюцца ў маёй свядомасці прыцэл, вугольнік пад танкам, грывотны стук стрэлу, затым грываса напружання і болю на зацятым твары Папова, яго патрабавальнае “агонь!” і снарады ў скрынках* (“Трэцяя ракета”).

Ваенная лексіка ў апавесцях В. Быкава падпарадкоўваецца законам ідыялекту і ідыястылю пісьменніка, што ў пэўнай ступені адрознівае

яе ад зместу і структуры ваеннай тэрміналогіі, зафіксаванай у спецыяльных слоўніках і вайсковых статутах.

Функцыі ваеннай лексікі ў быкаўскіх творах даволі разнастайныя; яны цесна прывязаны да зместу, да аўтарскай задумы. Адсюль асноўная функцыя такой лексікі – паглыбленне чытача ў атмасферу баявых дзеянняў: *А там, удалечыні за лесам, зачыналася грывотная начная бойка. Да першых кулямётаў далучыліся іншыя, чэргі іх, напаўзаючы адна на другую, зліліся ў далёкае, прыглушанае ветрам грывоце, бязладна і нетаропка загрузкалі вінтовачныя стрэлы* (“Жураўліны крык”).

Асабліва сць ваеннай прозы Васіля Быкава – увага аўтара да разнастайных дробязей вайсковага побыту, нялёгкага акупнага жыцця: *Устаялая ціш над акопам узрываецца траскучым грукатам разрыўной буйнакалібернай чаргі. Пясок, груды і ашмоце кукурузы з бруствера разлятаюцца ў бакі, абсыпаюць твары, галовы, спіны сонных людзей у акопе. Але чарга кароценькая; нарабіўшы вялікага грукату, яна раптам сціхае, і вецер паволі здзьмухвае з бруствера пыл* (“Трэцяя ракета”).

Як паказвае фактычны матэрыял, нагляднаму паказу розных ваенных дзеянняў дапамагаюць не толькі тэрміны, але і такія лексемы, як атака, абарона, бой, націск, бамбёжка, засада, наступленне, руіны, разведка, што ўжываюцца для абазначэння пэўных паняццяў, звязаных з сітуацыяй бою, і не з’яўляюцца спецыяльнымі ў поўным сэнсе слова.

Шматлікія ваенныя тэрміны дапамагаюць чытачу адчуць трагізм ваенных падзей, сведкам якіх быў сам аўтар: *Танкі б’юць па пяхоце амаль не стывняючыся. У наветры грывіць і грукоча, паднябессе стогне, цяжкі жалезны гул паўзе па абшары. Мы кідаем станіны, я хапаюся за стопары. Задарожны ззаду так ірве правіла, што ледзь не збівае мяне з ног станінай. Левай рукой я адкрываю затвор, ён зараз жа лязгае – сам Жаўтых з імпэтам усаджае ў ствол бранябойны* (“Трэцяя ракета”).

Васілю Быкаву важна, каб чытач па магчымасці адчуў усё, што перажывалі салдаты і камандзіры ў чаканні блізкага бою, перад немінучай смерцю: [Глечык] адчуў, што прыдзеца трываць да канца. І хлопец няспешна і без былой баязлівасці, безуважны ўжо да сябе, хадзіў па траншэі і ладзіў зброю. Ён перанёс старшыноў кулямёт у Свіставу ячэйку, трафейны паставіў на другім флангу. Пасля ён туды ж перавалок стужкі, апроч таго, у Карпенкавай ячэйцы ўзяў апошнюю супрацьтанкавую гранату, развінціў, наглядзеў, ці

зараджана, і паклаў на броўку **траншэі** (“Жураўліны крык”).

Даследчыкі творчасці Васіля Быкава адзначаюць, што ён ніколі не ставіў перад сабой задачы даць шырокі малюнак вайны, яе своеасаблівую панараму, якая ахоплівала б галоўныя, вырашальныя падзеі ў барацьбе нашага народа з фашызмам. Аўтар засяроджваў увагу на маральна-этычных праблемах, народжаных найцяжэйшымі выпрабаваннямі ваеннай пары. Таму быкаўскія творы вылучаюцца адлюстраваннем эмацыянальнай атмасферы, псіхалогіі чалавека на вайне. Письменнік фактычна пацвярджае выказаную яшчэ ў рамане “Вайна і мір” Льва Талстога аксіёму: вайну выйграюць малыя велічыні – салдаты, простыя воіны, якія на сваіх плячах нясуць увесь цяжар ваеннага ліхалецця.

З дапамогай ваенных тэрмінаў аўтар не толькі паказвае вайну ў самых разнастайных падрабязнасцях і дэталях, не толькі перадае атмасферу баявых дзеянняў, але і раскрывае псіхалагічны стан чалавека-воіна ў экстрэмальнай сітуацыі змагання за родную зямлю. Так, у многіх эпізодах, дзе апісваецца бой з фашыстамі ці час напружанага бою, письменнік засяроджвае ўвагу на напружанасці стану герояў, паказвае несутынную ўнутраную барацьбу паміж доўгам абараніць родную зямлю ад ворага і наканаванасцю лёсу – гатоўнасцю загінуць, перастаць існаваць на гэтай зямлі. Вось як письменнік перадае душэўныя перажыванні розных герояў у аповесці “Жураўліны крык”:

Але які ён будзе заўтра, гэты ціхмяны, пакарлівы Глечык? Пэўна, уткне голаў у кут сваёй траншэі і будзе дрыжаць, пакуль наўкола адгрыміць бойка, а мо і горш?

Адно з двух, думаў Аўсееў, ці ўсе яны на чале з старшыной – круглыя асталопы, ці ён сам – ныцік і трус... Ну, вядома ж, іх пакінулі ў заслон не для таго, каб яны, пасядзеўшы спакойна суткі, маглі затым дагнаць батальён. Калі паставілі ўжо на гэтай дарозе, то, значыць, тут ёсць небяспека – пойдучы нямецкія сілы, ад якіх хоча засцерагчыся полк. Але што яны, шасцёра, могуць зрабіць той фашысцкай навале, калі з ёй чацвёрты месяц не зладзіць уся наша армія?

Застаўшыся адзін у вячэрнім ветраным полі, Фішар нейкі час слухаў далёкую страляніну за лесам, глядзеў на палахлівае мігценне ракет і думаў, што іх справы тут, відаць, кепскія. Калі ўжо немцы зайшлі з тылу, дык утрымаць тую дарогу наўрад ці будзе магчыма. Праўда, зайсці ў тыл магла і невялікая група фашыстаў, асноўныя ж іх сілы не мінуць гэтай адзінай, пры-

годнай для аўтамабіляў дарогі. Калі толькі рынуцца яны і якія гэта будуць сілы, ці ўдасца ім, шасцярэм байцам, утрымаць пераезд на суткі? – вось гэтыя думкі-сумненні ўсё настойлівей турбавалі байца.

Ваенная лексіка функцыянуе і ў апісанні знешнасці галоўных герояў: *Захінуўшыся ад ветру каўнярамі зашмалцаваных, аблепленых глінай шынялёў, шасцёра іх стаяла купкай ля зламанага дышля шлагбаума; Ён [Карпенка] рушыў далей – моцны, эканомны і ўпэўнены ў рухах, з такім выглядам, быццам быў не камандзірам узвода, а па меншай меры камандзірам палка; Худы, з запалымі грудзьмі, у кароткім, падняразаным пад хлясцік шынялі, з забінтаванай шыяй і зашчаціненым тварам, баец меў вельмі ніякаваты выгляд (“Жураўліны крык”). Яна дапамагае аўтару даць героям трапную характарыстыку: *старшына зубасты і згрызотны, як фельдфебель (“Жураўліны крык”); харошы быў хлопец, з пагранічнікаў (“Абеліск”); Спярыша ён [Селязнёў] мяне здзіўляў, пасля – нішто, прывык да гэтага яго кавалерыйскага нораву (“Абеліск”); Асаблівы ён ужо хоць бы таму, што наводчык (“Трэцяя ракета”).**

У межах мастацкага тэксту пласт ваеннай лексікі не функцыянуе ізалявана ад іншых слоў. Для ваеннай тэрміналогіі характэрна сэнсавая шматпланавасць і перакрываванне з лексемамі іншых семантычных пластоў, што ў значнай ступені пашырае, дапаўняе семантычны аб’ём тэрміна. Ацэначнае значэнне набылі многія ваенныя тэрміны ў спалучэнні з агульнамоўнымі эпітэтамі-прыметнікамі: *трафейны кулямёт – няўклюдная чорная тарахцёлка, ціхі тылавы шпіталь, лютая кулямётная траскатня, лютая чарга разрыўных (патронаў), злавесны гул танкаў; эпітэтамі-прыдаткамі: няўдака-баец, прыдзіра-капітан, паліцаі-бобікі, гармата-хобат, люк-века, вочка-акуляр, баец-“вучоны”, каробачка-танк, акуп-ровік, перыскоп-разведчык, ямы-варонкі.* Такія кампазіты нясуць у сабе эмацыянальна-экспрэсіўную ацэнку-характарыстыку. Яны дапамагаюць аўтару, па-першае, вобразна намаляваць карціну рэчаіснасці: *Лютая чарга разрыўных ашалела шчоўкае па брустверы, па зямлі, па траве (“Трэцяя ракета”). І тады зноў з-за варожых пагоркаў даносіцца злавесны гул танкаў (“Трэцяя ракета”). Вунь ён [танк] стаіць, апусціўшы гармату-хобат, убаку ўжо тарчыць адкінутае века люка (“Трэцяя ракета”). Сараканятка ў нас усё тая ж, што і ў сорок першым, з якой тады стралялі па танкетках і лёгкіх каробачках-танках (“Трэцяя ракета”); па-другое,*

найбольш поўна ахарактарызаваць героя: *На якое там стойкае супраціўленне гэтага няўмелага байца-“вучонага” камандзір не спадзяваўся...* (“Жураўліны крык”).

Нярэдка ваенная лексіка функцыянуе і ў апісаннях прыроды, што дае магчымасць паказаць дысананс трагічных абставін баявых дзеянняў і спакойнай прыгажосці навакольнага асяроддзя:

На ўсходзе за лесам, што быў за іх пераездам, прыглушаная ветрам, зладна раскацілася ўдалечыні хуткастрэльная кулямётная чарга. Неўзабаве на яе адгукнулася другая, радзейшая, відаць, з нашага “максіма”, а затым слабым далёкім водсветам, парушыўшы вячэрні змрок, загарэлася і пагасла мігатлівая чарада ракет (“Жураўліны крык”).

Уключэнне ваенных тэрмінаў у лірычныя замалёўкі дапамагае адчуць трагізм, жудасць вайны, якая нясе толькі боль, няшчасце, пакуты, смерць. Ваенныя лексемы ў такіх апісаннях служаць для супастаўлення антанімічных паняццяў вайна і мір, смерць і жыццё: *Вечная ў сваёй жыватворнай сіле, пахне пабітая выбухамі, здратаваная танкамі, пасечаная жалезам зямля. Росны травяны водар яе пачынае ўладарна заглушаць бензінавы чад гарэлых танкаў, паравы смурод гільз* (“Трэцяя ракета”).

Ваенныя тэрміны ўжываюцца і ў філасофскіх разважаннях самога аўтара і яго герояў, што прымушае чытача задумацца над рознымі жыццёвымі праблемамі, пераасэнсаваць свае адносіны да пэўных катэгорый і паняццяў ваеннага ліхалецця. Спецыфіка стылістычна-змястоўнай структуры быкаўскага дыскурсу заключаецца ў збліжэнні аўтарскай мовы і мовы герояў, што перадаецца ў апаведзе няўласна-простай мовай, унутранымі маналагамі, насычанымі ваеннай лексікай. Гэта дазваляе яшчэ з большай сілай выказаць напружанасць і драматызм падзей, паказаць трагедыю народа на вайне, яго самаахвярнасць у барацьбе з фашызмам: *Вайна шмат у чым змянілася за тры гады, змянілася зброя і тактыка, пацяжэлі нямецкія танкі, з’явіліся “тыгры”, “пантэры”, “фердынанды”, а саракапятка ў нас усё тая ж, што і ў сорак першым, з якой тады стралялі па танкетках і лёгкіх каробачках-танках. Вядома, што часам нам бывае нялёгка* (“Трэцяя ракета”).

Кожным радком ваеннай прозы пісьменнік сцвярджае: вайна страшная чалавечымі ахвярамі, пакутамі фізічнымі і душэўнымі. Адвагу і мужнасць простага салдата майстар слова акрэсліў у афарызме: *Храбрасць – талент, стараннем яго не асвоіш* (“Трэцяя ракета”).

У невялікіх, гранічна спрашаваных аповесцях пісьменніку ўдалося глыбока пранікнуць у псіхалогію воінаў, у іх духоўны свет, сказаць вельмі многае пра пакутніцка-гераічную сутнасць мінулай вайны, паказаць праз вобразы звычайных, знешне зусім негераічных герояў трагедыю народа на вайне. Быкаўскае асэнсаванне самаахвярнасці нашых людзей у барацьбе з фашызмам у час вайны прайшло праз яго (непасрэднага ўдзельніка) душу і сэрца. Кожным радком пісьменнік сцвярджае: якім бы дарагім ні было жыццё кожнага, лёс Радзімы і чалавечтва непараўнальна самы важны. Дзякуючы высокай дакладнасці ў паказе вайны ў яе самых разнастайных праявах і глыбокаму пранікненню ў псіхалогію воінаў, іх духоўны свет, дзякуючы філасофскай заглыбленасці твораў Васілю Быкаву ўдалося расказаць пра сутнасць мінулай вайны-пачвары, паказаць трагедыю народа на вайне. Немалаважную ролю ў гэтым выканалі ўвядзенне ў мастацкі дыскурс ваеннай тэрміналогіі.

Спіс літаратуры

1. Абабурка, М. В. Адметнасці ў стылі і мове твораў В. Быкава / М. В. Абабурка, Т. І. Тарасенка. – Магілёў: МДУ імя А. А. Куляшова, 2004. – 72 с.
2. Будагов, Р. А. Язык и литература : хрестоматия : в 3 ч. / Р. А. Будагов. – М. : Добросвет-2000. – Ч. 1 : Теория и практика. – 192 с.
3. Быкаў, В. Выбраныя творы : у 2 т. / В. Быкаў. – Мінск : Маст. літ., 1974.
4. Быкаў, В. Салдацкі лёс : аповесці, апавяданні / В. Быкаў. – Мінск : Маст. літ., 2014. – 304 с.
5. Ваенная энцыклапедыя Беларусі / скл.: В. Ц. Осіпаў [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 2010. – 1132 с.
6. Виноградов, В. В. Язык художественного произведения / В. В. Виноградов // Вопросы языкознания. – 1954. – № 5. – С. 3 – 26.
7. Демидович, Т. В. Особенности использования “военной” экспрессивно и стилистически окрашенной лексики в языке художественной литературы о Великой Отечественной войне / Т. В. Демидович // Вестник Челябинского гос. ун-та : Филология. Искусствоведение. – 2013. – № 10. – С. 38 – 40.
8. Кожин, А. Н. О развитии русского литературного языка в эпоху Великой Отечественной войны / А. Н. Кожин // Филологические науки. – 1975. – № 3. – С. 48 – 58.
9. Лотте, Д. С. Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминологических элементов / Д. С. Лотте. – М. : Наука, 1982. – 152 с.
10. Словарь военных терминов / сост. А. М. Плехов. – М. : Воениздат, 1988. – 335 с.

Ніна ГАЎРОШ,
кандыдат філалагічных навук,
Ірына САВІЦКАЯ,
кандыдат філалагічных навук.

Аўтары ахвяруюць ганарар на развіццё часопіса.

АСНОЎНЫЯ ПАДЫХОДЫ ДА ВЫЗНАЧЭННЯ СЛОВА ЯК ЛІНГВІСТЫЧНАЙ АДЗІНКІ

УДК 811.161.3'38

Мова любой гістарычнай супольнасці непасрэдна звязана з яе носьбітамі – індывідам, калектывам, грамадствам, нацыяй, дзе яна з'явілася і сфарміравалася як сістэма. Менавіта чалавек пастаянна пераўтварае і ўдасканальвае мову, выступае ініцыятарам працэсу трансфармацыі і генерацыі моўных формаў. За межамі чалавечай свядомасці і мыслення мова ператвараецца ў непакісную схему.

Як правіла, уздзеянне на мову мае неўсвадомлены, стыхійны характар. Кожнае пакаленне пакідае ў лексіцы сваё разуменне мовы, стварае новыя значэнні слова, імкнецца перадаць і данесці да нашчадкаў праз слова асабістае бачанне карціны свету, якое ўключае і суб'ектыўны складнік. Словы існуюць, набываючы новыя лексічныя значэнні, знікаюць і ўжо ў новай якасці пачынаюць функцыянаваць у мове.

Менавіта слова – тая асноўная катэгорыя, якую выкарыстоўваюць людзі незалежна ад сферы дзейнасці, прафесіі, светапогляду. Праз слова чалавек успрымае навакольны свет, ажыццяўляе зносіны з акружэннем у дыялогу / палілогу, вербалізуе свой унутраны свет у адной з магчымых формаў жыццядзейнасці.

Разам з тым, вывучаючы словы іншамоўнага паходжання і словы, якія выйшлі з актыўнага слоўнікавага запасу, чалавек вылучае феномен слова з побытавай сферы і выводзіць яго ў навуковую плоскасць. Слова, нягледзячы на відавочную простасць, па-ранейшаму застаецца адным з самых складаных у навуцы для вывучэння і засваення.

У найбольш шырокім навуковым кантэксце слова разглядаецца як лінгвістычная катэгорыя. Аднак на працягу многіх стагоддзяў адзінага меркавання пра паняцце “слова” ў вучоных-лінгвістаў у розныя эпохі і ў розных краінах свету не склалася, і пры вызначэнні названага паняцця ўзнікае шмат спрэчных пытанняў. Адзінага значэння не існуе і цяпер. Рускі лінгвіст Д. Шмялёў, тлумачачы такія абставіны, пісаў: “...слова адносіцца да ліку тых лінгвістычных катэгорый, у якіх прапанаванае значэнне сустракаецца з насцярожанасцю і недаверам” [1, с. 35 – 36]. Вучоны вылучае некалькі прычын складанасці вызначэння і ха-

рактарыстыкі дэфініцыі “слова” большасцю лінгвістаў.

Па-першае, у навуковай літаратуры ўжо прапанаваны шматлікія значэнні паняцця “слова”. Але ўсе яны адрозніваюцца адно ад аднаго, таму імі рэдка карыстаюцца, успамінаюць пра іх у тых выпадках, калі неабходна яшчэ раз падкрэсліць недастатковы стан распрацаваных фармулёвак.

Па-другое, у слове сутыкаюцца самыя розныя лінгвістычныя інтарэсы: фанетычныя, марфалагічныя, сінтаксічныя, лінгвакультуралагічныя, сацыя- і этналінгвістычныя. Таксама слова разглядаецца як аб'ект сацыягуманітарных навук – логікі, філасофіі, семіётыкі, герменеўтыкі, камунікалогіі і інш. Гэта дае магчымасць распрацоўваць значэнне “слова” з розных пазіцый. Аднак раскрыць усе пазіцыі пры фармулёўцы значэння немагчыма, бо пералічаныя лінгвістычныя і сацыякультурныя аспекты аб'ёмныя і шматфактарныя.

Па-трэцяе, слова – тая адзінка мовы, якая як носьбітам мовы, так і вучоным-лінгвістам успрымаецца дастаткова суб'ектыўна. І пры гэтым суб'ектыўны пачатак уключае ўсе несфармуляваныя сэнсавыя адценні паняцця. Навуковая дэфініцыя не можа суадносіцца з прапанаваным палажэннем.

Пералічаныя прычыны абумовілі складанасць дакладнага вызначэння паняцця “слова”, што, у сваю чаргу, стала крыніцай сумненняў сярод вучоных-лінгвістаў пры разглядзе слова як лінгвістычнай адзінкі. “Неабходна пазбавіцца ад няпэўнасці вызначэння слова”, – пісаў швейцарскі лінгвіст Ш. Балі [2, с. 315]. Яго ідэю няпэўнасці гэтай дэфініцыі пацвярджае англійскі філолаг Г. Палмер: “Мова складаецца ў асноўным з адзінак, якія з'яўляюцца словамі, але тэрмін *слова* не паддаецца вызначэнню” [3, с. 11].

Меркаванні еўрапейскіх вучоных падзялілі і расійскія спецыялісты. Так, Л. Шчэрба пісаў: «На самай справе, што такое “слова”? Я думаю, што ў розных мовах гэта будзе па-рознаму. З чаго вынікае, што паняцця “слова” не існуе» [4, с. 9]. Сучасны даследчык у галіне параўнальнай лінгвакультуралогіі І. Іванова адзначае: “Розніца паміж мовамі ў тыпалагічных адносінах робіць

немагчымым даць азначэнне слова для ўсіх моў” [5, с. 163].

Гэтай навуковай пазіцыі на розных этапах станаўлення і развіцця лінгвістыкі прытрымліваліся вучоныя Н. Сцяпанавы, А. Смірніцкі, М. Паноў, А. Рэфармацкі, Э. Сепір, Ф. дэ Сасюр і інш. Так, напрыклад, з пункту гледжання амерыканскага вучонага-лінгвіста Э. Сепіра, паняцце пра слова ўскладняецца тым, што “паняццю слова як лінгвістычнай адзінкі мовы пераходзіць рэальнасць слова як адзінкі самой мовы” [6, с. 27]. Аўтар адзначае, што “пераходныя выпадкі, якімі галаваломнымі былі яны ні былі, не могуць падарваць прынцып псіхалагічнай рэальнасці слова. Моўны вопыт, які выражаны ў стандартнай пісьмовай форме ці зафіксаваны ў штодзённым выкарыстанні, бясспрэчна паказвае, што па агульным правіле не бывае складанасцей усведамлення слова як псіхалагічна рэальнага” [6, с. 27]. Ф. дэ Сасюр пісаў, што “ў нас адразу ўзнікае недавер, як толькі мы ўспамінаем, што аб прыродзе слова было шмат спрэчак, падумаўшы пра гэта, мы ўпэўніваемся, што паняцце слова не сумяшчаецца з нашым уяўленнем пра канкрэтную адзінку мовы” [7, с. 129]. І далей аўтар адзначае наступнае: “З практычнага боку цікава было б пачаць з адзінак мовы, вызначыць і класіфікаваць па меры іх разнастайнасці. Неабходна адзначыць, на чым заснаваны падзел на словы, бо слова, нягледзячы на складанасць гэтага паняцця, ёсць адзінка, якая ўяўляецца нам як нешта асноўнае ва ўсім механізме мовы, – але адной гэтай тэмы дастаткова для цэлага тома” [7, с. 129].

Асабліва ўвага ў лінгвістычных навуках аддавалася вылучэнню і характарыстыцы прыкмет слова як лінгвістычнай адзінкі. Гэта звязана з тым, што менавіта такія прыкметы адмяжоўваюць “слова” ад іншых адзінак мовы. Але пры вызначэнні паняцця “слова” неабходна ўлічваць не толькі прыкметы самога паняцця, але і прыкметы, заснаваныя на прыкметах (т. зв. метапрыкметах) больш шырокага кантэксту.

Так, М. Паноў адзначае: “Створана шмат азначэнняў слова, яны рознабаковыя, але ва ўсіх ёсць адна агульная асаблівасць: гэтыя азначэнні патрабуюць... дапаўнення ў дужках: слова – гэта тое, што называе (але часам слова і не называе: *ах, за, бы*); слова – гэта тое, што перадае паняцце (а іншы раз і не перадае: *гэта, Сідар Паўлавіч*); слова – тое, што лёгка вылучаецца ў сказе (а часам і не вельмі, пра што сведчаць частыя памылкі непісьменных...); слова – тое, што мае пэўныя фанетыч-

ныя прыкметы (а часам іх і няма), і г. д. і г. д. Усе азначэнні, відавочна, улоўліваюць толькі асобныя, звычайна не самыя асноўныя бакі слова” [8, с. 129 – 130].

Работу па класіфікацыі паняцця “слова” праводзіў і І. Анічкаў. Ён сабраў прапанаваныя ў лінгвістыцы азначэнні і падзяліў іх на шэсць груп: гэта азначэнні слова “1) як апошняга мінімуму сказа – Шчэрба, Блумфілд, браты Фаўлеры, Палмер, Паліванаў, Блок і Трэйджэр, Харыс; 2) як мінімальнай сінтаксічнай адзінкі (варыянт: як мінімальнага кампанента сказа, які можа замяняцца, або паддавацца падстаноўцы, або быць сэнсавызначальным) – Суіт, Бадуэн дэ Куртэнэ, Сепір, Якабсон, Альман, Мее, Трнка; 3) як мінімальнай (варыянт: як апошняй у парадку змяншэння складанасці) значнай адзінкі мовы – Нарэйн, Ельмслеў, Тагебю, Рэфармацкі; 4) як сумяшчэння ў сабе фанетычных, семантычных і граматычных прыкмет – Мее, Аўсяніка-Кулікоўскі, Бюлер; 5) як абзначэння элемента рэчаіснасці – Вінаградаў, Дарашэўскі, Галкіна-Федарук; 6) як самастойнага і цэльнага элемента мовы – Нарэйн, Мее, Фартунатаў, Вінаградаў, Шор і Чамаданаў, Вандрыес” [9, с. 150]. “Кожнае з гэтых азначэнняў, – лічыць аўтар, – утрымлівае большую ці меншую долю ісціны: кожнае з іх недастатковае і само па сабе непераканаўчае” [9, с. 148 – 149].

Многія даследчыкі прыйшлі да высновы, што пры вызначэнні катэгорыі “слова” неабходна адлюстроўваць не ўсе прыкметы, а толькі самыя грунтоўныя, якія ў сукупнасці могуць ахарактарызаваць слова як моўную адзінку. Такага меркавання прытрымліваецца, напрыклад, М. Шанскі. “Асноўнымі прыкметамі слова як лінгвістычнай адзінкі з’яўляюцца наступныя: фанетычная аформленасць, семантычная валентнасць, непранікальнасць, адзін націск, лексіка-граматычная аднесенасць, пастаянства гучання і значэння, узаўяўляльнасць, цэласнасць, адзінааформленасць, ізаляванасць, ідэаматычнасць, намінатыўнасць, фразеалагічнасць” [10, с. 10]. Пра ідэю асноўнай прыкметы ўпершыню заявіў В. Бялінскі: “Слова адлюстроўвае думку: незразумелая думка – незразумелае і слова” [11, с. 726].

У больш шырокім гісторыка-культуралагічным кантэксце разглядаў дэфініцыю “слова” М. Бахцін. Ён пісаў, што “лінгвістыка з’яўляецца навукай, бо яна валодае сваім прадметам – мовай. ...Якім ні было б гістарычнае выказванне па сваім значэнні для навукі, у сферы асабістага жыцця якога-небудзь індывідуума, – для лінгвістыкі гэта не рух у галіне сэнсу, не

новы погляд на сусвет. Не новая мастацкая форма, не значыства і не маральны подзвіг, – для яе гэта толькі з’ява мовы, магчымая новая моўная канструкцыя” [12, с. 44]. У якасці сумарнага выніку ў структуры паняцця “слова” М. Бахцін вылучае сэнсавы, каштоўнасны, культурны кантэкст.

Не адмаўляючы культурнага кантэксту, рускі лінгвіст Р. Будагаў разглядаў слова як “складанае адзінства матэрыяльнага (гукі, формы) і ідэальнага (сэнс). Складанасць вызначаецца тым, што большасць слоў любой развітой мовы характарызуецца мнагазначнасцю” [13, с. 236]. Аўтар на простых прыкладах паказаў, што каля васьмідзясяці працэнтаў слоў любой мовы мнагазначныя. Гэтая з’ява ўскладняе лексіку, але разам з тым дае магчымасць дакладна і ўсебакова перадаваць думкі і пачуцці людзей.

Таксама Р. Будагаў звярнуў увагу на памылковасць распаўсюджанага ў 50 – 60-я гг. XX ст. сцвярджэння лінгвістаў розных краін свету пра тое, што ў “ідэальнай мове” кожнае слова павінна мець толькі адно значэнне. Ідэальная мова атрымала ў Р. Будагава іншую трактоўку: “...у ідэале кожнаму асобнаму значэнню адпавядае асобны знак у яго матэрыяльным пераўтварэнні” [13, с. 121].

Далей аўтар канкрэтызуе сваю думку, тлумачы, што падыход “адно слова – адзін знак” ператварыў бы мову ў “аўтаматычнае прыстасаванне: колькі слоў, столькі і значэнняў, колькі значэнняў, столькі і слоў. Прынцып роўнасці слоў і значэнняў ператварыў бы мову ў непакіснае прыстасаванне, якое не мела б магчымасці перадаваць рух ад канкрэтнага да абстрактнага, ад літаральнага да фігуральнага, ад прыватнага да агульнага” [13, с. 238].

Навуковую пазіцыю мнагазначнасці слова раздзялялі і падтрымлівалі многія вучоныя – рускія даследчыкі мовы А. Патабня, Л. Шчэрба, Д. Шмялёў, С. Кацняльсон, В. Вінаградаў, Р. Вінакур, французскі лінгвіст М. Брэаль, дацкі О. Есперсэн і інш. Па меркаванні навукоўцаў, у тлумачальных слоўніках мовы любой краіны свету амаль кожнае слова фіксуецца з паметай “мнагазначнае”. Адназначнымі з’яўляюцца вытворныя словы, тэрміны і найменні, якія адносяцца да пэўнай галіны ведаў. Большасць слоў любой сучаснай мовы разглядаецца ў якасці мнагазначных.

Такім чынам, слова з пункту гледжання лінгвістыкі – гэта моўная адзінка, якая ўтрымлівае першае зафіксаванае за ім значэнне. У працэсе гістарычных і сацыякультурных змен эвалюцыянуе і слова – яно набывае новыя зна-

чэнні, якія адлюстроўваюцца ў слоўніках або знікаюць, каб потым трансфармавацца і ўзнікаць зноў.

Мова – адна са складаных сістэм, якія развіваюцца. Вызначэнне ўсіх бакоў гэтай сістэмы – важная навукова-метадычная задача. Разгляд слова як моўнай адзінкі ў цяперашні час застаецца актуальным з-за высокай значнасці і ў той жа час рухомасці праблемы. Аналіз падыходаў да распрацоўкі асноўнай дэфініцыі “слова” паказаў, што найбольш перспектыўным падыходам можа стаць сістэмны падыход у сувязі з асаблівасцямі развіцця лінгвістыкі ў апошнія дзесяцігоддзі. Паколькі лінгвістыка знаходзіцца на стыку такіх навук, як псіхалогія, культуралогія, аксіялогія і іншых, разглядаць слова як моўную адзінку трэба з улікам дасягненняў іншых дысцыплін. Толькі з улікам дасягненняў сучаснай навукі можна прапанаваць азначэнне паняцця “слова”, распрацаваць яго структуру і змест, вызначыць суадносіны формы і зместу, крытэрыі для класіфікацыі, устанавіць сувязі і ўзаема сувязі гэтага паняцця з іншымі элементамі мовы.

Спіс літаратуры

1. Шмелев, Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики / Д. Н. Шмелев. – М. : ЛКИ, 2008.
2. Балли, Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка / Ш. Балли. – М. : УРСС, 2001.
3. Palmer, H. E. The scientific study and teaching of languages / H. E. Palmer. – London, 1937.
4. Щерба, Л. В. Очередные проблемы языкознания / Л. В. Щерба. – 2 – 3 изд. – М. : Едиториал УРСС, 2004.
5. Иванова, И. П. К вопросу о возможности единого определения слова // Морфологическая структура слова в языках различных типов / И. П. Иванова. – Москва – Ленинград, 1963.
6. Сепир, Э. Язык / Э. Сепир. – Москва – Ленинград, 1934.
7. Соссюр, Ф. де. Курс общей лингвистики / Ф. де Соссюр. – М. : УРСС, 2004.
8. Панов, Н. В. О слове как единице языка / Н. В. Панов // Уч. зап. МГПИ им. В. П. Потемкина. – 1956.
9. Аничков, И. Е. Об определении слова // Морфологическая структура слова / И. Е. Аничков. – Москва – Ленинград : Изд-во АН СССР, 1963.
10. Шанский, Н. М. Лексикология современного русского языка / Н. М. Шанский. – М., 1964.
11. Белинский, В. Г. Собрание сочинений : в 3 т. / В. Г. Белинский. – М. : Гослитиздат, 1948. – Т. 1.
12. Бахтин, М. М. Вопросы литературы и эстетики / М. М. Бахтин. – М. : Худож. лит., 1975.
13. Будагов, Р. А. Человек и его язык (Заметки об отношении людей к литературному языку / Р. А. Будагов // Вопросы языкознания. – М., 1970. – № 6.

Вольга БАРЫСЕНКА,
кандыдат філалагічных навук.

Артыкул паступіў у рэдакцыю 24 чэрвеня 2016 г.

ЭТЫЧНЫ КАМПАНЕНТ У ЛАГАСФЕРЫ БЕЛАРУСКІХ ДРУКАВАННЫХ СМІ

УДК 811.161.3:070

Артыкул прысвечаны аналізу этычнага кампанента ў лагасферы сучаснай беларускай прэсы. Вынікі праведзенага даследавання пацвярджаюць, што выкарыстанне ў медыятэксце некадыфікаванай лексікі, іншамоўных слоў і тэрмінаў перашкаджае працэсу ўспрымання і інтэрпрэтацыі тэксту, выклікае ў адрасата камунікатыўны дыскамфорт, вядзе да зніжэння маўленчай культуры.

Ключавыя словы: *лагасфера, СМІ, маўленчы ідэал, маральна-этычныя нормы, некадыфікаваная лексіка, іншамоўныя словы, адрасат.*

The article presents the analysis of ethical component in modern Belorussian press. It was revealed that the using of uncodified vocabulary, loanwords and terms in media texts impedes the process of perception and interpretation, provokes the addressee's communicative discomfort and leads to the lowering of speech standards.

Динамічныя змены ў сацыяльна-эканамічным, грамадска-палітычным і духоўным жыцці нашай краіны прывялі да істотных змен у лагасферы беларускіх друкаваных СМІ. У апошні час праблема сувязі логасу і соцыуму набывае ўсё большую актуальнасць у лінгвістаў, сацыёлагаў, журналістаў. Лагасферу сёння разглядаюць як моўна-мысленчую галіну культуры, “зместавую аснову якой складаюць мова – мысленне – маўленне – рэчаіснасць. Лагасфера – гэта вербальны код культуры, у адзінках якога сканцэнтраваны асабліва значныя культурныя каштоўнасці” [1, с. 36]. Сродкі масавай інфармацыі прыкметна ўплываюць на працэс развіцця маўленча-мысленчай галіны культуры, паколькі выконваюць функцыі арганізацыі рэчаіснасці. У сваю чаргу культурны, сацыяльна-гістарычны, маральна-этычны і іншыя бакі рэчаіснасці цесна звязаны з эвалюцыйнымі працэсамі і знаходзяць нацыянальна-спецыфічнае адлюстраванне ў лагасферы друкаваных СМІ. Больш за тое, сродкі масавай інфармацыі павінны быць “складнікам беларускай культуры, выразнікам маўленчага ідэалу ў пэўныя гістарычныя перыяды і адначасова яго ўплывовым стваральнікам” [2, с. 6]. Але сёння ўсё часцей дабраякасная літаратура, якая патрабуе ўдумлівага стаўлення, падмяняецца літаратурай для лёгкага чытання ці масавай “жоўтай прэсай”. Таму заслугоўвае ўвагі праблема духоўнасці і этыкі СМІ, бо сучасныя тэксты асобных беларускіх выданняў часам вызначаюцца недастатковым узроўнем агульнай і маўленчай культуры. Разам з тым існуе праблема маральных якасцей і каштоўных арыентацый некаторых журналістаў, якія разумеюць “свабоду слова” ў асноўным як адыход ад эстэтычных законаў і маральна-этычных нормаў. Усё гэта правакуе духоўны і маральны ўпадок у жыцці беларускага грамадства і прыводзіць да дэгуманізацыі не толькі інфармацыйнай сферы, але і ўсёй нацыянальнай лагасферы.

Праблемы этыкі, культуры, маўленчага ідэалу знайшлі адлюстраванне ў работах як бела-

рускіх (В. Самусевіч, М. Карповіч, В. Іўчанкаў, Б. Стральцоў і інш.), так і замежных даследчыкаў (В. Кастамараў, Р. Салганік, Я. Шыраеў, Р. Харыс, Б. Гюнтэр і інш.). Усе гэтыя даследаванні сведчаць, што праблема маўленчай культуры, прафесійнай этыкі і маралі ў сучасных СМІ застаецца актуальнай. У нашым даследаванні этычны кампанент уключае, з аднаго боку, этыка-моўныя нормы, маральна-духоўныя паняцці і лексічныя забароны, якія падтрымліваюць экалагічны баланс мовы; з другога боку – аўтарскі снабізм, непаважлівае стаўленне да адрасата, ганьбаванне яго ў СМІ.

Матэрыялам для артыкула паслужылі такія выданні, як “Народная воля”, “Алеся”, “Женский журнал”, “Абазур”, “Наша Ніва”, “Таймер”, “ЭШ”, “Большой”, “Icon”, “Train Voyage”, “Pingouin” і іншыя за 2012 – 2016 гг., а таксама вынікі анкетавання беларускамоўных студэнтаў I – IV курсаў філалагічнага факультэта Беларускага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта імя Максіма Танка.

Значным элементам і катэгарыяльнай адзінкай лагасферы выступае маўленчы ідэал – “свайго роду каркас, на якім трымаецца інфармацыйна-культурны ўзровень сродкаў (ці асобнага сродку) масавай інфармацыі” [1, с. 11]. Аўтар многіх публікацый па праблеме маўленчай камунікацыі ў беларускіх СМІ М. Карповіч найважнейшай рысай маўленчага ідэалу лічыць яго культура-спецыфічнасць. Яна выяўляецца ў дыскурсе СМІ “ў ключавых словах, выбраных у якасці сродкаў моўнай арганізацыі канцэптавай структуры мыслення” [1, с. 21]. Маўленчы ідэал адлюстроўвае перш за ўсё, на нашу думку, культуру маўлення і культуру камунікацыі, таму павінен быць літаратурна нарматыўным і этычным. Але сёння, на жаль, маральна-этычныя нормы журналісты “не паважаюць”, у выніку маўленчы ідэал у сучасных беларускіх СМІ часта агрэсіўны, ненарматыўны, а часам нават і вульгарны.

Не так даўно СМІ лічыліся эталонам маўлення, сёння ж мы можам гаварыць пра з’яўленне

новай кан'юнктуры ў масмедыя, пад якую вельмі хутка падладжаюцца шмат якія журналісты і перыядычныя выданні. Т. Падаляк справядліва заўважае, што часта на старонках некаторых часопісаў і газет “факты насілля, жорсткасці, падману, разбэшчанасці, забойстваў падносяцца як дапушчальныя, дазволеныя з'явы рэчаіснасці. У выніку прэса не толькі адлюстроўвае, але і міжвольна прапагандуе самыя нізкія інстынкты, адыгрывае непрыстойную ролю замацавання ў грамадскай свядомасці пераканання, што з развіццём дэмакратыі амаралізм непазбежна выцясняе мараль” [3, с. 9].

Як вядома, характэрнай рысай сучаснай прэсы стала празмерная экспрэсіўнасць, але, трэба прызнаць, ацэначная лексіка ўжываецца не заўсёды дарэчна і правамерна, а публікацыі на закрытыя раней тэмы часта супярэчаць маральным і этычным нормам.

Апошнім часам жарганізмы, прастамоўную і размоўную лексіку можна сустрэць амаль што ў кожным артыкуле: *Частка віны за дэвальвацыю журналісцкай прафесіі ляжыць на піяршычах. Ну якая, да халеры, розніца, хто аўтар бясконцых навінаў пра знішчэнне ідэолага парыжскіх тэрактаў?* (Абазур, 2015, № 6). *Так праходзілі дні. Кожны, чорт яго бяры, як крыж. Пэўна, здохну раней часу ад інфаркту* (Наша Ніва, 6.01.2016). *Такая паказуха не пагражае асновам рэжыму. Зрэшты, годзе вас грузіць. Самы час узняць тост. Ну, за творчы апгрэйд!* (Абазур, 2015, № 4). Шматлікае выкарыстанне такой лексікі ў адным артыкуле, нават у адным нумары выдання стварае негатыўнае ўражанне ў адрасата, што робіць тэкст некамафортным для ўспрымання. Гэта пацвярджаюць вынікі праведзенага даследавання.

Так, у нашым лінгвістычным эксперыменце рэспандэнтам былі прапанаваны два тэксты: першы – “Бумеранг” (з парушэннямі маральна-этычнай нормы), другі – “Навагодні падарунак” (без ужывання нелітаратурных сродкаў). У анкетаванні ўдзельнічалі 120 чалавек. У адказ на пытанне “Які тэкст для вас быў больш камфортным для ўспрымання?” 79,2% (95 рэспандэнтаў) назвалі другі (“Навагодні падарунак”), таму што «там няма жаргоннай лексікі і прастамоўных слоў; не ўжываюцца запазычаныя словы, якія могуць быць не ўсім зразумелыя; няма грубых выказаў і слоў з іншых моў; не выкарыстоўваюцца “варварызмы, бытавізмы”, якія забруджваюць тэкст; няма незразумелых слоў, якія цяжка ўспрымаюцца» і да т. п.

Як паказвае аналіз, ужыванне ў першым тэксце такіх слоў і выказаў, як *во губу раскатала; не пляці лухты; анафеоз; вось дык адваліў; real thing; спраў на самыя вушы; нам прэзент усучылі, вось*

і мы сплавім; патрэбна, як лысаму грэбень і іншых, выклікае ў адрасата камунікатыўны дыскамфорт, незадаволенасць і нават раздражнёнасць. Больш за тое, такі набор і арганізацыя моўных сродкаў не дазваляюць аўтару дасягнуць пастаўленых камунікатыўных задач. Хоць выкарыстанне ў публічнай камунікацыі некадыфікаванай лексікі не заўсёды праява маўленчай агрэсіі, часта гэта вядзе да зніжэння маўленчай культуры і дэманструе дастаткова нізкі ўзровень разумова-маўленчай культуры адрасанта, яго бестактоўнасць.

Айчынным даследчыкам публіцыстыкі Б. Стральцоў лічыць падзенне маўленчай культуры ў друку парадоксам: “Пабольшала ў журналістаў свабоды – і ў магчымасцях самавыяўлення, і ў выбары творчай манеры. Развінуўся тэматычны дыяпазон. І адначасна даволі прыкметна знізілася майстэрства, упала цана слова, цана публіцыстычнага вобраза ў журналісцкіх аналітычных тэкстах” [4, с. 9]. Затое ўзрос аўтарскі снабізм, які праяўляецца ў непаважлівым стаўленні да адрасата і парушэнні прынцыпу мэтавай аўдыторыі, а таксама ў змесце матэрыялаў і выбары моўных сродкаў выражэння думак.

Варта адзначыць, што замест творчага падыходу ў выбары слова журналісты часта выкарыстоўваюць запазычаную і тэрміналагічную лексіку: *Гэта мікрафон, фірмовыя набалдашнікі для яго, а вось драты для мікрафона, шнур usb-шны для андроіда. Камера гоў-про, аб'ектывы, манапод...* (Абазур, 2015, № 6). *А разам з тымі спадзевамі ды эківокамі карт-бланш на ігнараванне грамадзянскага абавязку выдаем* (Наша Ніва, 6.01.2016). Такія іншамоўныя словы і выразы часцей за ўсё прыводзяць да непаразумення паміж аўтарам і адрасатам. Лінгвіст С. Зелянка падкрэслівае, што медыятэкст, які перанасычаны тэрміналагічнай лексікай і інтэрстылёвымі адзінкамі, “значна перашкаджае працэсу яго рэцэпцыі і інтэрпрэтацыі. Прафесіяналізмы патрабуюць ад чытача прыцягнення дадатковых крыніц інфармацыі для іх дэкадзіравання. Канцылярызмы перашкаджаюць творчай супрацы аўтара і чытача, стылістычна і эмацыянальна збядняюць тэкст, робяць яго сухім, цяжкім і нецікавым для ўспрымання і асэнсавання” [5, с. 60].

Гэта пацвярджаюць і вынікі нашага эксперыменту, у якім студэнтам было прапанавана наступнае заданне: “Замяніце сінонімамі словы *анафеоз* і *real thing*”. У выніку 30% (36 чалавек) далі няправільны варыянт, а 11,6% (14 студэнтаў) напісалі, што не ведаюць значэння выказа *real thing*, бо не вывучалі англійскай мовы. Як бачым, амаль 42% апытаных не зразумелі ў тэксце іншамоўных слоў, а на пытанне “Словы *анафеоз* і *real thing* усім вядомы?” адмоўна адказалі

75,8% (91 чалавек). Сярод прычын такога адказу былі наступныя: не ўсе ведаюць запазычаныя словы; не кожны валодае замежнай мовай; такія словы вядомы не ўсім, асабліва людзям сталага ўзросту; не ўсе маюць добрую адукацыю і г. д. Відавочна, што чым больш у тэксце тэрмінаў, іншамоўных ці запазычаных слоў, тым цяжэй яго ўспрымаць. Зразумела, што такая лексіка будзе выклікаць у чытача камунікатыўны дыскамфорт.

Паказчык добрай мовы – гэта стылістычная адпаведнасць слова і кантэксту, і сітуацыі зносін. Заўсёды трэба ўлічваць асаблівасці адрасата. Аднак часам здаецца, што аўтары ўвогуле не думаюць пра аўдыторыю і нават не ведаюць, для каго і з якой мэтай пішуць свае творы. Асабліва гэта датычыцца аўтараў выданняў для моладзі, бо публікацыі з некадыфікаванай лексікай негатыўна ўплываюць на фарміраванне сістэмы жыццёвых каштоўнасцяў маладых людзей.

“Характэрнай рысай сучаснай вербалістыкі, – на думку В. Іўчанкава, – становіцца журналістыка думак, меркаванняў, што дыктуецца ўкараненнем у маўленчую дзейнасць ІТ-патокаў. Адсюль завостраная палемічнасць, высокая ступень ацэнчанасці і дыялагічнасці. Уцягненне чытача ў публічны дыялог; атрактыўнасць газетнай мовы адбываецца на ўсёй структуры газетнага тэксту і на сінтаксічных структурах яго пабудовы” [6, с. 6].

Больш за ўсё гэтыя змены адлюстроўваюцца ў загаловах артыкулаў друкаваных СМІ. Вядома, заглавак павінен быць максімальна яркім, дакладным і інфармацыйным, таму што менавіта ён выконвае галоўную ролю ў актуалізацыі ўвагі чытача. Гэта “першы сігнал”, які прымушае нас чытаць артыкул ці прапусціць яго. Заглавак павінен перадаць асноўную ідэю тэксту, яго змест. Але на справе назвы часта не адпавядаюць зместу артыкула, што сведчыць, на наш погляд, пра непаважлівае стаўленне да адрасата. Загалоўкі з іншамоўнымі словамі або полісмантамі могуць быць не зусім зразумелымі для большасці насельніцтва. Такія загалоўкі ставяць чытача ў пазіцыю “чужога”, які не валодае кодам зносін, што прыводзіць да непаразумення паміж аўтарам і адрасатам. Гэта пацвярджаюць вынікі нашага апытання (гл. табліцу).

Як відаць, некалькі чалавек (19 студэнтаў) назвалі заглавак “Бумеранг” (1-ы тэкст) незразумелым, хоць гэта даволі вядомае слова. А вось назва “Навагодні падарунак” (2-і тэкст) была зразумелая ўсім.

Непаразуменні могуць выклікаць і іншамоўныя назвы часопісаў (“Icon”, “Pingouin univers”, “Таймер”, “Сапиенс”). Калі бярэш у рукі выданні “Pingouin univers” і “Icon”, адразу ўзнікае пытан-

не: чаму ў краіне Беларусь рускамоўныя часопісы называюцца па-англійску? Прычым назвы гэтыя, мы ўпэўнены, не ўсім зразумелыя. Або на вокладцы бачым адну тэматыку, а ў самім выданні – зусім іншае. Гэта таксама можа выклікаць у чытачоў незадаволенасць, асабліва калі выданне куплялі: плацілі за інфармацыю, якая цікавіць, але яе не атрымалі. Больш за тое, часам амаль палову зместу часопіса займае рэклама. Так, у часопісе “Icon” за май 2014 г. 53,78% – рэклама і фотаздымкі. У часопісах “Pingouin univers” (№ 10-11, 2014) і “Train Voyage” (№ 11, 2015) – 58,6% і 33,75% адпаведна. Яшчэ горш, калі тэкст і рэклама не адпавядаюць тэме часопіса. Напрыклад, у часопісе для падарожнікаў “Train Voyage” (№ 11, 2015) знаходзім артыкул “Неликвид” пра праблему з продажам жылля, а таксама рэкламу жыллёвых комплексаў замест інфармацыі пра вандроўкі.

Адна з галоўных праблем некаторых сучасных друкаваных СМІ – маўленчая агрэсіўнасць матэрыялаў. Шмат пішуць пра здарэнні, крыміналы, праблемы ва ўсіх сферах грамадства. Усё гэта наша рэчаіснасць, але не ўсім чытачам, на нашу думку, хочацца бачыць у кожным нумары выдання тэмы-табу, ведаць, колькі і якіх здарылася забойстваў і г. д. Больш за тое, “негатыўная танальнасць матэрыялаў, спараджэнне адмоўных адносін да з’яў рэчаіснасці правакуе з’яўленне ў масавага адрасата дэпрэсіўнага настрою, песімістычнага светаадчування” [2, с. 108].

Наш аналіз сучаснай прэсы паказвае, што парушэнні з пункту гледжання этычнага кампанента сустракаюцца ў такіх СМІ, як “Наша Ніва”, “Народная Воля”, “ЭШ”, “Icon”, “Абазур”, “Таймер”, “Train Voyage”, “Женский журнал” і інш. Менш за ўсё парушэнняў у часопісах рэлігійнай тэматыкі, выданнях для сям’і і жанчын (“Дыялог”, “Алеся”, “Гаспадыня” і інш.).

Такім чынам, сёння праблема гуманізацыі лагасферы беларускай прэсы і яе маўленчага ідэалу застаецца актуальнай. Прыведзены тэкставы аналіз канстатуе змены ў маўленча-мысленчай дзейнасці сучасных журналістаў. Стылістычна неабгрунтаванае выкарыстанне жарганізмаў, аргатызмаў, іншамоўных слоў, прастамоўнай і размоўнай лексікі – тыповая рыса некаторых друкаваных беларускіх СМІ. Вядома ж, мова публіцыстыкі павінна быць яркай і эстэтычна выразнай. Але кожны ўжыты ненарматыўны выраз павінен быць абгрунтаваным і кантэкстуальна матываваным. Аўтару свае думкі яшчэ трэба “ўмець адшліфаваць, упакаваць, падаць смачна, эфектна, нестандартна. Выбраць аптымальны жанравы фармат. Толькі тады можна зачапіць нерв паўсядзённых інтарэсаў аўдыторыі” [7, с. 25] і прынесці задавальненне свайму адрасату.

Пытанні	1-ы тэкст		2-і тэкст	
	Так	Не	Так	Не
Ці былі зразумелыя для вас загалюўкі тэкстаў?	84,2%	15,8%	100%	–
Ці адпавядаюць загалюўкі тэме тэкстаў?	35%	65%	92,5%	7,5%
Як вы лічыце, ці можна па загалюўку вызначыць тэму артыкула?	20%	80%	88,3%	11,7%

Сучасныя друкаваныя СМІ выконваюць значную ролю ў адраджэнні багатых нацыянальных традыцый і каштоўнасцяў, фарміруюць сучасны маўленчы ідэал і валодаюць моцным патэнцыялам уздзеяння на маўленча-мысленчую культуру соцыуму. Таму менавіта СМІ могуць паспрыяць гуманізацыі нацыянальнай лагасферы шляхам: 1) памяншэння праяў маўленчай агрэсіі; 2) стварэння прававой асновы для барацьбы з непаважлівым стаўленнем да чалавека ў прэсе; 3) звароту да беларускай літаратурнай класікі; 4) павелічэння публікацый па культуры і пытаннях мастацтва; 5) пашырэння рэлігійнай тэматыкі, асвятлення пытанняў этыкі і маралі.

Спіс літаратуры

1. **Карповіч, М. П.** Рытарычны ідэал у журналістыцы / М. П. Карповіч. – Мінск : Тэхнапрынт, 2004. – 201 с.
 2. **Самусевіч, В. М.** Беларускія СМІ ў лагасферы нацыянальнай культуры / В. М. Самусевіч. – Мінск : БДУ, 2012. – 162 с.

3. **Падаляк, Т. У.** Духоўнае станаўленне асобы і сродкі масавай інфармацыі : канструктыўныя і дэструктыўныя тэндэнцыі сучаснай беларускай публіцыстыкі : аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук : 10.01.10 / Т. У. Падаляк ; БДУ. – Мінск, 1998. – 18 с.
 4. **Стральцоў, Б. В.** Публіцыстыка : майстэрства сінкрэтызму / Б. В. Стральцоў // Журналістыка : вопыт, праблемы, перспектывы. – Мінск : БДУ, 1994. – С. 8 – 9.
 5. **Зелянко, С. В.** Інтэртэкст у публіцыстычным маўленні / С. В. Зелянко. – Мінск : БДУ, 2012. – 195 с.
 6. **Іўчанкаў, В. І.** Культура маўлення журналіста : СМІ як каталізатар моўных тэндэнцый і заканамернасцей / В. І. Іўчанкаў // Жыццём і словам прысягаючы : культура маўлення журналіста : зб. навук. артыкулаў міжнар. навук.-практ. канф. ; пад рэд. В. І. Іўчанкава, С. К. Бердніка. – Мінск : БДУ, 2012. – С. 3 – 12.
 7. **Класкоўскі, А.** Што будзе пасля года зебры? / А. Класкоўскі // Абажур. – 2015. – № 4 (112). – С. 22 – 26.

Надзея БАЦШЧАВА,
 аспірант кафедры
 маўленнязнаўства і тэорыі камунікацыі
 Мінскага дзяржаўнага лінгвістычнага ўніверсітэта.

Артыкул паступіў у рэдакцыю 20 ліпеня 2016 г.

Нашы прозвішчы

ОНИМЫ ПІСЬМЕННІКАЎ

Працяг. Пачатак у №№ 3 – 12 за 2016 г.

Клышка (Анатоль) – семантычны дэрыват ад апелятыва *клышка* (*клышко*) – яго фанетычнага варыянта *клыжко* – утварэння з суфіксальным фармантам *-ко* ад *клыгаць* ‘марудна ісці; клыпаць’. ФП: *клыгаць* – *клыжко* – *клышко* – *клышка* – *Клышка* і *Клышко*. Дэрываты-апелятывы з фармантам *-ка* (*-ко*) – словы агульнага роду – абазначаюць асоб паводле занятку, прафесіі, а таксама схільнасці да названага дзеяння, часта з экспрэсіяй непахвальнасці; параўн.: *скародзька* ‘баранавальнік’, *палоцька* ‘палольчык’, *марудзька*, *радзька* і *радзько* ‘дараднік’, *хвалька* і *хвалько*, *проська* ‘просьбіт’ і падобныя (Сцяцко П. Беларускае народнае словаўтварэнне, с. 46 – 47).

Кляўко (Генадзь) – семантычны дэрыват ад апелятыва *кляўко* – утварэння з фармантам *-ко* ад дзеяслова *кляваць* (пра рыбу) ‘торкаць, брацца, кляваць’ (РБС-1993, т. 1, с. 633); даслоўнае значэнне апелятыва *кляўко* ‘таркун, клявун’ (пра рыбу). Асабовы назоўнік *кляўко* мог стаць празваннем (мянушкай) чалавека, які выкарыстоўваў гэтую назву пры абазначэнні рыбы, што добра бралася на кручок. Празванне набыло значэнне сямейнага оніма – стала прозвішчам.

Кляшторны (Тодар) – семантычны дэрыват ад апелятыва *кляшторны* ‘які мае дачыненне да кляштара – каталіцкага манастыра’. ФП: *кляштар* – *кляштарны* – *Кляшторны*.

Козел (Іван) – перайначаная форма прозвішча *Казёл* з мэтай адмежавання ад аманімічнага апелятыва *казёл*. Калі прозвішча *Козел*, то вытворныя ад яго будуць *Козелаў* і *Козелаўскі*, а такіх прозвішчаў няма, натуральныя ж – *Казлоў* і *Казлоўскі* (ад *Казёл*).

Колас (Якуб, Георгій) – семантычны дэрыват ад апелятыва *колас*, мн. *каласы* ‘суквецце злакаў і некаторых іншых раслін, у якім кветкі размяшчаюцца ўздоўж канца сцябла’. Шмат якія беларускія пісьменнікі маюць натуральныя формы онімаў *Краніва*, *Купала*, *Куляшоў*, *Ліс*, *Лобан*, *Лось*, *Мурашка*, *Мяла*, *Нёманскі*, *Півава-раў*, *Пташнікаў*, *Пушча*, *Ракіта*, *Свірка*, *Стэльмах*, *Ткачоў*, *Трус*, *Цвірка* і падобныя, што адлюстроўваюць беларускую ментальнасць.

Павел СЦЯЦКО,
 доктар філалагічных навук.

Аўтар ахвярае ганарар на развіцці часопіса.

Алесь КАЎРУС

СЛОВЫ, ЛЮДЗІ, ЧАС

ЛІНГВААПОВЕДЫ

“ДАКЛАДНА СПАДАБАЛАСЯ Б”

Прачытаем сказы.

...самому Рыгору Барадуліну гэта кніга (з яго рамансамі і фота) **дакладна** спадабалася б... (А. Лапіцкая. ЛіМ. 20.02.2016). Шчыра кажучы, не разумею тых, хто з'язджае, згаджаецца за мяжой на любую працу. Я так **дакладна** не змагла б (М. Міцкевіч. Народная воля. 13.05.2016).

За вылучаным словам праглядаецца, чуецца рускае *точно*. Тут патрэбны іншыя беларускія адпаведнікі, а яны не лёгка знаходзяцца. Найперш падышло б слова *напэўна* (якім БРС-1982 перакладае рускае *наверняка* ‘несомненно’): *кніга напэўна спадабалася б*.

Зрэшты, паказанае значэнне ў прыслоўя *дакладна* можа паступова ўсталявацца.

Гэтае слова ўспрымаецца як дарэчнае ў наступным кантэксце. Ніл Гілевіч у лісце да А. Клышкі пісаў: «Пытаецца: “Як бы Вы паставіліся, каб Янку Брыля ўзнагародзілі прэміяй Пімена Панчанкі, або Пімена Панчанку прэміяй Янкі Брыля?” Адказваю: паставіўся б **дакладна** так, як Ніл Гілевіч да прысуджэння яму прэміі Васіля Быкава» (Наша слова. 5.10.2016). Тут *дакладна* сінанімічнае прыслоўям *якраз*, *акурат*.

ВЫСТУПАКА

Гартаючы карткі на тэму дзеепрыметнікаў і іх заменнікаў, натрапіў на слова *выступака*: **Выступаку**, які не даваў нікому і слова *прамовіць*, *спыніла наступнае*... (К. Камейша. Полымя. 2003. № 12).

Слова не мае патрэбы ў тлумачэнні, яно структурна нескладанае і значэннева празрыстае.

Новае слова прымыкае да сінанімічнага раду *выступоўца*, *выступовец*, *выступальнік*, *выступальшчык*, *выступанец*, але вылучаецца ў ім стылістычнай афарбоўкай – выразнай гутарковасцю. Гэта ці не галоўная падстава мажлівага пашырэння яго ўжытку.

ВЛАДА, УЛАДА, УЛАДА

Звярнула на сябе ўвагу жаночае імя ў газетнай нататцы «“Мне ёсць што сказаць”. Як рэжысёр **Влада** Сянькова шукае будучыню» (ЛіМ. 19.08.2016).

Такое напісанне імя не адпавядае правілу перадачы пачатковага в перад зычным (*Уладзімір*, *Уладзівасток*).

Чаму журналістка (М. Дзяхцяр) напісала *Влада*? Гэта “следованіе” адпаведнаму рускаму імю, нягледзячы на тое, што сама нататка на беларускай мове?

Ці, можа, боязь аманіміі – супадзення асабовага ўласнага імя з агульным назоўнікам *улада*? Але ж слоўнае акружэнне дый напісанне гэтага імя з вялікай літары выразна паказваюць, што перад намі онім (*Улада*). Адназначна ўспрымаецца яно і ў вуснай мове: *Мы вітаем лаўрэата шматлікіх конкурсаў піяністку Уладу Шацкую* (Беларускае радыё. I канал. 2.11.2016).

Сустракаецца напісанне разгледанага імя з унескладовым – як вымаўляецца ў сказе: *А вось спявачка Улада да ўвагі прывучаная, можна сказаць, з маленства* (Звязда. 14.02.2004).

Ёсць пэўныя падставы так запісаць вылучанае слова. Калі паводле цяперашніх правілаў нават у словах запазычаных “скарачаем” галосны *у* (*ва ўніверсітэце*), то чаму гэтага не дазволіць у спрадвечна беларускіх словах, дзе ў (*у нескладовае*) пры вымаўленні рэалізуецца, гучыць (пытанне болей да “ўдакладняльнікаў” правапісу)? Як, напрыклад, у вядомым выразе *цётка Уладзя* (пішацца *Уладзя*) ці ў Коласавых радках: *Загнаўшы ў хлеў на месца статка, / Насеўся Уладзя на аладкі* (але: *крычыць Уладзя, свішча пужка*).

Спашлюся і на родную гаворку (в. Брусы Мядзельскага раёна). Сталага чалавека звалі *Уладзюк* (не *Уладзюк* ці *Владзюк*), яго сына – *Колья Уладзюкоў*.

Такім чынам, фанетычна заканамерная, нарматыўная форма – *Улада* (пасля галосных вымаўляецца *Улада*).

ЗМІЦЕР, ЗМІЦЕРА / ЗМІТРА

Некаторыя беларусы носяць (і трымаюцца) імя *Зміцер* (*Зьміцер*). Ва ўскосных склонах яно выступае ў дзвюх формах: 1) захоўваецца галосны *е* (*Зміцера*, *Зміцеры*), 2) выпадае галосны *е* (*Змітра*, *Змітру*).

У варыянтах *Зміцера*, *Зміцеры* аснова выраўноўваецца паводле формы назоўнага склону адзіночнага ліку (*Зміцер*), што, напэўна, палягчае адэкватна ўспрымаць імя.

Сімвалы беларускіх гарадоў, створаныя Зміцерам Краўчанкам... (Звязда. 29.06.2013). *Вершы Зміцера Вішнёва чытае артыст Алег Вінярскі*

(канал “Культура”. 31.12.2015). *Новая кніга Зміцера Арцюха – вынік яго дзесяцігадовай працы* (ЛіМ. 18.09.2016).

У другім выпадку формы ўскосных склонаў імя аддаляюцца ад назоўнасклонавай (Зміцер). Разам з тым “узнауляецца” этымалагічны т. Параўнаем: *Дзмітрый, Змітрок, Змітрык, Змітра*.

Я ўжо ад Змітра Герасімовіча... наслухаўся пра маладнякоўцаў (М. Лобан. Польшча. 2016. № 5). ...удзячны лінгвістам-даследчыкам Юрасю Бушлякову і *Змітру Саўку, супрацоўнікам выдавецтва “Тэхналогія” Змітру Санько і Марыі Кавальчук* (Ф. Піскуноў. Вялікі слоўнік беларускай мовы. Прадмова). *Вікторыя Трэнас запрасіла да мікрафона... Змітра Коласа* (Наша слова. 13.04.2016). *Такі пісьменнікі онім Змітра Жылуновіча* [Цішка Гартны] – *сведчанне суровасці лёсу чалавека...* (Роднае слова. 2016. № 6).

На падставе толькі крыніц наўрад ці можна аддаваць перавагу якому-небудзь варыянту. У такім разе, бадай, асноўным крытэрыем ацэньвання застаецца моўны густ саміх носьбітаў гэтага імя і тых, хто яго ўспрымае. Напрыклад, мне падаюцца больш прыдатнымі формы з беглым галосным (*Змітру, Змітром*). Гэткай пазіцыі прытрымліваецца рэдакцыя часопіса “Роднае слова”.

ВАСІЛЬ БЫКАЎ І “МІХАСЬ ШОЛАХАЎ”

Журналіст Ігар Качарэнкаў (канал “Культура. 23.07.2016) паведаміў, што настаўніца з Гродзеншчыны правяла ў Пецярбурзе ўрок па творах Васіля Быкава і “Міхася Шолахава”. І заняла (у конкурсе) першае месца.

Літаратурны кантэкст дазволіў успрыняць, што гэта онімы беларускага і рускага пісьменнікаў. Але пэўная нестасоўнасць імя з прозвішчам (*Міхась Шолахаў*) прагучала... не лашчачы слых. Такое словаўжыванне, мажліва, выклікана тым, што ў свядомасці беларусаў *Міхась* – пераважна імя дзеячоў нацыянальнай культуры (*Міхась Лынькоў, Міхась Стральцоў, Міхась Забэйда-Суміцкі*). Яно натуральнае, традыцыйна звыклае і для штодзённых зносін, хоць у сферы афіцыйнай выціскаецца варыянтам *Міхаіл*.

У рускай мове гэтае імя (*Міхаіл*) ужываецца недыферэнцыявана – незалежна ад таго, да якой групы насельніцтва адносіцца яго носьбіт паводле паходжання і роду заняткаў: *Міхаіл Лермантаў, Міхаіл Глінка, Міхаіл Кутузаў, Міхаіл Гарбачоў* і г. д.

Аказіянальны онім *Міхась Шолахаў* можна разглядаць як праяву міжмоўнай кантамінацыі. Зразумела, непажаданай.

МІТРАФАНКА

Вядомая журналістка, актыўны прапагандыст і папулярызатар беларускага мастацкага слова, нацыянальнай культуры Галіна Шаблінская, анансуючы чарговую праграму “Тэатра беларускага радзё” (І нацыянальны канал. 9.11.2016) – камедыю Фанвізіна “Недаростак” у выкананні купалаўцаў, – нагадала пра вобраз *Мітрафанушкі*, падкрэсліла сімвалічнасць гэтага імя. Па ходзе ж самой п’есы (пераклад К. Крапівы, запіс пастаноўкі зроблены ў 1949 г.) паслядоўна гучыць *Мітрафанка* – як больш уласціва беларускай мове.

Праз кароткі час (2.12.2016) давялося пачуць аналагічнае. У тым самым радыётэатры ішла пастаноўка “Пунсовая кветачка” паводле казкі С. Аксава (пераклад К. Крапівы). Адзін з персанажаў – дзяўчына Аленка. А журналістка ў сваім слове да і пасля перадачы казала: *Алёнушка* (напэўна, так у рускім арыгінале).

На маю думку, радыёжурналістка, рэпрэзентуючы спектаклі паводле твораў рускіх пісьменнікаў, павінна была ўжываць імёны персанажаў у форме, якую падае аўтарытэтны перакладчык, знаўца жывой народнай і літаратурнай беларускай мовы і, што важна, сам драматург.

Нам трэба пільней прыглядацца, прыслухоўвацца да слова папярэднікаў (вялікіх і звычайных), якія цягам стагоддзяў зберагалі нацыянальны дух мовы, і да голасу тых, хто сёння з намі, вакол нас, каб не ігнараваць “драбніц” накітавалі паказаных вышэй, а ў тым ліку праз іх замацоўваць, пашыраць сваямоўнае, беларускае.

“ВІЦЕБЦЫ – ЮРАСЮ БАБІЧУ!”

Прыкладна пад такой назвай (цытую з памяці) “Наша слова” адносна нядаўна змясціла віншаванні вядомаму мовазнаўцу, старшыні Віцебскай абласной арганізацыі ТБМ з нагоды яго юбілею.

Тады адразу захацелася адгукнуцца ў друку на гэтае прыгожае, новае мне слова (у загалоўку вылучана). Пачаў яго супастаўляць з болей пашыранымі назвамі жыхароў Віцебска, якія апошнімі дзесяцігоддзямі ўжываліся і ўжываюцца, можна сказаць, без пэўнай сістэмы, паслядоўнасці: *віцябляне*, потым *віцябчане*, то зноў *віцябляне* ці паралельна: *віцябляне, віцябчане*.

Праўда, запісу не скончыў. Выявілася, што назоўнік *віцебцы*, які паўстаў перад чытачом у форме множнага ліку, наўрад ці рэалізуецца ў адзіночным. Параўнаем: *віцябляне – віцяблянін, віцябчане – віцябчанін, віцебцы – (сістэма вымагае) віцебец*. Апошняя словаформа практычна не жывая. *Віцьбіч?* Ды тут іншы словаўтваральны тып.

Але гэты граматычны “недахоп” – адналікавасць назоўніка *віцебцы* – не адмаўляе таго, што ён ужыты дарэчна, трапна.

ЦУД НАД ВІСЛАЙ

Неяк прачытаў у Міколы Даніловіча пра гэты фразеалагізм. І ўспомнілася: упершыню я пачуў яго ад вясковага суседа, амаль аднагодка і тава-рыша Івана Т. Нешта раскажваючы, ён выказаў здзіўленне: “Цуд над Віслай!”

Вядома ж, я і тады падумаў, што ў аснове гэтага выразу – гістарычная падзея, а не якое-небудзь здарэнне каля віслы (‘вярбы’), над віслай, якая разраслася аж на вуліцу насупраць іхняй хаты, бадай на тым самым месцы, дзе пасля нямецкай бамбоўкі была вялікая яма-варонка.

Ад яго пачуў і слова *пастарняка* (‘палка’). Калі аднойчы зайшоў да іх на дварышча, ён якраз праганяў пеўня: “Кыш! Зараз возьму якую пастарняку...”

Цікава, што гэты здольны да працы чалавек, можна сказаць, майстар на ўсе рукі (узнагароджаны ордэнам) скончыў толькі пачатковую школу. А хіба ж ён не зберагальнік мовы бацькоў і дзядоў!

“МНОГА СНЕГУ – МНОГА ХЛЕБА”

Пад такой назвай прачытаў верш у насценнай газеце Мінскага педагагічнага інстытута імя А. М. Горкага ў сярэдзіне 1950-х. Аўтар, паводле яго слоў у вершы, пачуў гэтую прыказку ад бацькі на зімовых канікулах.

Не раз успамянаў яе, часам прагаворвалася: *Многа снегу – многа хлеба* (мога, гэта абумоўлена не толькі рытмікай радка, вымаганнем рыфмы?).

З першага чытання верш уразіў любасцю да роднай зямлі, бацькаўшчыны.

Цяпер я ведаю, што яго складальнік, высокі, прыгожы хлопец У. Ермалаеў – родам з Амсціслаўшчыны, адкуль і пазнейшыя мае знаёмцы: мовазнаўцы Л. Падгайскі, А. Падлужны, А. Крывіцкі, гісторык М. Ткачоў (між іншым, усе рослыя).

Знаёмства з паэтам засталася шапачным.

І вось нядаўна чытаю: “Жыў, каб помнілі (у памяць пра Уладзіміра Ермалаева” (ЛіМ. 6.05.2016).

Аўтары нататкі У. Ларчанка і А. Арбузаў адзначаюць: «Усёй творчасцю ён сцвярджаў, што пра жыццё беларускае і гісторыю, пра зямлю і прыроду, пра людзей зямлі гэтай, роднага краю трэба пісаць, чытаць, выкладаць, размаўляць па-беларуску. <...> Сярод чытачоў вялікую папулярнасць паэту, аднаму з лепшых парадыстаў краіны, прынеслі кнігі “Дулі будуць апасля”, “Смехам закаханыя”, дзе былі надрукаваны не толькі гумарыстычныя пародыі, але і лірыка і сатыра».

Многа снегу – многа хлеба. Вызначана ці не самая неабходная ўмова добрага ўраджая.

Слушнасьць прыказкі выявілася і ў дачыненні да паэта. Багатая народна-моўная глеба, на якой узрасла яго творчасць, дала плён.

ЯК ВЫКАЗВАЕЦЦА ЗАГАД

Дай, дасі

Побытавая сітуацыя. Гаспадыня пытаецца, што хоча з’есці яе чалавек.

– Бацька, рыбу есці будзеш, даць?

Каб патрапіць у лагодны тон, падкрэсліць ролю гаспадыні ў “справе яды”, пазбегнуць выразна загаднай формы *дай*, гаспадар адказвае:

– Калі дасі, дык з’ем з вялікім задавальненнем (у адказе ўлічваецца і магчымасць гаспадыні прыгатаваць страву).

Паступова, пасля некалькіх падобных дыялогаў, усталявалася (вярнулася з ранейшага маўленчага досведу?) скарочаная, лаканічная форма адказу – адным словам.

– Прыгатавана гародніна. Будзеш есці цяпер?

– Дасі...

У слове *дасі* гучыць згода прыняць прапанову. І жанчына разумее: страву можна / трэба падаваць.

Яшчэ падобны міні-дыялог.

– Зварыўся рыс. Будзеш цяпер есці ці потым падагрэць?

– Не будзеш падаграваць... [г. зн. “давай цяпер”]

Разглядаючы прыватныя выпадкі “сталавальных” стасункаў, мы не забываемся на разнастайнасць выказвання прапановы, загаду, уласціваю беларускай мове. Прыклады няхай чытач “прывядзе” сам.

“ВО ТЬМУ ФИЛОЛОГИИ ВЛАЗЬТЕ”

Слухаў гутарку журналісткі Марыі Дуброўскай (канал “Культура”. 16.10.2016) з “паэткай, філолагам” Верай Бурлак пра пераклад на беларускую мову казкі “Скрозь люстэрка, і што ўбачыла там Аліса” Льюіса Кэрала з мовы арыгінала (англійскай). (У рускім перакладзе твор вядомы як “Аліса в стране чудес”.)

Вялікую пошукавую працу слова правяла перакладчыца, каб знайсці (часам прыдумаць) праўдзівыя адпаведнікі імёнаў казковых герояў, перадаць па-беларуску гульню слоў, метафарычнасць мовы аўтара, рэаліі, у многім ужо гістарычныя, далёкай краіны, па-свойму, адрозна ад іншых перакладчыкаў, зразумець і праясніць некаторыя мясціны ў тэксе-арыгінале, а ў канчатковым выніку – дасягнуць таго, каб твор адэкватна ўспрымаўся сучасным беларускім чытачом.

З увагай, цікавасцю слухаючы гаворку прафесійнікаў (карэспандэнта і перакладчыцы), імкнучыся як мага глыбей яе спасцігнуць, я адно мог падумаць пра складаную працу беларускага літаратара словамі рускага класіка: “Во тьму филологии влазьте”. Нібы гэтыя словы на дне маёй памяці дзесяцігоддзі чакалі, каб цяпер стаць запатрабаванымі.

Працяг будзе.

ВОГНЕТУШЫЛЬНІК

Сучасны перыяд развіцця пажарнай аварыйна-выратавальнай тэхнікі характарызуецца наяўнасцю разнастайных тэхнічных сродкаў і ўстановак для тушэння пажараў і ліквідацыі іншых надзвычайных сітуацый. Вогнетушальнікі прызначаны для спынення першапачатковага ўзгарання цвёрдых (клас А), вадкіх (клас В), газападобных (клас С) рэчываў, металаў і металаўтрымальных рэчываў (клас D), а таксама для тушэння ўзгаранняў, выкліканых парушэннямі правілаў тэхнічнай эксплуатацыі электраабсталявання і электраўстановак (клас Е).

Тэрмін **вогнетушальнік** ужываецца для абазначэння пераноснай або перасоўнай тэхнічнай прылады, неабходнай для тушэння ачагоў пажару за кошт выпуску вогнетушальных рэчываў пад уздзеяннем унутранага ціску. Для класіфікацыйнай характарыстыкі вогнетушальнікаў неабходна ўлічваць від і спосаб падачы вогнетушальных рэчываў (ВТР), прынцып іх выцягнення, від пусковых прылад вогнетушальнікаў, аб'ём корпуса, спосаб выкарыстання і прынцып іх дзеяння.

Асноўныя ВТР, якія выкарыстоўваюцца ў розных тыпах вогнетушальнікаў, – пена, вада, пэўнае хімічнае злучэнне ў выглядзе парашку, дыаксід вугляроду, азот і іншыя хімічна інертныя газы. Такім чынам, у залежнасці ад віду ВТР вогнетушальнікі падзяляюцца на водныя (ВВ), паветрана-пенныя (ВПП), паветрана-эмульсійныя (ВПЭ), парашковыя (ВП), вуглекіслотныя (ВВ), хладонавыя (ВХ).

Паводле прынцыпаў выцягнення ВТР для абазначэння вогнетушальнікаў выкарыстоўваюцца наступныя тэрміны: пампавальны вогнетушальнік, вогнетушальнік з газагенервальным элементам, вогнетушальнік з газавым балонам, вогнетушальнік з балонам сціснутага газу, вогнетушальнік з эжэктарам, вогнетушальнік з тэрмічным элементам.

У залежнасці ад спосабу перамяшчэння вогнетушальнікі класіфікуюцца як стацыянарныя, перасоўныя (масай ад 20 да 400 кг) і пераносныя ручныя (масай да 20 кг). Паводле прынцыпу ўздзеяння на ачаг пажару вылучаюцца вогнетушальнікі аб'ёмнага і лакальнага (накіраванага) пажаратушэння. Па аб'ёме корпуса яны падзяляюцца на ручныя малалітражныя з аб'ёмам корпуса да 5 л, прамысловыя ручныя з аб'ёмам корпуса ад 5 да 10 л, стацыянарныя і перасоўныя з аб'ёмам корпуса больш за 10 л.

Падача ВТР з вогнетушальніка можа адбывацца наступнымі спосабамі: пад ціскам газаў, якія ўтвараюцца ў выніку хімічнай рэакцыі кампанентаў зараду; пад ціскам газаў, якія падаюцца са спецыяльнага балончыка, размешчанага ў корпусе

вогнетушальніка; пад ціскам закачаных у корпус вогнетушальніка газаў; пад уласным ціскам ВТР. У адпаведнасці з відам пусковых прылад вылучаюць вогнетушальнікі з вентыльнай засаўкай, з запорна-пусковым прыстасаваннем пісталетнага тыпу, з пускам ад пастаяннай крыніцы ціску.

Па прынцыпе выцягнення ВТР вогнетушальнікі падзяляюцца на наступныя групы: закачны вогнетушальнік, вогнетушальнік з балонам сціснутага газу, вогнетушальнікі з газагенервальным элементам. Існуюць вогнетушальнікі аднаразовага выкарыстання, перазарадка якіх немагчымая, а таксама вогнетушальнікі ашматразовай перазардак ВТР.

Па велічыні рабочага ціску адрозніваюцца вогнетушальнікі нізкага ціску, рабочы ціск якіх роўны або ніжэйшы за 2,5 МПа пры тэмпературы навакольнага асяроддзя 18 – 22°C, а таксама вогнетушальнікі высокага ціску, рабочы ціск якіх вышэйшы за 2,5 МПа пры тэмпературы навакольнага асяроддзя 18 – 22°C.

На кожны вогнетушальнік нанесена маркіроўка, якая абазначае тып ВТР, колькасць ВТР і спосаб выцягнення, від рэчываў і матэрыялаў, для тушэння якіх можа выкарыстоўвацца, тэмпературны паказчык і назва нарматыўнага дакумента, на аснове якога выраблены гэты вогнетушальнік.

Нормы пажарнай бяспекі ў залежнасці ад класіфікацыйных характарыстык вогнетушальнікаў розных тыпаў вызначаюць правілы карыстання вогнетушальнікамі. У нашай краіне паводле гэтых нормаў вогнетушальнікі павінны знаходзіцца ва ўсіх вытворчых памяшканнях, а таксама ў грамадскім транспарце і аўтамабілях. Для паспяховага іх выкарыстання неабходна захоўваць тактычныя прыёмы, вызначаныя практыкай пажаратушэння, улічваць галіну прымянення вогнетушальнікаў адпаведна з іх тэхнічнымі параметрамі.

Спіс літаратуры

1. **Нормы пожарной безопасности Республики Беларусь. Огнетушители передвижные. Общие технические требования.** – Минск : НИИ пожарной безопасности и проблем ЧС, 2004. – 38 с.
2. **Нормы пожарной безопасности Республики Беларусь. Огнетушители стационарные. Общие технические требования. Методы испытаний.** – Минск : НИИ пожарной безопасности и проблем ЧС, 2004. – 18 с.
3. **Нормы пожарной безопасности Республики Беларусь. Пожарная техника. Огнетушители. Требования к эксплуатации.** – Минск : НИИ пожарной безопасности и проблем ЧС, 2009. – 27 с.

Наталля БАНДАЛЕТАВА,
кандыдат філалагічных навук.

Аўтар ахвяруе ганарар на развіццё часопіса.

ВЫШЭЙ ЗА ЎСЁ ЦАНИЎ МУДРАСЦЬ РОДНАГА СЛОВА

ВІКТАР КРАСНЕЙ

26 снежня 2016 г. назаўсёды спынілася сэрца Віктара Пятровіча Краснея (нар. 20 ліпеня 1936 г.), знамага лінгвіста.

Амаль сорак гадоў аддаў Віктар Пятровіч роднаму філфаку Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, пасля заканчэння якога, адпрацаваўшы колькі часу ў Равяціцкай СШ Бярозаўскага раёна, з 1966 г. стаў аспірантам, а пасля абароны кандыдацкай дысертацыі прайшоў усе службовыя прыступкі педагагічнай кар’еры – ад выкладчыка да прафесара кафедры гісторыі беларускай мовы. З першых дзён выкладчыцкай працы навукоўца імкнуўся назапасіць фактычны матэрыял для правядзення лекцый і практычных заняткаў, што пазней стала трывалай базай для стварэння вучэбных дапаможнікаў для студэнтаў-філолагаў: “Практыкум па гісторыі беларускай літаратурнай мовы” (1978, 1986, у суаўтарстве з Л. Шакуном), “Сучасная беларуская мова” (1984, 1995), “Сучасная беларуская мова: Практычныя заняткі” (1989).

Выкладчыцкі і педагагічны вопыт на філфаку БДУ, праца над дапаможнікамі для ВНУ сталі добрым падмуркам і пры стварэнні школьных падручнікаў і вучэбна-метадычных распрацовак для агульнаадукацыйных устаноў. Першая кніга “Лексіка і фразеалогія беларускай мовы” (1982), якая выйшла ў выдавецкай серыі “Бібліятэка настаўніка беларускай мовы і літаратуры”, была прыхільна прынята настаўнікамі і вучнямі – даступна, папулярна пададзены матэрыял стаў настольным у штодзённай працы педагогаў. Трэцяе выданне гэтай кнігі пад назвай “Грані слова” ў 1986 г. атрымала бронзавы медаль на ВДНГ СССР. З таго часу мовазнаўца працаваў на карысць студэнта-філолага як будучага настаўніка роднай мовы і школьніка, якому так неабходна было паказаць характэрнае роднага слова, пераканаць у яго штодзённай неабход-

насці. Многія напрацоўкі Віктара Пятровіча пасляхова апрабаваліся спачатку на ўроках беларускай мовы, якія праводзіла ў мінскіх школах жонка, аднакурсніца і аднадумца Святлана Аляксандраўна. Тады склаўся і славуты аўтарскі тандэм – Віктар Красней і Яўген Лаўрэль, плёнам працы якога жывіцца і будзе карыстацца яшчэ не адно пакаленне беларускіх вучняў і настаўнікаў. Навукоўцамі-метадыстамі за 25 гадоў сумеснай працы падрыхтавана каля сарака асобных выданняў школьных падручнікаў па беларускай мове для школ з розным тэрмінам навучання: “Беларуская мова ў V класе” (1990, 2002), “Беларуская мова ў табліцах і схемах” (1-е выд. 1997, усяго 10 выд.), “Беларуская мова ў VI класе” (1999, 2000), “Здаём экзамен па беларускай мове” (2001, 2003), “Зборнік экзаменацыйных матэрыялаў па беларускай мове для агульнаадукацыйных устаноў: тэксты для пераказаў” (2009; у суаўтарстве з У. Куліковічам, А. Радзевічам, З. Падліпскай) і інш.

У 1990-я гг. удзельнічаў у стварэнні калектыўнай манаграфіі “Беларуская мова” (1998, Аполе) у межах Міжнароднага славістычнага праекта. Разам з Б. Грынбергам і Н. Краеўскай выдаў грунтоўны “Русско-белорусский словарь электротехнических терминов” (1993). Чынны ўдзел узяў прафесар В. Красней у распрацоўцы “Канцэпцыі моўнай адукацыі ў Рэспубліцы Беларусь”, у стварэнні праграм па беларускай мове для сярэдняй і пачатковай школы з беларускай мовай навучання.

Шчырым словам успамінаюць свайго настаўніка чатыры падрыхтаваныя ім кандыдаты філалагічных навук, дзясяткі дыпломнікаў, сотні выпускнікоў філалагічнага факультэта, удзячныя Віктару Пятровічу за такт і вытрымку, умённе знайсці спагадлівае слова, падтрымаць і дапамагчы ў навуковым пошуку.

Больш за 50 гадоў аддаў Віктар Пятровіч службе роднаму слову. І сёння як завет успрымаюцца яго словы: «Кожны народ праз сваю родную мову стварае сваю “мадэль” свету. Таму мы, беларусы, каб не страціць генетычнай памяці і ўсвядоміць сваё этнічнае “я” ў агульнасусветнай супольнасці людзей, павінны шанаваць і гаварыць сваёй мовай, каб яна жыла і спявала ў вуснах цяперашняга і будучых пакаленняў. Яшчэ не ўсё страчана».

Перапыніўся жыццёвы шлях сапраўднага патрыёта-беларуса, шчырага і бескарыслівага дарадцы-навукоўца, удумлівага і разважлівага метадыста-практыка, мовазнаўцы-рамантыка, адмысловага стыліста. Але яго працы будуць і надалей натхняць усіх тых, хто ведаў яго і працаваў з ім поруч, хто яшчэ не адзін раз звернецца да павучальнага слова прафесара Віктара Краснея.

Мікалай ПРЫГОДЗІЧ,

доктар філалагічных навук, прафесар.

МЕТОДЫКА І ВОПЫТ

Рыхтуемца да цэнтралізаванага тэсціравання

КОМПЛЕКСНЫЯ ТЭСТЫ: БЕЛАРУСКАЯ МОВА ПАВЫШАНЫ ЎЗРОВЕНЬ

Змест і структура тэставых заданняў набліжаны да заданняў цэнтралізаванага тэсціравання. Кожны тэст складаецца з часткі А і часткі В, у якіх падабраны заданні па раздзелах мовазнаўства: фанетыка, арфаграфія, марфеміка, марфалогія, лексіка, фразеалогія, сінтаксіс, пунктуацыя, функцыянальная стылістыка.

ВАРЫЯНТ 1

Частка А

A1. Адзначце словы, у якіх на месцы пропуску трэба пісаць літару *о*:

1) бар_даўка	3) бл_ха	5) ч_рствы
2) л_пух	4) шч_дры	

A2. Адзначце словы, у якіх на месцы пропуску трэба пісаць літару *е*:

1) жыцц_ўстойлівы	3) выц_рпець	5) земл_апрацоўчы
2) эл_ксір	4) м_дзвездзяня	

A3. Адзначце прыклады з правільным напісаннем у/ў:

1) канцлагер Дахаў	3) мяукаць	5) дзіця ўгукае
2) каўгас	4) баул	

A4. Адзначце словы, у якіх на месцы пропуску трэба пісаць літару *ь*:

1) песен_ка	3) мен_шы	5) бул_ён
2) жэн_шэнь	4) Іл_я	

A5. Адзначце словы, у якіх назіраецца марфалагічная з'ява, калі падвоенае напісанне адбываецца на стыку марфем:

1) уваччу	3) купацца	5) вучацца
2) заданне	4) гуллівы	

A6. Адзначце правільна напісаныя словы:

1) яхтцмен	3) ланшафтны	5) візгнуць
2) пінжак	4) расчыніць цеста	

A7. Адзначце словы, якія маюць невытворную аснову:

1) быль	3) дыдактыка	5) вавёрка
2) жыць	4) вандроўка	

A8. Адзначце назоўнікі, якія ў форме адзіночнага ліку роднага склону маюць канчатак *-у (-ю)*:

1) лексікон_ (запас слоў)	3) германізм_	5) сінтаксіс_
2) лексікон_ (слоўнік)	4) батэрфля_	

A9. Адзначце прыметнікі, якія не ўтвараюць формаў ступеняў параўнання:

1) кульгавы	3) каляровы	5) новы
2) якасны	4) вялікі	

A10. Адзначце словы, якія напісаны правільна:

1) чалавекадзень	3) шкло-валакно	5) мікра-структура
2) узвейполе	4) міні-спадніца	

A11. Адзначце словы, якія трэба пісаць разам:

1) прыалма_ацінскі	3) мяса_кансервавы	5) мяса_малочны
2) ніжэй_падпісаны	4) малочна_васкавы	

A12. Адзначце формы дзеяслова, якія ўтвораны ад асновы інфінітыва:

1) склеены	3) працуючы	5) будзе працаваць
2) хацеў бы	4) працуе	

A13. Адзначце дзеясловы, якія ў форме 2-й асобы множнага ліку цяперашняга і будучага простага часу маюць канчатак *-яце*:

1) абсмяяць	3) адсекчы	5) згінучь
2) жыць	4) хацець	

A14. Адзначце словы, якія напісаны правільна:

1) на міравую	3) на-гара	5) да верху
2) напамяць	4) па-парадку	

A15. Адзначце прыклады, у якіх *не* з вылучанымі словамі напісана няправільна:

1) не дачуваць	3) недаспаць	5) не давыканаць
2) не дасягнуць	4) недаўмяваць	

A16. Адзначце сказы, у якіх правільна ўжыты часціцы *не, ні*:

- Не адна разлука не прыйшла назад.
- Ні сабе, ні камусьці ў блуканнях не пасвецяць ні поблізу, ані здалёк пераслеплены ад шкадавання.
- За хуліганскія замашкі падзякі век ніхто не меў.
- Калі б мы матак ні хавалі, слёзы б не патрэбны нам былі.
- Зямля – мая калыска, табе адной відаць, што немагчыма нізка ні падаць, ні лятаць.

A17. Адзначце словазлучэнні, якія не адпавядаюць нормам беларускай літаратурнай мовы:

- ісці па гораду;
- вучыцца па вечарах;
- два добрых знаёмых;
- падобны да маці;

5) найпрыгожая дзяўчына.

A18. Адзначце сказы, у якіх вылучанае слова (словы) з'яўляецца (з'яўляюцца) выказнікам:

1) Капала са стрэх вада, *стукаючы* пад акном аб нешта бляшанае, нудна, са звонам, *не даючы* заснуць (І. Пташнікаў).

2) Мэта жыцця – *захавачь* жыццё! (Н. Арсеннева).

3) Надвор'е на возеры *няўстойлівае* (В. Вольскі).

4) Нарэчча – *возера* (І. Пташнікаў).

5) Папараць *жоўтая*, *буланая*, а месцам *чырвоная*, як агонь (І. Пташнікаў).

A19. Адзначце сказы, у якіх на месцы пропуску абавязкова ставіцца працяжнік:

1) Ніколі не збочваць з дарогі __ зайздросная доля (У. Някляеў).

2) Кожны твой новы раён __ гэта цэлы горад, падобны на дзівосную паэму з каменю і шкла, з кветак і маладых прысадаў (С. Грахоўскі).

3) А голас твой __ як мілазвонная крыніца (В. Шымук).

4) Маё вялікае і даўняе жаданне __ ва ўсім будзённым бачыць урачыстасць (Я. Сіпакоў).

5) Цікавы субяседнік __ Васіль Пракопавіч (Я. Скрыган).

A20. Адзначце сказы, у якіх правільна пастаўлены знакі прыпынку пры аднародных членах:

1) З вяршыні кургана адкрываліся родныя, зажураныя, беларускія краявіды, густая лесавая сіль, акуратныя, чорныя загоны палёў і светлая зеляніна пакошаў (А. Жук).

2) Вясновае сонца растапіла снег на пагорках паўднёвых схілаў, пагнала ярамі і зморшчынамі на палях шпаркія, вясёлыя ручаі (Т. Хадкевіч).

3) Адказнасць за мір, за жыццё, за шчасце на зямлі, ляжыць на кожным сумленным чалавеку (М. Танк).

4) Тады на змену той красе прыйшла новая: стрыманая, сталая, як бы цвярозая (І. Мележ).

5) Я вітаю жыццё і вясну, і зару, што на ўсходзе ірдзіцца (А. Астрэйка).

A21. Адзначце сказы, у якіх на месцы пропуску (пропускаў) трэба паставіць коску (коскі):

1) Трудна першы грыб здабудзеш, а другі ўжо сам ідзе, бо яны_ як мы, як людзі_ любяць жыць у грамадзе (П. Глебка).

2) Вясноу падалі пялёсткі_ нібы сняжынкі_ на мурог (П. Панчанка).

3) Водная роўнядзь_ як бы застыла, разамлелая ў сонечным праменні (Т. Хадкевіч).

4) Яны_ нібы цягнуцца да празрыстага неба і просяць спагады ў прыгожыя часы свайго красавання (П. Броўка).

5) Я ўспрымаю гэта_ як асабістую абразу (Я. Колас).

A22. Адзначце сказы, у якіх правільна пастаўлены знакі прыпынку:

1) Тут жа, выштурханая на бераг мноствам бурных прыбояў, паракнее, петрае на сонцы разбітая лодка (Я. Брыль).

2) Яны то гойдаючыся, пырхаюць з дрэва на дрэва, то вылятаюць у поле (Я. Скрыган).

3) Ледзь-ледзь далятала жураўліная песня, і праглынутая ноччу, вятрамі, непрыкметна злівалася з шолахамі лісту, з шархаценнем травы, з няўмоўчым гоманам бору (М. Лынькоў).

4) Вы не бачылі часамі, як, напіўшыся з крыніц, вырастаюць за лясамі горы спелых навальніц? (В. Зуёнак).

5) Утомленае бяссоннымі начамі і вандраваннем па полі, аслабеўшае ад раны, цела прасіла сну і цяпла (К. Чорны).

A23. Адзначце сказы, у якіх ёсць пабочныя словы, што трэба вылучыць коскамі:

1) Яна пахне ўсімі водарамі лесу пасля дажджу, і здаецца што дыхае бярэзнік (І. Пташнікаў).

2) Такую гучную назву далі гэтым узгоркам відаць у мінулым стагоддзі, калі нашы дзяды вярнуліся з-пад Плёўны (Я. Брыль).

3) Дарога можа згубіцца, ды знойдзе яе народ (У. Карызна).

4) Штосьці з намі не так, калі нават буслы не вярнуліся гэтай вясной (Н. Маеўская).

5) Пэўна б не звярнуў я ўвагі на гэты адзінокі лісток, як не звяртаў увагі на тысячы апалых яго братоў (Р. Ігнаценка).

A24. Адзначце складаназлучаныя сказы, паміж часткамі якіх не трэба ставіць коску:

1) Другая частка песні была спакайнейшая але самы спеў яшчэ мацней хапаў за сэрца (Я. Колас).

2) Сухая духмень стаіць у дуброве і толькі няўлоўна звонка, але востра пахне патрэсканымі шышкамі, падсохлым голлем і леташнім лісцем (М. Стральцоў).

3) У кузнях глуха гухкаў аб кавадла молат і цяжка соп кавальскі мех (Б. Сачанка).

4) І спынілі гамонку лясы пад празрыстым святлом мясяцовым і асели крупінкі расы на кустах і на травах мядовых (А. Астрэйка).

5) Блісне ў твар халоднай крэскай, свет закрые дацямна і з грымотамі і трэскам рухне чорная сцяна (В. Зуёнак).

A25. Адзначце складаназалежныя сказы, у якіх правільна пастаўлены знакі прыпынку:

1) Дык мой бацька расказаў, што, калі ён быў маладым чалавекам, у Дняпры, ля Оршы, злавілі васьміпудовага сома (У. Караткевіч).

2) Зайцы ўзнімаліся на заднія лапкі, стаялі стаўпкамі, грызлі мёрзлую кару, перабіраліся з куста ў куст, ныраючы пад снежныя шапкі гур-

баў, што ляжаць на спляценнях гушчару і пакідалі за сабой несуразны след (Э. Самуйлёнак).

3) Шчасце складаецца не з таго чаго ў нас няма, а з таго што мы ёсць (Г. Марчук).

4) Толькі свае песні спявае ён у бязлюдных мясцінах, дзе рэдка бывае чалавек і мала хто чуе іх (Я. Колас).

5) Яна падымала сваю галоўку так, што шапачка яе скінула і зялёныя іголки разышліся, пачалі раскрывацца, як бы смяліся, пачуўшы такую прыгожую песню (Я. Колас).

A26. Адзначце бяззлучнікавыя складаныя сказы, у якіх правільна пастаўлены знакі прыпынку:

1) Не скончаны дзень тварэння: зноўку і зноў вылеплівае чалавек сваю лепшую долю (А. Рязанаў).

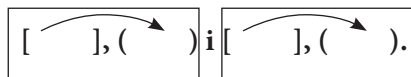
2) Намарозіць радня па крыві – адагрэе радня па долі (Н. Мацяш).

3) Але закон жыцця суровы, адзін за томіцца – другі займае месца важакова (А. Бачыла).

4) Няма сумлення, няма і чалавека (Л. Генюш).

5) Любоў нараджае не толькі дзяцей, любоў нараджае не толькі надзеі, любоў, апрача дзяцей і надзей, прыносіць сумненні й падзенні (А. Вярцінскі).

A27. Адзначце складаныя сказы з рознымі відамі сувязі, якія адпавядаюць схеме:

1) Набліжаўся час, калі русалкі асабліва шкодзяць людзям, і трэба знайсці хоць які дзень-два, каб утаймаваць іх, а заадно пасмяяцца, паспяваць ля вогнішчаў і ўдоставіць нацалавацца дзе-небудзь у сінях ад празмернай зелены жытах (І. Шамякін).

2) Сыпалася мука з жолаба ў падстаўлены мяхі, хораша пахла, серабрыла белым пылам бровы і вусы дзядзькоў, і яны задаволены ўсміхаліся, засяроджаныя на нейкіх сваіх думках, абзываліся моцным крыкам, каб перамагчы шум і грукат, які глушыў усё вакол (А. Кудравец).

3) Тады да свядомасці Сашы дайшло з жудаснай яснасцю ўсё, што здарылася, і яна гэтак жа, як і ўрач, адразу ж падумала аб самым дарагім чалавеку, падумала, што Пеця – у найбольшай небяспецы і, магчыма, ужо цяпер, у гэтую хвіліну, ляжыць недзе на голых скалах Запаляр'я (І. Шамякін).

4) Здаецца, сілы ў яго ўжо не засталася, бо не засталася надзеі, усё зайшло ў абсалютны тупік, і толькі яшчэ недарэчна доўжылася яго жыццё, якое цяпер немаведама навошта яму (В. Быкаў).

5) Васіль знарок адварнуўся, каб не глядзець у яе бок, але міма яго ўсё ж не прайшло ні тое,

што яна рабіла, ні тое, як яна зірнула на яго (І. Мележ).

A28. Адзначце схему, якой адпавядае сказ з простамай мовай (знакі прыпынку пры простамай мове ў сказе не пастаўлены):

Ведаеш, мама, каго я прывяла весела сказала дачка і таёмна прашаптала Гэта той самы госць, якога мы ўсе калісьці ратавалі ад немцаў (Я. Маўр)

1) “П, – а. – П”.

2) “П? – а. – П”.

3) “П? – а: – П”.

4) “П! – а. – П”.

5) “П, – а, – П”.

Тэкст да заданняў A29, A30, B1 – B6

(1) – Добрай раніцы, бабулечка, – павіталася Адэля.

(2) – Добрай раніцы, – прашамкала бабка Вольга і ўсміхнулася. – Не церпіцца даведацца, што я табе прыпасла?

(3) Адэля сарамліва прамаўчала.

(4) – Што ж, пайшлі, – узаяўшы праўнучку за руку, бабка Вольга паціху патупала да вялікага куфра, што стаяў у куце.

(5) – Вось, глядзі! – урачыста прамовіла яна.

(6) Што ж убачыла Адэля ў куфры? (7) Паверх іншага дабра там ляжалі як след напрасаваныя і акуратна складзеныя ручнікі, прыгожыя, вышываныя.

(8) А бабка тлумачыла:

– З чыстага лёну ўсё, з чыстага лёну. (9) Сама некалі прала, сама на сонцы бяліла, сама вышывала...

(10) – Усё сама? – дзівілася Адэля.

(11) – Усё сама, – пацвердзіла прабабка з гонарам. (12) Яна дастала з куфра два ручнікі і разгарнула іх: – Гэта – самыя прыгожыя. (13) Па вышыўцы на іх можна даведацца пра мінулае нашага краю, нашых людзей, пра паданні ды казкі...

A29. Адзначце правільнае сцверджанне ў дачыненні да тэксту:

1) тэкст гутарковага стылю	4) тэкст навуковага стылю
2) тэкст афіцыйнага стылю	5) тэкст публіцыстычнага стылю
3) тэкст мастацкага стылю	

A30. Адзначце характарыстыкі, якія адпавядаюць слову, падкрэсленаму ў 4-м сказе тэксту:

1) з'яўляецца самастойнай часцінай мовы;

2) мае нулявы канчатак;

3) утворана суфіксальным спосабам;

4) мае канчатак *-шы*;

5) утворана ад асновы дзеяслова прошлага часу.

Частка В

B1. Вызначце сродак сувязі паміж 6-м і 7-м сказамі тэксту. Сродак сувязі запішыце ў той форме, у якой ён пададзены ў сказе.

B2. Вызначце часцінамоўную прыналежнасць слова, падкрэсленага ў 1-м сказе тэксту. Адказ запішыце ў форме назойнага склону адзіночнага ліку.

B3. Знайдзіце ў 2-м сказе тэксту слова, у якім адбываецца асіміляцыя (прыпадабненне) зычных гукі па мяккасці. Адказ запішыце ў пачатковай форме.

B4. У адным са сказаў 11 – 13 тэксту знайдзіце азначальны займеннік. Запішыце яго ў форме давальнага склону адзіночнага ліку мужчынскага роду.

B5. У адным са сказаў 6 – 13 тэксту знайдзіце слова, якое мае сінонім *гладжаны*. Запішыце гэтае слова ў пачатковай форме.

B6. Ад падкрэсленага ў 8-м сказе назойніка ўтварыце прыналежны прыметнік. Запішыце гэты прыметнік у форме назойнага склону множнага ліку.

B7. Знайдзіце ў прапанаваным сказе слова, пры ўжыванні якога парушана лексічная норма. Запішыце гэтае слова правільна.

Надзвычай прасты, людны, шчыры, ён [Глебка] сустракаў кожнага з мяккай усмешкай і добра-зычлівым позіткам карых вачэй, гаварыў ціха, павольна, выразна, у добрай інтэлігентнай манеры.

B8. Устанавіце адпаведнасць паміж фразеалагізмамі ў левым слупку і супрацьлеглымі ім па значэнні фразеалагізмамі ў правым слупку. Адказ запішыце ў выглядзе спалучэння літар і лічбаў, захоўваючы алфавітную паслядоўнасць літар левага слупка. Напрыклад: А5Б3В1Г4.

А. Віламі па вадзе пісана	1. Не пакладаючы рук
Б. Куры не клююць	2. Сядзецц на карку
В. Пайсці на свой хлеб	3. Цяжкі хлеб
Г. Шарварку адрабляць	4. Як піць даць
	5. Як кот наплакаў

B9. Устанавіце адпаведнасць паміж вылучанымі ў сказах словамі і іх часцінамоўнай прыналежнасцю. Адказ запішыце ў выглядзе спалучэння літар і лічбаў, захоўваючы алфавітную паслядоўнасць літар левага слупка. Напрыклад: А5Б3В1Г4.

А. Пакуль не шукаю ратунку – не маю страты (А. Разанаў)	1. Займеннік
Б. Пасля нас не плачучь нашы рэчы... (К. Камейша)	2. Прыслоўе
В. Няхай дзьме добры вецер і дзьме на наш касцёр (М. Стральцоў)	3. Прыназоўнік
Г. Тут вялікае гора (М. Гарэцкі)	4. Злучнік
	5. Часціца

B10. Устанавіце адпаведнасць паміж сказамі і іх відамі. Адказ запішыце ў выглядзе спалучэння літар і лічбаў, захоўваючы алфавітную паслядоўнасць літар левага слупка. Напрыклад: А5Б3В1Г4.

А. Праўда, і яго маглі згледзець здалёк (В. Быкаў)	1. Пэўна-асабовы
Б. Чалавек дваццаць нашых партызанаў (А. Адамовіч)	2. Няпэўна-асабовы
В. Старасць мылам не адмыеш (Я. Сіпакоў)	3. Абагульнена-асабовы
Г. Вот люблю свайго брата настаўніка (Я. Колас)	4. Безасабовы
	5. Назыўны

ВАР'ЯНТ 2 Частка А

A1. Адзначце словы, у якіх на месцы пропуску трэба пісаць літару а:

1) абстр_ляны	3) агр_гат	5) раб_тадавец
2) к_нтрапункт	4) м_вазнаўца	

A2. Адзначце словы, у якіх на месцы пропуску трэба пісаць літару е:

1) абл_маваць	3) фе_рверк	5) земл_ўласнік
2) _длаўцовы	4) кампл_мент	

A3. Адзначце прыклады з правільным напісаннем у / ў:

1) акадэмік Ландаў	3) Брэсцкая унія	5) прыгожая фрау
2) шэрая ўрна	4) пасол Уетнама	

A4. Адзначце словы, у якіх на месцы пропуску трэба пісаць літару ь:

1) абман_шчык	3) свіцяз_скі	5) кан_юктывіт
2) лепел_скі	4) жэн_шэнь	

A5. Адзначце словы, у якіх назіраецца марфалагічная з'ява, калі падвоенае напісанне адбываецца на стыку марфем:

1) глядзецца	3) будзённы	5) ззаду
2) абяцанне	4) глядзяцца	

A6. Адзначце правільна напісаныя словы:

1) расшчэпіна	3) агідбрыгада	5) рэкарцмен
2) росчына	4) вопратка	

A7. Адзначце словы, якія маюць дзве прыстаўкі:

1) зняможанасць	3) недалюбіваць	5) абяздольваць
2) безадмоўны	4) суправаджальнік	

A8. Адзначце назойнікі, якія ў форме адзіночнага ліку роднага склону маюць канчатак -у (-ю):

1) відарыс_	3) вірус_	5) васільк_
2) вепр_	4) вопіс_	

A9. Адзначце прыметнікі, якія ўтвораны і запісаны правільна:

1) краўчыхін	3) найноўшы	5) салаўёвы
2) Васін	4) даччыно	

A10. Адзначце словы, якія напісаны правільна:

1) востра дэфіцытны	3) гама-апарат	5) блок-пункт
2) сі-бемоль	4) блокпост	

A11. Адзначце словы, якія трэба пісаць разам:

1) вечна_злэны	3) стара_дарожскі	5) паўднёва_славянскі
2) буда_кашалёўскі	4) царкоўна_славянскі	

A12. Адзначце формы дзеяслова, якія ўтвораны ад асновы цяперашняга (будучага) часу:

1) прачытай	3) прачытала	5) прачытаўшы
2) прачытаны	4) прачытаюць	

A13. Адзначце дзеясловы, якія ў форме 2-й асобы множнага ліку цяперашняга і будучага простага часу маюць канчатак -це:

1) стаць	3) баяцца	5) таркануць
2) стаяць	4) трапятаяцца	

A14. Адзначце словы, якія напісаны правільна:

1) дэ-факта	3) навякі	5) як раз
2) напаягушках	4) як след	

A15. Адзначце прыклады, у якіх *не* са словамі напісана правільна:

1) не дарма	3) не дапечаны	5) нежыццяздольнасць
2) недамагаць	4) не давучыцца	

A16. Адзначце сказы, у якіх правільна ўжыты часціцы *не, ні*:

1) Ні прага славы Слова не народзіць, ні мітусня, ні лоўкая хлусня.

2) І кожнага ў свеце дарога вядзе да апошняй вярсты, таму не шкадуі ні для кога сваёй дабрата.

3) Не родзіцца мудрае слова, калі ні радзіўся мудрэц.

4) Колькі б мы наверх ні паўзлі, не адарвацца нам ад зямлі.

5) Не штормы, не смерчы да дна ні ўздыбляць глыбокае мора.

A17. Адзначце словазлучэнні, якія адпавядаюць нормам беларускай літаратурнай мовы:

1) загадчык аддзела;

2) вышэйшы мяне;

3) марыць пра адпачынак;

4) падарожнічаць па розных гарадах;

5) тры новых класа.

A18. Адзначце сказы, у якіх вылучанае слова (словы) з'яўляецца (з'яўляюцца) выказнікам:

1) Але навальніцы ўлетку *імклівыя і кароткія* (Т. Хадкевіч).

2) Дарога *звонкая*, як сталь (П. Глебка).

3) Да лесу *было рукой падаць* (А. Асіпенка).

4) Птушынае царства – *Пціч* (Р. Барадулін).

5) Кола далёка адкацілася ад двара і, *трапіўшы ў разору*, бездапаможна ляжала на баку (Я. Колас).

A19. Адзначце сказы, у якіх на месцы пропуску абавязкова ставіцца працяжнік:

1) Голад ___ не цётка (прыказка).

2) Ноч ___ нібы казка (І. Навуменка).

3) Адвечнае дрэва ___ дуб (І. Шамякін).

4) Быць чалавекам ___ цяжкае прызначанне, не ўсім, не кожнаму ўтрымаць яго (Т. Бондар).

5) Жыццё ___ неаплачаны і спадчыны доўг (М. Танк).

A20. Адзначце сказы, у якіх правільна пастаўлены знакі прыпынку пры аднародных членах:

1) Сонца залівала цяпер роўным залацістым святлом, і ўсё ў ім: і будынкі, і дрэвы, і асфальтавая роўнядзь вуліц, і зеляніна прырэчнага поплава, прываблівала вока свежасцю і чысцінёй (Т. Хадкевіч).

2) Пасля доўгіх зімовых халадоў ажывалі, мыліся, чысціліся людзі і звяры, птушкі і дрэвы, зямля і неба (В. Карамазу).

3) Тонкія, серабрыстыя валаконцы асядаюць на зямлю, чапляюцца за хмызы, платы, былёнёт (Р. Ігнаценка).

4) Лес і рэчку, і клёкат бусловы, чалавечую ўсмешку ўраз можна знішчыць адным толькі словам, што бяздумна вырвецца ў нас (В. Вітка).

5) Паплывуць караванам плыты да далёкага сніга мора між лясоў маладых і густых, паміж гор і блакітных азёраў (А. Астрэйка).

A21. Адзначце сказы, у якіх на месцы пропуску (пропуску) трэба паставіць коску (коскі):

1) Ад месца аварыі Шышка сапраўды шугануў у кусты_ што заяц (І. Шамякін).

2) Настальгія_ як рана_ запаўняе збалелыя грудзі дрэвам і людзям (Я. Сіпакоў).

3) Васіль_ як таленавіты музыка_ адразу пачуў фальш у гэтым гранні (В. Быкаў).

4) Карасі сталі кляваць_ як на заказ (В. Хліманаў).

5) Абодвух іх Лабановіч ведаў_ як землякоў (Я. Колас).

A22. Адзначце сказы, у якіх правільна пастаўлены знакі прыпынку:

1) На адным канцы дугі стаялі кучаравыя пышныя хвоі, звесіўшы над вадою махрыстыя галіны і аплётшы пясчаны бераг цэлаю сеткаю смяляных карэнняў (Я. Колас).

2) Буры, здаровы, цвёрды да крамянасці, толькі што ад зямлі ён холадам нібы апёк пальцы (І. Пташнікаў).

3) Ад крутых віроў глыбокіх на пясчаны перакат, прамяністая ад спёкі, выгінаецца рака (П. Глебка).

4) Шэры пайшоў над абрывама, і выбраўшы месца, спусціўся ў яр, грузнучы на глыбейшым незаскарыненым снезе (Я. Брыль).

5) Месяц-юнак, круглаліцы, бялявы, поглядам ніжа азёрную глыб, косы спусціўшы на ўдумныя з'явы, ціха плыве над разлогам сяліб (П. Трус).

A23. Адзначце сказы, у якіх ёсць пабочныя словы, што трэба вылучыць коскамі:

1) Зямля здаецца лёгкай, бязважнай, яна ўся дыхае цішай, спакоем (М. Лынькоў).

2) Хлеб напэўна нікому не горкі, толькі горкая праўда зямлі (А. Пысін).

3) Бывае часта хараства бяздумным і пустым (А. Званок).

4) Хоць любоў на зямлі адна, паўтарыцца можа яна (К. Цвірка).

5) У суседняй хаце за садам відаць таксама палілі ў печы – па мокрым даху слаўся дым (М. Стральцоў).

A24. Адзначце складаназлучаныя сказы, паміж часткамі якіх не трэба ставіць коску:

1) Коцяцца пад лёгкім павевам ветрыка зялёныя хвалі, коцяцца і коцяцца і няма ім ні канца, ні краю (Р. Ігнаценка).

2) Толькі бегала, як апантаная, басаногая дзятва ды блукалі заспаных, лянівых сабакі (Б. Сачанка).

3) Маці прыйшла з работы і сама падаіла карову (К. Чорны).

4) Высока-высока ў блакіце яшчэ клекаталі буслы а тут ім адказвала ў жыце сям'я перапёлак малых (К. Кірэенка).

5) Тады да дрэў вернецца ранейшая лёгкасць і яны нават ад лёгкага дотыку ветру зноў будуць нямоцна і супакоена шумець (Я. Сіпакоў).

A25. Адзначце складаназалежныя сказы, у якіх правільна пастаўлены знакі прыпынку:

1) Цімох чуў, што калі пачне гаварыць, то заплача ад крыўды, злосці і жалю (Я. Колас).

2) Тут і родныя ўзоры, і скульптурныя фокусы такія, што свет не бачыў, і арнаменты невядома якіх вякоў і народаў (А. Кулакоўскі).

3) Як дбаеш – так і маеш (прыказка).

4) Ногі шасталі па нязджанай дарозе паўз маўклівы і цёмны бярэзнік, разграбаючы шыл'нік і апалае лісце, якога тут багата пазбіраў вецер, і прыбілі цяжкія асеннія росы (І. Пташнікаў).

5) Люблю я ночы той час дзіўны, калі прастор, абняты сном, пабудзіць голас пераліўны – далёкіх хмар магутны гром, калі працягла заракоча, гугухне голас угары, і шыба ў вокнах забразгоча, і гоман пойдзе па бары (Я. Колас).

A26. Адзначце бязлучнікавыя складаныя сказы, у якіх правільна пастаўлены знакі прыпынку:

1) Бойся спазніцца з харошым учынкам – тонка прадзецца жыццёвая ніць (Н. Мацяш).

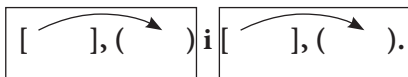
2) Ні славы, ні скарбаў я не хачу, мне б толькі прайсці непрыкметна, зямлю сваю пад нагамі адчуць, надыхацца родным паветрам (П. Панчанка).

3) Ёсць сіла – будзе справа, ёсць справа – будзе рух... (А. Вярцінскі).

4) Няма на зямлі небыцця: будзе вечна пад сонцам граць залатое кола жыцця (К. Цвірка).

5) Не прыйдзе шчасце без прычыны: без мужнасці не выстаіць баец, без гора не прарэжуцца маршчыны, без веры не загоіцца рубец (С. Грахоўскі).

A27. Адзначце складаныя сказы з рознымі відамі сувязі, якія адпавядаюць схеме:

1) Яшчэ цвілі познія палявыя кветкі, а на месцы тых, што адцвілі ў канцы лета, даспявала і сеялася на зямлю насенне – чорныя, шэрыя і жоўтыя зярняты, якімі так любяць ласавацца дробныя птушкі – шчыглы, чыжы (К. Чорны).

2) Іваноўскага зноў ахапіў непакой за марна растрочаны час, які, не зважаючы ні на што, бег сваім чынам, і лейтэнант нават спалохаўся, што зусім спозніцца (В. Быкаў).

3) Уночы ў канцы сакавіка грукнула ў наваколлі, быццам ударыў гром або стрэльнулi з

гарматы, і далёка азнёсся як бы магутны стогн (Т. Хадкевіч).

4) З кніжкай пад пахай я спяшаўся ў школу і глядзеў, як кружацца гэтыя белыя пушынкi, і чамусьці мне яшчэ ўявілася тое, што было летась (І. Грамовіч).

5) Градабой быў такі, што цэлыя кавалкі лёду падалі на беднае жыта, і яно палягло ўшчэнт (У. Караткевіч).

A28. Адзначце схему, якой адпавядае сказ з простаі мовай (знакі прыпынку пры простаі мове ў сказе не пастаўлены):

Я не такая з роздумаў прызналася Лада і тут жа горача запэўніла Але не стала горшая, тата! (І. Шамякін.)

1) “П, – а, – П”

2) “П! – а, – П”

3) “П, – а, – П!”

4) “П, – а: – П!”

5) “П, – а, – П!”

Тэкст да заданняў A29, A30, B1 – B6

(1) Пасяджэнне сумеснай Калегіі міністэрстваў абароны Рэспублікі Беларусь і Расійскай Федэрацыі стала чарговым этапам вырашэння пытанняў па стварэнні новых і ўдасканаленні ўжо дзейных сістэм забеспячэння бяспекі ў ваеннай сферы. (2) У ходзе пасяджэння, у прыватнасці, былі скарэктаваны пазіцыі па шэрагу пытанняў, якія тычацца функцыянавання рэгіянальнай групіроўкі войскаў, ваенна-навуковага супрацоўніцтва, топагеадэзічнага забеспячэння ўзброеных сіл і сумеснай дзейнасці ў галіне радыяцыйнай, хімічнай і біялагічнай абароны.

(3) Па ўсіх разгледжаных пытаннях сумеснай Калегіяй былі прыняты ўзгодненыя рашэнні.

(4) Так, удзельнікамі пасяджэння быў разгледжаны ход рэалізацыі другога этапу стварэння і развіцця аб'яднанай сістэмы радыёэлектроннай барацьбы, у рамках якога ў бягучым годзе будуць уведзены ў дзеянне Праграма баявой падрыхтоўкі воінскіх часцей і падраздзяленняў, а таксама Сістэма падрыхтоўкі органаў кіравання і войскаў да радыёэлектроннай барацьбы ў складзе рэгіянальнай групіроўкі.

(5) На пасяджэнні былі падведзены вынікі выканання ў 2012 годзе Комплекснай праграмы міжведамаснага ваенна-навуковага супрацоўніцтва на 2011 – 2015 гады і вызначаны перспектывы на астатні перыяд яе дзеяння.

(6) Удзельнікі пасяджэння адобрылі праект Пагаднення аб узаемным прадастаўленні геапасторавай інфармацыі паміж узброенымі сіламі Беларусі і Расіі і прынялі рашэнне аб правядзенні працэдуры яго ўнутрыдзяржаўнага ўзгаднення.

(7) Быў адобраны праект пагаднення і дасягнута дамоўленасць правесці працэдуру яго ўнутрыдзяржаўнага ўзгаднення для далейшай падрыхтоўкі да падпісання.

A29. Адзначце правільнае сцверджанне ў дачыненні да тэксту:

1) тэкст гутарковага стылю	4) тэкст навуковага стылю
2) тэкст афіцыйнага стылю	5) тэкст публіцыстычнага стылю
3) тэкст мастацкага стылю	

A30. Адзначце характарыстыкі, якія адпавядаюць слову, падкрэсленаму ў 5-м сказе тэксту:

- 1) утворана немарфалагічным спосабам;
- 2) мае вытворную аснову;
- 3) утворана спосабам словаскладання;
- 4) утворана спосабам асноваскладання;
- 5) невытворнае слова.

Частка В

B1. Вызначце сродак сувязі паміж 3-м і 4-м сказами тэксту. Запішыце часцінамоўную прыналежнасць гэтага слова ў форме назоўнага склону адзіночнага ліку.

B2. Вызначце часцінамоўную прыналежнасць слова, падкрэсленага ў 4-м сказе тэксту. Адказ запішыце ў форме назоўнага склону адзіночнага ліку.

B3. Знайдзіце ў 3-м сказе тэксту словы, у якіх адбываецца асіміляцыя (прыпадабненне) зычных гукаў па мяккасці. Словы запішыце ў пачатковай форме.

B4. Знайдзіце ў 3-м сказе тэксту адносны займеннік. Вызначце, якую сінтаксічную функцыю ён выконвае. Адказ запішыце ў форме назоўнага склону адзіночнага ліку.

B5. У адным са сказаў 1 – 4 тэксту знайдзіце слова, якое мае сінонім *паляпшэнне*. Запішыце гэтае слова ў той форме, у якой яно пададзена ў тэксце.

B6. Запішыце слова, падкрэсленае ў 7-м сказе тэксту, у пачатковай форме.

B7. Знайдзіце ў прапанаваным сказе словазлучэнне, якое ўтворана няправільна. Запішыце гэтае словазлучэнне правільна.

Спаборніцтвы па шахматам і настольным тэнісе прайшлі ў рамках круглагадовай спартакіяды сярод калектываў фізічнай культуры раёна ў Мядзелі.

B8. Устанавіце адпаведнасць паміж фразеалагізмамі ў левым слупку і супрацьлеглымі ім па значэнні фразеалагізмамі ў правым слупку. Адказ запішыце ў выглядзе спалучэння літар і лічбаў, захоўваючы алфавітную паслядоўнасць літар левага слупка. Напрыклад: А5Б3В1Г4.

А. Душа ў душу Б. Спусціўшы рукавы В. Рукой падаць Г. 3 году ў год	1. Гады ў рады 2. Як кошка з сабакам 3. У свінья галасы 4. За трыдзевяць зямель 5. Не пакладаючы рук
---	--

B9. Устанавіце адпаведнасць паміж вылучанымі ў сказах словах і іх часцінамоўнай прыналежнасцю.

Адказ запішыце ў выглядзе спалучэння літар і лічбаў, захоўваючы алфавітную паслядоўнасць літар левага слупка. Напрыклад: А5Б3В1Г4.

А. <i>Быццам</i> недзе ёсць зямля больш лячэбная, як радзіма (М. Танк) Б. <i>Перад</i> зярнятамі, што прападалі, схілімся долу (У. Някляеў) В. Родны край <i>ніхто</i> не выбірае, выбірае родны край цябе (Р. Барадулін) Г. Залатую расінку ў голасе <i>толькі</i> родная дасць зямля (М. Арочка)	1. Займеннік 2. Прыслоўе 3. Прыназоўнік 4. Злучнік 5. Часціца
---	---

B10. Устанавіце адпаведнасць паміж сказами і іх відамі. Адказ запішыце ў выглядзе спалучэння літар і лічбаў, захоўваючы алфавітную паслядоўнасць літар левага слупка. Напрыклад: А5Б3В1Г4.

А. Помнікам віны не загладзіш (А. Рылько) Б. Не парушу, не ўстрывожу дзіўных мараў характа (М. Хведаровіч) В. Спалі на сenniках і падушках са стружак, ператвораных за зіму ў шалпатлівую, пыльную сечку (Я. Брыль) Г. Цяпер яго было цяжка пазнаваць (А. Жук)	1. Пэўна-асабовы 2. Няпэўна-асабовы 3. Абагульнена-асабовы 4. Безасабовы 5. Назыўны
---	---

ДАВЕДКІ

Тэст № 1.

A1. 1, 2, 4	A11. 1, 2, 3	A21. 1, 2	B1. там
A2. 1, 3, 4, 5	A12. 1, 2	A22. 1, 4, 5	B2. выклічнік
A3. 4	A13. 1, 2	A23. 2, 5	B3. ўсміхнуцца
A4. 1, 2, 4	A14. 1, 3	A24. 3, 5	B4. самому
A5. 3, 4, 5	A15. 1, 5	A25. 1, 4, 5	B5. напрасаваны
A6. 2, 5	A16. 2, 3, 5	A26. 1, 2, 5	B6. бабчыны
A7. 4, 5	A17. 1, 3, 5	A27. 1, 3	B7. людскі
A8. 1, 4, 5	A18. 3, 4, 5	A28. 3	B8. А4Б5В2Г1
A9. 1, 2, 3	A19. 1, 2, 4	A29. 1	B9. А4Б3В5Г2
A10. 4	A20. 2, 4	A30. 3, 5	B10. А2Б5В3Г1

Тэст № 2.

A1. 1, 2	A11. 1, 3, 4, 5	A21. 1, 2, 3	B1. прыслоўе
A2. 3, 5	A12. 1, 4	A22. 1, 3, 5	B2. прыслоўе
A3. 3, 5	A13. 5	A23. 2, 5	B3. пытанне, рашэнне
A4. 2, 3, 4	A14. 1, 4	A24. 2, 3	B4. дзейнік
A5. 1, 3, 4, 5	A15. 2, 5	A25. 1, 2, 5	B5. ўдасканаленні
A6. 1, 4	A16. 1, 2, 4	A26. 2, 3, 4	B6. дальні
A7. 1, 4	A17. 1, 3, 4	A27. 2, 4	B7. спаборніцтвы па шахматах
A8. 4	A18. 1, 2, 3	A28. 4	B8. А2Б5В4Г1
A9. 3, 4, 5	A19. 4, 5	A29. 5	B9. А4Б3В1Г5
A10. 2, 3, 4	A20. 2, 5	A30. 2, 4	B10. А3Б1В2Г4

Наталля ПЯТРОВА,

кандыдат філалагічных навук, дацэнт кафедры беларускай і рускай моў Беларускага нацыянальнага тэхнічнага ўніверсітэта.

Ірына САВІЦКАЯ,

кандыдат філалагічных навук, дацэнт кафедры беларускай і рускай моў Беларускага нацыянальнага тэхнічнага ўніверсітэта.

Аўтары ахвяруюць ганарар на развіццё часопіса.

ПРАВАПІС У, Ў

УРОК БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ (V КЛАС)

Мэта ўрока: замацаванне і паглыбленне ведаў пра асаблівасці літар у і ў.

Задачы: стварыць умовы для ўзнаўлення і сістэматызацыі ведаў пра асаблівасці правапісу літар у і ў; садзейнічаць развіццю звязнага вуснага і пісьмовага маўлення, аналітычных і даследчых здольнасцей, павышэнню матывацыі да вывучэння роднай мовы; спрыяць выхаванню пачуцця адказнасці за вынікі сваёй працы.

Абсталяванне: карткі з заданнямі, мультымедыяная прэзентацыя, схема “Правапіс у, ў”.

ХОД УРОКА

I. Арганізацыйна-матывацыйны этап.

Настаўнік. Добры дзень! Я спадзяюся, што сённяшні дзень сапраўды добры, таму што быў напоўнены радасцю ад маленькіх адкрыццяў, якія вы рабілі на кожным з папярэдніх урокаў. Хочацца, каб такім адкрыццём для кожнага з вас быў і наш урок роднай мовы.

II. Правёрка дамашняга задання.

Настаўнік. Якую тэму мы вывучалі на мінулым уроку? (*Адказы вучняў.*)

Заданне (*аналагічнае дамашняму*). Прачытайце сказы, устаўце, дзе неабходна, ь або ’ (апостраф), растлумачце выбар.

Каб смачна пад...есці і хораша хадзіц..., трэба многа рабіц... . Не раскусіўшы арэх, зерне не з...ясі. Работа і корміц..., і поіц..., і жыц... вучыц... У гул...тая і страху цячэ, і печ не пячэ.

Настаўнік. Чым з’яўляюцца прачытаныя сказы? (*Адказы вучняў.*)

• **Стварэнне псіхалагічнага настрою на ўрок.**

Настаўнік. Уважліва паслухайце верш і вызначце, што аб’ядноўвае яго і прааналізаваныя прыказкі?

Назаўтра,
Як пачаўся ўрок,
Гультай трымаўся смела:
Падказка тут непадалёк –
За першай партай села.
Настаўнік гультая якраз
Паклікаў.
Стала ціха,
А ён ні “а”, ні “бэ” ў адказ,
Што сталася са слыхам?
Крычыць Падказка – ўсё адно
Не чуе ён, ды й годзе.
І вось настаўнік двойку зноў

У дзённіку выводзіць.

Яшчэ быў выкліканы ён.

А за падказ Падказку

Настаўнік выгнаў з класа вон –

Час і закончыць казку.

Р. Барадулін.

(*Верш і прыказкі аб’ядноўвае тэма і асноўная думка – асуджэнне гультайства.*)

Настаўнік. Чаму яны нас вучаць? (*Старанна працаваць, не ленавацца, не гультайнічаць.*) Спадзяюся, што кожны з вас будзе старанна працаваць на ўроку і не будзе падобным да героя верша.

III. Вывучэнне новага матэрыялу.

Настаўнік. Казка пра гультая закончылася, а наш урок толькі пачынаецца, і пройдзе ён у не зусім звычайнай форме. Вызначыць яе нам дапаможа наступнае заданне.

• **Работа ў парах. Заданне “Расшыфруй слова”.**

Умова. Пастаўце літары, запісаныя на дошцы, у правільным парадку і прачытайце слова, якое атрымалася (падказка: слова пачынаецца і заканчваецца на літару д).

Урок-додлес (дослед)

Настаўнік. Сапраўды, у форме доследу або даследавання. Падбярыце да слоў *дослед*, *даследаванне* аднакаранёвыя. Падумайце, якія адносіны гэтыя словы будуць мець да сённяшняга ўрока? (*Адказы вучняў.*) На ўроку будзеце не толькі вучнямі, але і даследчыкамі. Вызначыць, што будзе тэмай нашага даследавання, дапаможа тэкст.

Гэта ўнікальная літара беларускага алфавіта. Яна адсутнічае ў азбуках іншых славянскіх моў. Упершыню ў алфавіце сучаснай беларускай мовы літара з’явілася толькі ў канцы XIX стагоддзя. Менавіта ёй пастаўлены помнік у адным з гарадоў Беларусі.

Настаўнік. Пра якую літару ідзе гаворка? Правапіс якой яшчэ літары мы будзем вивучаць разам з ў? Запісваем у сшыткі тэму ўрока: “Правапіс у і ў”.

• Мэтамержаванне.

Успомнім: што мы ведаем пра літары у і ў з пачатковай школы.

Даведаемся: калі ў беларускай мове пішуцца літары у і ў.

Навучымся: правільна пісаць словы з дадзенымі арфаграмамі.

• Актуалізацыя апорных ведаў.

Настаўнік. Падумайце, чаму літара называецца нескладовай? (*Адказы вучняў.*)

• **Праца з падручнікам.**

Настаўнік. Адказаць на пытанне нам дапаможа падручнік (с. 27, пр. 50, слупок 1). Параўнаем адказ з правілам (с. 27, абзац 1). Ці правільны вывад мы зрабілі? Што нам вядома аб правапісе літар у і ў?

Гіпотэза: Ці заўсёды літара у пішацца ў пачатку сказа, пасля зычных і пасля знакаў прыпынку, а літара ў – пасля галосных.

• **Праца з тэкстам. Каменціраванае пісьмо.**

Заданне. Запісаць, растлумачыць правапіс літар у і ў.

У ў верасні 2003 года у ў час святкавання Дня беларускай пісьменнасці ў Полацку адбылося у ўрачыстае адкрыццё помніка у ў гонар унікальнай літары у ў. Ён зроблены у ў выглядзе стэлы, на гранях якой размешчаны рэльефныя выявы літары. Помнік можа сл(у ў)жыць і сонечным гадзіннікам.

Дэманструеца слайд з выявай помніка.

- **Фізкультхвілінка.**
- **Праблемная сітуацыя.**

Заданне. Прааналізуйце словы, запісаныя на дошцы ў два слупкі, растлумачце правапіс слоў.

Каля ўнівермага	Каля урны
каўнер	трыумф
ішоў	кіна тэатр “ Перамога ” ўзнавіў паказ
паўза	паўночна-ўсходні
на ўзлеску	шоу
прысеў	соус акварыум да Уладзіслава

Настаўнік. Ці можам мы растлумачыць правапіс слоў другога слупка? (*Адказы вучняў.*) Звярніце ўвагу, у якой пазіцыі пішуцца вылучаныя літары ў словах.

• **Праца са схемай.**

Паэтапна фармулюецца вывад, калектыўна дапаўняецца схема “Правапіс літар у і ў”. У падручніку (с. 28) вучні знаходзяць выпадак правапісу літары у, які на схеме пакуль не адлюстраваны. Дапаўняецца схема: пасля знакаў прыпынку.

Пішы	
літару ў	літару у
1. Пасля галосных 2. Пасля двукосся і злучка, калі папярэдняе слова заканчваецца на галосны	1. У пачатку і сярэдзіне слоў пад націскам 2. На канцы запазычаных слоў, у тым ліку на -ум, -ус 3. У пачатку ўласных імён 4. Пасля знакаў прыпынку

IV. Абагульненне.

- **Гульня “Пазнай слова”.**

Заданне. Пазнайце слова па яго лексічным значэнні, пры неабходнасці карыстайцеся малюнкам падказкай.

Пасля тлумачэння арфаграмы словы запісваюцца ў шыйткі.

1. Цыркавы артыст-комік. (*Клоўн.*)
2. Буйная афрыканская птушка атрада бегуноў. (*Страус.*)
3. Конны пастух у стэпах Паўночнай Амерыкі. (*Каўбой.*)
4. Сцэнічнае відовішча з удзелам артыстаў эстрады, цырка. (*Шоу.*)
5. Адзін з самых буйных прадстаўнікоў жыўльнага свету, якія вымерлі ў мезазойскую эру. (*Дыназаўр.*)
6. Падарожны куфэрак акруглай формы. (*Баул.*)
7. Удзельнік палёту ў космас. (*Касманаўт, астранаўт.*)
8. Нарада ўрачоў для вызначэння характару захворвання і спосабаў яго лячэння. (*Кансіліум.*)
9. Верхняя частка адзення, якая аблягае шыю. (*Каўнер.*)
10. Перакладзіна для адкрывання і закрывання шляху. (*Шлагбаум.*)

Настаўнік. Якія з гэтых слоў вы пачулі ўпершыню?

V. Замацаванне.

- **Праца каля дошкі.**

Заданне. Спішыце, устаўляючы літару у ці ў, напісанне растлумачце.

- **Праверка засваення тэарэтычных ведаў.**

Зварот да гіпотэзы.

Настаўнік. Гіпотэза пацвердзілася? Поўнасцю, часткова? Не пацвердзілася? Абгрунтуйце меркаванне. (*Часткова, таму што літара у ў беларускай мове пішацца і пасля галосных: пад націскам, у канцы іншамоўных слоў, у тым ліку на -ум, -ус, у пачатку ўласных імён.*)

VI. Падвядзенне вынікаў урока. Выстаўленне і каментаванне адзнак.

- **Рэфлексія.**

Заданне. Закончыце сказы.

1. На ўроку мне больш за ўсё спадабалася...
2. Цяжкасці выклікала...

Настаўнік.

Мова продкаў нашых і нашчадкаў,
Шэпт дубровы і пчаліны звон,
Нам цябе ласкава і ашчадна
Спазнаваць ажно да скону дзён.

Г. Бураўкін.

VII. Дамашняе заданне.

Наталля КУРАТНІК,
настаўнік беларускай мовы і літаратуры
першай кваліфікацыйнай катэгорыі
гімназіі № 2 г. Пінска.

Аўтар ахвяруе ганарар на развіццё часопіса.

НОВЫЯ ПАДЫХОДЫ ДА АСЭНСАВАННЯ ТЭМЫ ВАЙНЫ: “У ЦІХІМ ТУМАНЕ” ІВАНА ЧЫГРЫНАВА

УРОК БЕЛАРУСКОЙ ЛІТАРАТУРЫ (XI КЛАС)

Мэты і задачы ўрока: засвоіць асноўныя ідэйна-маральныя праблемы апавядання “У ціхім тумане”, умець узнаўляць мастацкія карціны, створаныя пісьменнікам, аналізаваць твор з улікам яго ідэйна-мастацкай цэласнасці і аўтарскай пазіцыі, вызначаць асноўную праблематыку, характарызаваць герояў, абгрунтаваць сваю ацэнку прачытанага твора, садзейнічаць выхаванню асноўных каштоўнасных арыенціраў.

Эпіграф:

Здаецца, ужо адкрыты ўсе Амерыкі,
даўно і джунглі і пустыні пройдзены,
любая міля акіяна змерана,
і кожнай ручаіне назва знойдзена.
А людзі па-ранейшаму здзіўляюцца,
бы ўпершыню ўбачыўшы свет белы,
і новыя Калумбы нараджаюцца,
і ветразі ўзнямаюць каравелы.

М. Рудкоўскі.

Абсталяванне: партрэт Івана Чыгрынава, мультымедыяная прэзентацыя, рэпрадукцыя фотаздымка помніка маці-патрыётцы Н. Ф. Купрыянавай, Біблія, тэкст для аўдзіравання, карткі з заданнямі.

ХОД УРОКА

I. Арганізацыйны этап.

II. Матывацыйны этап.

• Уступнае слова настаўніка.

Настаўнік. На мінулым уроку мы з вамі адкрылі імя невядомага вам раней, але вельмі таленавітага пісьменніка Івана Чыгрынава. Прааналізавалі яго твор “Дзівак з Ганчарнай вуліцы”. Дома вы прачыталі апавяданне “У ціхім тумане”, яшчэ раз уважліва прагледзелі твор “Дзівак з Ганчарнай вуліцы”, асэнсавалі яго ідэйны змест. Таксама трэба было ўспомніць і падабраць вывучаныя раней творы іншых пісьменнікаў, блізкія па тэматыцы ці вобразах. Пачнём з апошняга. Каб больш аб’ектыўна выставіць адзнакі за працу на ўроку, мне будзе дапамагаць сёння (*настаўнік называе вучня*).

Вучні ўспамінаюць паэму “Сымон-музыка” Я. Коласа і яе галоўнага героя; верш “Сэрца і крыж” П. Панчанкі пра “доктара-дзівака”, нават “мёртвае сэрца якога людзей, як жывое, любіла”; навелу “Нябачная калекцыя” С. Цвэйга пра калекцыянера, душа якога аж святлела, калі ён паказваў сваю “нябачную” калекцыю госцю; верш “Дурная Ганна” Я. Янішчыц пра тое, як жанчына стала дзівачкай, калі яе сям’ю “накрыла ў час вайны яма”.

Настаўнік. Якое правіла вы засвоілі на мінулым уроку?

“У адносінах з людзьмі абавязкова павінна быць тактоўнасць і далікатнасць, бо кожны чалавек – гэта адметны, унікальны, духоўны свет, які заслугоўвае ўвагі і павагі”; с. 122 дапаможніка.)

Настаўнік. Мы прыадкрылі таямніцы душы многіх людзей, сугучных у нечым з героем апавядання “Дзівак з Ганчарнай вуліцы”. Сёння мы будзем далей адкрываць для сябе творчасць Івана Чыгрынава.

• Паведамленне тэмы ўрока.

Запіс даты і тэмы ў сшытак. Вызначэнне разам з вучнямі мэты ўрока.

Настаўнік. Тэма нашага ўрока: «Новыя падыходы да асэнсавання тэмы вайны ў апавяданні “У ціхім тумане” І. Чыгрынава». Паспрабуем акрэсліць мэту. (*Адказы вучняў.*) Наша мэта – раскрыць тэму вайны вачыма сучаснікаў, узаемаадносін ахвяр і здраднікаў Радзімы, засяродзіць увагу на гуманістычным пафасе апавядання.

III. Інфармацыйна-пошукавы этап.

Настаўнік. Мы не толькі будзем паглыбляцца ў творчасць Івана Чыгрынава, вызначаць яго падыходы да тэмы вайны, але і адкрываць кожнага з вас, вашы здольнасці, вашы душы. Эпіграф да ўрока – словы нашага земляка, паэта Міхася Рудкоўскага. (*На экране дэманструецца верш. Вучань выразна чытае яго*). Да эпіграфа мы абавязкова звернемся ў канцы ўрока, а цяпер запішам пытанні для разгляду. (*Настаўнік дыктуе, вучні запісваюць.*)

1. “У ціхім тумане”. Новыя падыходы да асэнсавання тэмы вайны.

2. Вобразы Рэйдзіхі і Ганны.

3. Узаемаадносін ахвяр і здраднікаў Радзімы.

4. Праблема віны і даравання.

5. Гуманістычны пафас апавядання.

Дамашняе заданне. Падрыхтаваць аналіз апавядання “У ціхім тумане”, прачытаць апавяданне “Сямнаццатай вясной” І. Навуменкі (*заданне запісана на дошцы*). Індывідуальнае заданне: падрыхтаваць звесткі пра жыццё і творчасць І. Навуменкі.

Настаўнік. Вяртаемся да тэмы ўрока. Як раней раскрывалася тэма вайны? Пра гэта мы ўжо гаварылі, а цяпер толькі ўспомнім вядомае. Увага на экран. (*На экране дэманструецца пералік традыцыйных падыходаў да асэнсавання тэмы вайны ў беларускай літаратуры.*)

1. Выкрыццё “аблічча” фашызму, Гітлера і сцвярджанне веры ў перамогу (публіцыстычныя творы, лістоўкі-заклікі; Я. Купала. “Беларускім партызанам”).

2. Паказ гераізму ўсяго савецкага народа або асобных людзей (П. Панчанка. “Герой”).

3. Раскрыццё трагічных старонак вайны (А. Куляшоў. “Над брацкай магілай”).

4. Выкрыццё здраднікаў, паліцаяў (І. Шамякін. “Гандлярка і паэт”, “Сэрца на далоні”; В. Быкаў. “Сотнікаў”, “Знак бяды”).

5. Паказ чалавека перад знішчальнай сілай абставін (В. Быкаў. “Жураўліны крык”, “Абеліск”, “Сотнікаў”, “У тумане”).

6. Сувязь падзей ваеннага часу з падзеямі перадаваенага і пасляваеннага перыяду (В. Быкаў. “Знак бяды”, “Кар’ер”, “Сцюжа”; І. Шамякін. “Трывожнае шчасце”, “Сэрца на далоні”).

Настаўнік. Зразумела, у адным творы звычайна вырашаецца некалькі праблем (і не толькі адзначаных намі), якія цесна звязаны. І гэты шэраг можна працягваць. Напрыклад, у творы “Дзівак з Ганчарнай вуліцы” паказаны трагічны след вайны ў душы і лёсе чалавека. Але тут ужо ёсць і новае: аўтар сцвярджае гуманістычныя адносіны да людзей, сэрца якіх апалена вайной, і да кожнага “дзіўнага” на першы погляд чалавека. (Дэманструецца *эпіграф*.)

IV. Трэніровачна-карэкцыйны этап.

Настаўнік. Звернемся да апавядання “У ціхім тумане”. Што ў сюжэце твора звычайнае, традыцыйнае? (Падзеі адбываюцца пасля вайны, а ў рэтраспекцыі паказана жыццё ў 1920 – 1930-я гг. і ў 1942 годзе. Дзеянне адбываецца ў вёсцы Бароўка, адбудаванай пасля вайны. Сюды летнім адвяхоркам прыходзіць дзівакаватая жанчына Рэйдзіха, якая нечым вельмі ўстрывожаная. Потым аказваецца, што яна хоча даведацца, дзе знаходзіцца магіла яе сына.)

Настаўнік. Паспрабуем разабрацца, што ж новае падае нам аўтар, чаго не было ў іншых творах пра вайну. Спачатку апавяданне мела назву “Маці”, а пазней аўтар назваў яго “У ціхім тумане”. На вашу думку, якая назва больш адпавядае ідэйнаму зместу твора? Да гэтага пытання звернемся пазней.

Цяпер працуем па пытаннях да тэмы ўрока. Адказ на першае пытанне прагучыць як вывад, калі мы разгледзім усе пытанні тэмы. Адказ на галоўнае, трэцяе пытанне падрыхтавалі два вучні (напераджальнае дамашняе заданне). Адказы на другое і чацвёртае пытанні будзем рыхтаваць па групах.

• Праца ў групах.

Група 1. Вобразы Рэйдзіхі і Ганны.

Група 2. Узаемаадносіны ахвяр і здраднікаў Радзіме.

Група 3. Адказы на пытанні: ці даравалі Рэйдзісе Ганна і суседзі? У чым заключаецца гуманістычны пафас твора?

• Прэзентацыя і абмеркаванне вынікаў групавой работы.

1. Вобразы Рэйдзіхі і Ганны.

Вучань аналізуе вобразы Рэйдзіхі і Ганны. З тэксту апавядання ён зачытвае партрэтную характарыстыку Рэйдзіхі, параўнанне яе з “падстрэленай птушкай”, расказвае пра яе паводзіны ў хаце Ганны і на дарозе да магілы сына Якава, калі суседскі хлопчык Міцька паказаў ёй дзірван, дзе знайшоў сабе магілу яе сын. Ганна раскрываецца як працавітая, цярылівая, спагадлівая жанчына. (Адзнака.) Другі вучань дапаўняе пра падабенства Ганны Тараськовай і Ганны з п’есы “Вечар” А. Дударова, а таксама Дакуліхі (апавяданне “Дзівак з Ганчарнай вуліцы”). Ён спыняецца на прозвішчы Рэйда, згадвае фразеалагізм “вёсці рэй”. Каментарыі. (Адзнака.)

2. Узаемаадносіны ахвяр і здраднікаў Радзіме.

Вучань падрабязна раскрывае перадаваены падзеі. Увага звяртаецца на гаспадарку Рэіды, на словы “бадзлялася плойма кароў, каровы валаклі на зямлі вымі”, а паміж Лазарам (бацькам Якава) і аднавяскоўцамі была страшная мяжа. Потым – 1942 год, карны атрад, смерць бацькі Ганны і пажар у вёсцы. Ганебная гібель Якава. (Адзнака.)

Настаўнік. І вось сустрэліся (пасля вайны ўпершыню) па задуме аўтара менавіта Ганна і маці здрадніка Рэйдзіха. Будзьце асабліва ўважлівымі, бо тэма нашага ўрока яскрава раскрываецца праз гэты эпізод. Мне хацелася б, каб вы не проста слухалі паведамленне, але і самі прасачылі яшчэ раз па тэксце змены ў душы нашых гераінь, адчулі сувязь прыроды са станам душы Рэйдзіхі і Ганны. А пасля паведамлення паразважаем, ці вінавата Рэйдзіха, ці несла яна адказнасць за віну сына-зрадніка.

3. Праблема віны і даравання.

Тут і сувязь падзей з прыродай, і спачатку здзіўленне Ганны, і ўсхліпванне Рэйдзіхі, і пазнейшая прапанова Ганны, каб Рэйдзіха пераначавала ў яе. І самае галоўнае, што ніхто з аднавяскоўцаў не напамніў ёй пра мінулае. (Адзнака.)

Настаўнік. Дапаўненні? А як вы думаеце, ці вінавата Рэйдзіха? Ці несла яна адказнасць за віну сына-зрадніка? (Можна сказаць “не”. Яна не вучыла сына забіваць, вешаць людзей, паліць вёскі, а можна сказаць і “вінавата”, бо сын вырас здраднікам, забойцам.)

Настаўнік. Ці даравалі Рэйдзісе Ганна і былыя суседзі? (Так, даравалі. У вобразе Ганны пісьменнік выяўляе найвышэйшую ступень хрысціянскай міласэрнасці і ўсёдаравальнасці. А людзі за ваенныя гады не ачарсцвелі, а наадварот, сталі бліжэй да Бога і хрысціянскіх законаў.)

Настаўнік. Вывад. У чым новыя падыходы Івана Чыгрынава да асэнсавання тэмы вайны? (Аўтар, паказваючы драму маці, яе прыродны

інстынкт, раскрывае міласэрнасць, усёдаравальнасць.) (Запіс у сшытак.)

Настаўнік. У чым заключаецца гуманістычны пафас апавядання? (Адказы вучняў.)

Настаўнік. Ці блізкі гэты твор па сваім пафасе да апавядання “Дзівак з Ганчарнай вуліцы”? (Так, блізкі. І тут, і там галоўнае – сьвярджэнне чужых, добразычлівых адносін да жывога чалавека, які б ён ні быў.)

Настаўнік. Твор мае дзве назвы: “Маці” і “У ціхім тумане”. Якая, на вашу думку, больш падыходзіць да зместу, чаму? (Адказы вучняў.) А. Марціновіч лічыць, што больш дакладнай з’яўляецца апошняя назва (чытанне заканчэнне артыкула, с. 126 дапаможніка). Ці можна пагадзіцца з крытыкам? (Можна, бо гэта думка вучонага, літаратурнага. А давайце назву твору – права самога аўтара.) Мы павінны зразумець яго і асэнсаваць назву. З якім творам пераклікаецца гэтая назва? (“У тумане” В. Быкава.)

• **Псіхалагічная паўза.**

• **V. Кантрольна-рэфлексійны этап.**

• **“Сітуацыя”.**

Раздаюцца заданні для аўдзіравання на асобных аркушах (гл. дадатак).

Настаўнік. Паглядзіце на пытанні некалькі хвілін і перавярніце іх. Уважліва слухаем тэкст і запамінаем. (Дэманструецца рэпрадукцыя фотаздымка помніка маці-патрыётцы Н. Ф. Купрыянавай і яе сынам. Гучыць фанаграма тэксту.) Вазьміце аркушы з заданнямі, падпішыце прозвішча і запішыце адказы.

Як вы думаеце, чаму такі тэкст узяты для аўдзіравання? (Там і тут паказана маці. Але ў апавяданні жанчына выгадала аднаго сына, і той аказаўся забойцам, а ў тэксце пра Н. Ф. Купрыянаву маці выгадала пяцёра сыноў, і ўсе яны героі і Людзі.)

На экране дэманструецца эпіграф да ўрока.

Настаўнік. Яшчэ раз звернемся да эпіграфа. Што вы адкрылі для сябе сэнна на ўроку? (Цікавы твор цікавага пісьменніка, новыя падыходы да асэнсавання вайны, мова, помнік маці-патрыётцы, імя паэта-земляка М. Рудкоўскага, некаторых сваіх аднакласнікаў, сябе.)

Урок заканчваецца словамі з Бібліі. Настаўнік чытае. На экране дэманструюцца словы з Евангелля.

Не судзіце, каб вас не судзілі, бо, якім судом судзіце, такім і вас судзіць будучы, якою меркаю мерыце, такою і вам адмерыцца. І ва ўсім, як хочаце, каб людзі рабілі з вамі, так і вы рабіце з імі, бо ў гэтым закон і прарокі (Евангелле ад Мацвея. З Нагорнай пропаведзі).

Калі будзе час, можна прапанаваць вучням запісаць гэтыя словы ў сшытак.

Вучань, які дапамагаў ацэньваць работу на ўроку, падае свае запісы настаўніку.

ДАДАТАК

Тэкст для аўдзіравання

Настасся Фамінічна Купрыянава. Гэту жанчыну ў Жодзіне ведалі амаль усе і цяпер яе імя згадваюць з вялікай павагай і ўдзячнасцю. Пяць сыноў добраславіла яна на барацьбу з фашысцкімі захопнікамі, і ніхто з іх не здрадзіў Радзіме, людзям, свайму сумленню. Яна ж пры жыцці стала сімвалам самаахвярных маці. У Жодзіне ўзведзены помнік не толькі Н. Ф. Купрыянавай, хоць менавіта яна і яе сыны сталі правобразамі скульптурнай кампазіцыі. Гэта помнік усім, хто не дачакаўся сваіх дзяцей з вайны.

Кволая, слабая здароўем, невысокая жанчына выхавала сыноў – волатаў, патрыётаў, якія аддалі жыццё, каб родная зямля і краіна наша былі свабоднымі. Відаць, за клопаты аб сынах, за любоў да іх Бог падараваў ёй даўгалецце. Яна пражыла 107 гадоў.

Калі пачалася вайна, старэйшыя сыны Мікола і Сцяпан пайшлі ў Чырвоную армію. Міша і Валодзя сталі партызанскімі разведчыкамі атрада “Радзіма”. Была тут таксама і маці...

Тры пахавальныя лісты атрымала яна на сваіх сыноў. У 1949 годзе памёр ад ран, атрыманых на вайне, Уладзімір. Малодшы яе сын, Пётр Купрыянаў, сабой закрыў амбразуру дзота. Яму пасмяротна было прысвоена званне Героя Савецкага Саюза. У Жодзіне, у доме, дзе жыла Настасся Фамінічна Купрыянава, цяпер музей.

Шаша Мінск – Масква. Яна ніколі не бывае бязлюднай. Нярэдка на сорак пятым кіламетры ад Мінска тыя, хто праязджае Жодзіна, заварочваюць да манумента ў гонар маці-патрыёткі, які быў урачыста адкрыты 29 жніўня 1975 года.

Помнік – збіральны вобраз, сімвал подзвігу жанчыны-маці і яе сыноў у ваенныя гады. Яго аўтары – скульптары А. Заспіцкі, І. Міско, М. Рыжанкоў, архітэктар А. Трафімчук.

Пытанні да тэксту для аўдзіравання

1. Як звалі маці? (1 бал.)
2. Колькі гадоў пражыла геранія? (1 бал.)
3. Пералічыце імёны яе сыноў. (1 бал.)
4. Каму з сыноў пасмяротна было прысвоена званне Героя Савецкага Саюза? (1 бал.)
5. У якім горадзе ўзведзены манумент у гонар маці-патрыёткі? (1 бал.)
6. Калі быў адкрыты помнік? (1 бал.)
7. Хто аўтары манумента? (2 балы.)
8. Чым блізкі праслуханы тэкст да тэксту апавядання “У ціхім тумане”? (2 балы.)

Марыя ПУШКО,

настаўнік беларускай мовы і літаратуры
вышэйшай кваліфікацыйнай
катэгорыі сярэдняй школы № 2
імя Герояў Дняпроўскай флатыліі г. Пінска.

АЛІМПІЯДНЫЯ ЗАДАННІ ПА БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРЫ (ХІ КЛАС)

Рэспубліканскія алімпіяды па прадметах школьнага курса праводзяцца ў чатыры этапы. Інтэлектуальныя спаборніцтвы па матэматыцы, хіміі, фізіцы, біялогіі, працы, геаграфіі, замежных мовах, астраноміі... Вучні ўдзельнічаюць у алімпіядах па фінансавай граматыцы, пытаннях здаровага ладу жыцця, асновах бяспекі жыццядзейнасці. І толькі асобна па літаратуры, як беларускай, так і рускай, алімпіяды не праводзяцца. Штогод на школьным, раённым, абласным і заключным этапах рэспубліканскай алімпіяды па беларускай мове і літаратуры абавязкова ўключаюцца і 2-3 заданні па літаратуры. Аднак гэтага мала. Беларуская літаратура багатая па змесце і дасканалая па форме, прадстаўлена імёнамі, якія вядомы далёка за межамі краіны. Творы айчынных аўтараў перакладзены на многія мовы свету, вызначаюцца багатым пазнавальным і выхаваўчым патэнцыялам.

Наспеў час ліквідаваць прабел і ў пералік алімпіяд уключыць і алімпіяду па беларускай літаратуры. У асяроддзі настаўнікаў такая думка даўно карыстаецца падтрымкай.

Літаратура – школьная дысцыпліна асаблівай важнасці, якая паслядоўна і сістэматычна далучае вучняў да мастацтва. Галоўная мэта яе вывучэння ў школе – фарміраванне культуры чытацкага ўспрымання, разумення і развіццё здольнасцяў да інтэрпрэтацыі прачытанага. Асноўным прадметам літаратуры як школьнай дысцыпліны з’яўляецца літаратурны твор у яго жанрава-родавай і гісторыка-культурнай спецыфіцы.

“Літаратура ва ўстанове агульнай сярэдняй адукацыі, – пазначана ў тлумачальнай запісцы па беларускай літаратуры для Х класа, – сродак эстэтычнага спасціжэння жыцця, яго маральных норм і вартасцей. Родная літаратура каштоўная сваімі ідэямі і тым асобасным сэнсам, які маюць сюжэт літаратурнага твора, мастацкія вобразы, адносіны і стаўленне самога аўтара да герояў і падзей, да жыцця і свету. Вывучэнне літаратуры дапамагае вучням убачыць разнастайнасць свету, адкрыць таямніцы пісьменніцкага майстэрства, набыць вопыт маўленчай і творчай дзейнасці, авалодаць культурай чытання, з павагай і любоўю ставіцца да мастацкай кнігі”*

* Беларуская літаратура. Тлумачальная запіска // Учебные программы по учебным предметам для учреждений общего среднего образования с русским языком обучения и воспитания, X класс, базовый уровень. – Минск : Национальный институт образования, 2015. – С. 13.

Правядзенне алімпіяды па літаратуры паспрыяе прыцягненню большай колькасці вучняў да сур’ёзнага вывучэння літаратуры, будзе садзейнічаць павышэнню ўзроўню выкладання гэтага прадмета ў школе, далучыць да невычэрпнага багацця айчыннай літаратуры, будзе садзейнічаць фарміраванню чытацкай, літаратурнаўчай, інтэрпрэтацыйнай, сацыяльна-арыентаванай кампетэнцыі вучняў.

Алімпіядныя заданні па беларускай літаратуры дадуць магчымасць праверыць факталагічныя і тэарэтычныя веды, валоданне тэарэтыкалітаратурнымі паняццямі, глыбіню засваення ідэйна-мастацкага зместу праграмных твораў (у тым ліку – веданне біяграфій пісьменнікаў, жанрава-стылявых адметнасцяў іх твораў), начытанасць вучняў, назіральнасць, уменне бачыць асобу аўтара, выказваць уласныя думкі, супастаўляць, аналізаваць.

Прапанаваны матэрыял для правядзення алімпіяды па беларускай літаратуры (ХІ клас) можна выкарыстаць на падагульняльных уроках, пры правядзенні пазакласных мерапрыемстваў: віктарын, конкурсаў, турніраў, яго можна прапанаваць вучням у якасці дамашняга задання.

І ТУР

1. Вызначце формы прыведзеных вершаў. Дайце ім азначэнні.

Максімальная колькасць балаў – 8,
за кожную правільна вызначаную форму верша – 0,8 б.,
за кожную правільную фармулёўку формы – 1,2 б.

- 1) Дай, Божа, права ізноў памаліцца –
так наступальна малітву стварыць,
каб нават беды змаглі разгубіцца,
тыя, заядлыя, што не пазбыць.

Так існа-дзейсна самой ажывіцца,
так гэту цішу сабой ажывіць,
каб і таму, хто паспеў натаміцца,
дапамагла яна сілы ўзнавіць.

Я прашапчу, што душа мне падкажа,
што на яе светлым імпульсам ляжа,
не прыкмячаючы будняў і свят.

Ну а пасля, як суладдзе спазнаю,
гэту малітву я ўслых праспяваю
на асанечаны зорнасцю лад.

Соф’я Шах.

Форма верша: _____
 Азначэнне (фармулёўка) формы: _____

- 2) Свяці, каханні чыстая зара!
 Свяці – пачуццяў сэрцаў не азмрочвай –
 Над доляй плугара і песняра
 І над высокай доляю жаночай.
 Усіх людзей пара табе, пара,
 З’яднаць чароўнай сілаю прарочай.
 Бо, сапраўды, на свеце без каханні
 Жыцця няма – ёсць толькі існаванне.

Анатоль Грачанікаў.

Форма верша: _____
 Азначэнне (фармулёўка) формы: _____

- 3) Калісь глядзеў на сонца я,
 Мне сонца асляпіла вочы.
 Ды што мне цемень вечнай ночы.
 Калісь глядзеў на сонца я.
 Няхай усе з мяне рагочуць.
 Адпаведзь вось для іх мая:
 Калісь глядзеў на сонца я,
 Мне сонца асляпіла вочы.

Максім Багдановіч.

Форма верша: _____
 Азначэнне (фармулёўка) формы: _____

- 4) Зорка Венера ўзышла над зямлёю,
 Светлыя згадкі з сабой прывяла...
 Помніш, калі я спаткаўся з табою,
 Зорка Венера ўзышла.
 З гэтай пары я пачаў углядацца
 Ў неба начное і зорку шукаў.
 Ціхім каханнем к табе разгарацца
 З гэтай пары я пачаў.
 Але расстацца нам час наступае;
 Пэўна, ўжо доля такая у нас.
 Моцна кахаў я цябе, дарагая,
 Але расстацца нам час.
 Буду ў далёкім краю я нудзіцца,
 Ў сэрцы любоў затаіўшы сваю;
 Кожную ночку на зорку дзівіцца
 Буду ў далёкім краю.
 Глянь іншы раз на яе, – у расстанні
 Там з ёй зліём мы пагляды свае...
 Каб хоць на міг уваскрэсла каханне,
 Глянь іншы раз на яе...

Максім Багдановіч.

Форма верша: _____
 Азначэнне (фармулёўка) формы: _____

2. Ніжэй прыводзіцца верш “К***” Аляксандра Пушкіна і яго пераклад, зроблены на беларускую мову Васілём Зуёнкам. У асобных радках перакладу ёсць пропускі. Узнавіце версію перакладчыка ці прапануйце ўласную, захоўваючы мастацкую цэласнасць твора.

Максімальная колькасць балаў – 7,
 за кожны правільны адказ – 1 б.

К***

Я помню чудное мгновенье:
 Передо мной явилась ты,
 Как мимолетное виденье,
 Как гений чистой красоты.

В томленьях грусти безнадежной,
 В тревогах шумной суеты,
 Звучал мне долго голос нежный
 И снились милые черты.

Шли годы. Бурь порыв мятежный
 Рассеял прежние мечты,
 И я забыл твой голос нежный,
 Твои небесные черты.

В глуши, во мраке заточенья
 Тянулись тихо дни мои
 Без божества, без вдохновенья,
 Без слез, без жизни, без любви.

Душе настало пробужденье:
 И вот опять явилась ты,
 Как мимолетное виденье,
 Как гений чистой красоты.

И сердце бьется в упоенье,
 И для него воскресли вновь
 И божество, и вдохновенье,
 И жизнь, и слезы, и любовь.

Да***

Я помню дзіўнае імгненне:
 Як прыгажосці чыстай геній,
 _____.

У безнадзейнасці журботнай,
 У хвалях шумнай мітусні
 _____
 Я доўга воблік мілы сніў.

Рассеяў рэха даўніх мрой,
 _____
 Падобны небу воблік твой.

Быў у глушы няволі ценом
 Азмрочан дзён маіх працяг,
 _____
 Без слёз, каханні і жыцця.

Ды наступіла абуджэнне.
 І вось ты зноў перада мной,
 Як прыгажосці чыстай геній,
 Лятунак мрой незямной.

_____
 Зноў расхінаюць небыццё
 Былыя святасці і натхненне,
 Каханне, слёзы і жыццё.

3. Запішыце аўтараў і назвы твораў, у якіх месцам дзеяння з’яўляюцца пералічаныя ніжэй населеныя пункты.

Максімальная колькасць балаў – 6,
 за кожны правільны адказ – 0,6 б.

Населены пункт	Назва твора	Аўтар
1. Выселкі		
2. Берастэчка		
3. Курані, Глінішча, Юравічы, Алешнікі		
4. Цельшына, Панямонь, Выганы, Верхань		
5. Азярышча		

4. Назавіце пісьменніка на фотаздымку № 1. Што вы ведаеце пра яго зборнік, вокладка якога на фотаздымку № 2?

Максімальная колькасць балаў – 6.

Фотаздымак № 1.

Фотаздымак № 2.

5. Хто з твораў мастацкага слова Беларусі, прыведзеных ніжэй, не з’яўляецца народным паэтам / пісьменнікам Беларусі?

Максімальная колькасць балаў – 4,2,
 за кожны правільны адказ – 0,6 б.

А. Народныя паэты Беларусі	Б. Народныя пісьменнікі Беларусі
1. Янка Купала (1925)	1. Максім Гарэцкі (1937)
2. Якуб Колас (1926)	2. Кузьма Чорны (1943)
3. Пятрусь Броўка (1962)	3. Кандрат Крапіва (1956)
4. Аркадзь Куляшоў (1968)	4. Міхась Лынькоў (1962)
5. Максім Танк (1968)	5. Іван Мележ (1972)
6. Пімен Панчанка (1973)	6. Іван Шамякін (1972)
7. Уладзімір Дубоўка (1975)	7. Андрэй Макаёнак (1977)
8. Яўгенія Янішчыц (1985);	8. Васіль Быкаў (1980)
9. Ніл Гілевіч (1991)	9. Янка Брыль (1981)
10. Рыгор Барадулін (1992)	10. Уладзімір Караткевіч (1982)
11. Алесь Разанаў (1993)	11. Іван Чыгрынаў (1994)
12. Анатоль Вярцінскі (1995)	12. Іван Навуменка (1995)

6. Пра каго ідзе размова?

Максімальная колькасць балаў – 2,6,
за кожны правільны адказ – 1,3 б.

1) Савецкая ўлада прыязна ставілася да яго: ніякія арышты і рэпрэсіі не закранулі. У асяроддзі пісьменнікаў зайздросцілі яго сяброўству з Янкам Купалам – паэту нават далі мянушку “ад’ютант Купалы”.

Беларускі грамадскі дзеяч, празаік, паэт і перакладчык, акадэмік Акадэміі навук БССР, з 1967 да 1980 года – галоўны рэдактар Беларускай Савецкай Энцыклапедыі.

Друкавацца пачаў у 1926 г. у газеце “Чырвоная Полаччына”. Аўтар кніг паэзіі “Гады як шторм” (1930), “Прамова фактамі” (1930), “Цэхавыя будні” (1931), “Так пачыналася маладосць” (1934), “Прыход героя” (1935), “Вясна радзімы” (1937), “Шляхамі баравымі” (1940), “Насустрэч сонцу” (1943, Масква), “Сонечнымі днямі” (1950), “Цвёрдымі крокамі” (1954), “Пахне чабор” (1959), “Далёка ад дому” (1960), “А дні ідуць...” (1961), “Што сэрца праспявала” (1979), “Мая Радзіма” (1985) і інш.

2) Нарадзіўся ў сям’і Івана Рыгоравіча і Акуліны Андрэеўны на хутары Верасоўка. У 1937 г. хутар быў ліквідаваны, і сям’ю паэта перасялілі ва Ушачы. Дзед паэта па мацінай лініі быў этнічным латышом.

У школе ён не стаў піянерам: падчас запісу ў арганізацыю збег са школы. Потым пра той факт, што ён не далучыўся да піянерскай арганізацыі, настаўнікі забыліся.

У час вучобы на філалагічным факультэце БДУ так захапіўся Якубам Коласам, што вывучыў яго паэму “Новая зямля” на памяць.

Дэбютаваў у 1953 г. вершамі у газеце “Чырвоная змена”. Нізка вершаў “На зямлі цаліннай” складала асноўны змест першай кнігі “Маладзік над стэпам” (1959). У ранняй творчасці – кнігі лірыкі “Рунець, красаваць, налівацца!” (1961), “Нагбом” (1963), “Неруш” (1966), “Адам і Ева” (1968) “Маўчанне перуна” (1986), “Самота паломніцтва” (1990), “Міласэрнасць плахі” (1992), “Евангелле ад Мамы” (1995). У 2006 г. яго кніга “Ксты” была намінавана на Нобелеўскую прэмію.

7. Ніжэй прыведзены твор. Вызначце яго літаратурны жанр. Што вы пра яго ведаеце? Назавіце шэсць беларускіх пісьменнікаў, у творчай спадчыне якіх ёсць такі жанр.

Максімальная колькасць балаў – 7,
за правільнае вызначэнне жанру – 1 б.,
за тлумачэнне сутнасці гэтага жанру – 3 б.,
за кожнае правільна названае прозвішча пісьменніка – 0,5 б., але не больш 3 б.

Конь і жаба

На станцыю калгасны старшыня

На Вараным імчаўся:

Спазніцца на цягнік баяўся,

Таму і паганяў каня,

Хоць Вараны і сам стараўся

І брычку вёз,

Што толькі колы тарахцелі. –

Конь спраўны быў, у целе.

Направа ад дарогі рос

Авёс,

Налева – памідоры спелі.

Затым дарога павярнула ўбок,

Да новага мастка, праз кукурузу.

І трэба ж здарыцца было канфузу!

Ледзь толькі Вараны ускочыў на масток.

Зрабіў адзіны крок

І... спатыкнуўся.

Але ён тут жа схамянуўся

І так панёс і брычку й седака,

Што ажно пыл паплыў па полі.

“А я не спатыкаюся ніколі, –

Сказала Жаба з-пад мастка, –

Хоць так жа, як і ён, я маю

Чатыры гэткія ж нагі.

Не, не – работнік ён благі,

Ніхто яго са мной не параўнае”.

“Заладзіла, – сказаў абураны Барбос. –

Ну спатыкнуўся ён, але ж павёз

І давязе да месца брычку.

Вось даць бы пстрычку

Табе ў зялёны нос!

Маўчала б ты ужо, навошта выхваляцца,

Іначай і не можа быць, –

Бо хто не бегае, а так, як ты, сядзіць,

Таму не дадзена і спатыкацца”.

***

На жаль, і так яшчэ бывае.

Сапун сядзіць, на іншых наракае:

Прамашка ў гэтага, памылка у таго...

Усё яму нядобра, слаба.

І толькі ўсё ў парадку у яго.

А ў працы ж сам – не конь, а жаба.

Уладзімір Корбан.

8. Назавіце майстра слова.

Максімальная колькасць балаў – 4,8,
за кожны правільны адказ – 0,8 б.

Партрэт (фотаздымак)	Біяграфічныя факты
1) 	1. Письменнік нарадзіўся 30 студзеня 1921 г. у в. Карма Добрушкага раёна Гомельскай вобласці. 2. Ён – народны пісьменнік Беларусі (1972), Герой сацыялістычнай працы, акадэмік НАН Беларусі, майстар буйных празаічных жанраў, з 1954 г. да 1980 г. працаваў на розных пасадах у праўленні Саюза пісьменнікаў Беларусі. 3. У рамане “Сэрца на далоні” (1960 – 1963) канфлікт паміж Шыковічам і яго праціўнікам Гуканам паглыбляецца на працягу ўсяго твора
2) 	1. Па дадзеных ЮНЕСКА, у 70 – 80-я гг. XX ст. ён – адзін з самых чытаных і вядомых у свеце пісьменнікаў. Яго творы перакладзены больш як на 200 моў свету. 2. З 1978 г. жыў у Мінску, апошнія некалькі гадоў – за мяжой. У 1980 г. прысвоена званне народнага пісьменніка Беларусі. 3. Аўтар апавесцей “Жураўліны крык”, “Здрада”, “Трэцяя ракета”, “Альпійская балада”, “Круглянскі мост”, “Сотнікаў”, “Абеліск”, “Знак бяды”, “Аблава”, “Кар’ер” і інш.
3) 	1. Першае апавяданне (“Дома”) пісьменніка з’явілася ў друку ў 1957 г. на старонках часопіса “Маладосць”. 2. Пасля заканчэння аддзялення журналістыкі філалагічнага факультэта БДУ працаваў у штотыднёвіку “Літаратура і мастацтва”, часопісах “Полымя”, “Маладосць”, загадчыкам аддзела ў часопісе “Нёман”. 3. Аўтар кніг прозы, зборнікаў паэзіі, выступаў як крытык і даследчык літаратуры. Напісаў апавяданні “Сена на асфальце”, “На чацвёртым годзе вайны”
4) 	1. Аўтар 35 зборнікаў паэзіі, 16 кніг празаічных перакладаў і паэтычных пераасэнсаванняў, 13 кніг па літаратурна-разнаўстве і фалькларыстыцы, 8 кніг публіцыстыкі і эсэістыкі. 2. Галоўным героем рамана ў вершах “Родныя дзеці” (1985) з’яўляецца Сцяпан Вячорка. 3. Лірыка пісьменніка моцна прывязана да яго малой радзімы – Лагойшчыны
5) 	1. З першымі апавяданнямі выступіў у друку ў 1955 г. Аўтар раманаў “Сасна пры дарозе” (1962), “Вецер у соснах” (1967), “Сорак трэці” (1974), “Смутак белых начэй” (1980), “Летуценнік” (1985), “Асеннія мелодыі” (1987). 2. У 1995 г. яму нададзена званне народнага пісьменніка Рэспублікі Беларусь. 3. Вядомы даследчык літаратуры, аўтар кніг пра творчасць Я. Купалы, Я. Коласа, З. Бядулі, М. Багдановіча
6) 	1. У 1968 г. скончыў Наваполацкае прафесійна-тэхнічнае вучылішча нафтавікоў, пасля – Беларускае тэатральна-мастацкае інстытут. Быў акцёрам, загадчыкам літаратурнай часткі Беларускага рэспубліканскага тэатра юнага глядача, галоўным рэдактарам часопіса “Мастацтва Беларусі” (1991 – 2002). 2. Па яго сцэнарыях зняты фільмы “Суседзі”, “Белыя росы”, “Купальская ноч”, “Восеньскія сны”. 3. Аўтар п’ес “Парог”, “Вечар”. За спектакль па п’есе “Радавія” атрымаў Дзяржаўную прэмію СССР

9. Адзначце правільны адказ(ы).

Максімальная колькасць балаў – 3,5,

за кожны правільны адказ – 0,5 б.

1) У творчасці Яўгеніі Янішчыц даследчыкі вылучаюць перыяды:

а) ранні (зборнік “Снежныя грамніцы”);

б) перыяд пошуку тэм, вобразаў, форм вершаў і паэм (зборнік “Пара любові і жалю”);

в) пераходны (зборнікі “Дзень вечаровы”, “Ясельда”);

г) грамадзянскай творчасці (зборнікі “Дзень вечаровы”, “На беразе пляча”);

д) сталай творчасці, паказу “разломнага” жыцця, шукання выйсця з драматычнай сітуацыі (зборнікі “Пара любові і жалю”, “Каліна зімы”, “У шуме жытняга святла”).

2) Першы зборнік вершаў Яўгеніі Янішчыц называўся:

а) “Хуткасць” (1976);

б) “Блакiтны вецер” (1962);

в) “Снежныя грамніцы” (1970);

г) “Дарога, закалыханая жытам” (1976);

д) “Хай будзе святло” (1972).

3) Адзначце вобразна-выяўленчыя сродкі (мастацкія тропы) у прыведзеных радках з верша Яўгеніі Янішчыц:

Аддвіце вясна на ўзлеску,

Пабяжыць за сіні гай.

а) Гіпербала; г) аксюмаран;

б) метафара; д) метанімія.

в) адухаўленне;

4) Вызначце памер вершаванага радка з верша Яўгеніі Янішчыц:

Колькі па свеце схадзілі,

Перапталі бяды...

а) Трохстопны дактыль;

б) пяцістопны анапест;

в) трохстопны амфібрахій;

г) пяцістопны ямб;

д) чатырохстопны харэй.

10. Размясціце ў табліцу назвы строф адпаведна колькасці вершаваных радкоў у іх: *дэцыма, тэрцэт, секстэт, нона, анегінская страфа, квінтыла, актэт, катрэн, септыма.*

Максімальная колькасць балаў – 5,4,

за кожны правільны адказ – 0,6 б.

Колькасць вершаваных радкоў у страфе	Назва страфы
тры	
чатыры	
пяць	
шэсць	
сем	
восем	
дзевяць	
дзесяць	
чатырнаццаць	

11. Суаднясіце левы слупок табліцы з правым.

Максімальная колькасць балаў – 2,5,
за кожны правільны адказ – 0,5 б.

Структурна-кампазіцыйны комплекс	Фармулёўка
А. Трыпціх	1. Збор узорных твораў пэўнага віду ці жанру
Б. Нізка	2. Кніга, якую складаюць творы пісьменнікаў-сучаснікаў пэўнай мясцовасці ці літаратурнага кірунку (напрамку). Некалькі твораў, якія аб'яднаны адной тэмай, вядучай думкай або жанравымі прыкметамі
В. Зборнік	3. Некалькі твораў, аб'яднаных адной тэмай, вядучай думкай або жанравымі прыкметамі.
Г. Альманах	4. Кніга твораў аднаго ці некалькіх пісьменнікаў, цэласная і завершаная па сваёй ідэйнай задуме і размяшчэнні твораў у ёй
Д. Анталогія	5. Тры вершаваныя творы на адну тэму

12. Уважліва прачытайце верш.

Арабескі

У царах млее ноч. За рэчкаю ў аддалі
(Альбэрт Паўловіч)
гамоняць радасна паміж сабой кусты
(Хведар Чарнышэвіч)
па той бок. Што па той? І ўжо знікаеш ты.
(Алесь Разанаў)
Так многа шчасця, хоць яго было так мала.
(Кастусь Кірэенка)

О, сэрца, ты не плач! – яшчэ не перастала
(Гальяш Леўчык)
нясцішна гаманіць у часе цемнаты.
(Міхайла Грамыка)
Пільнуеш, быццам смерць, гадзіны, дні, гады,
(Аркадзь Моркаўка)
калоціцца агонь, што губіць і ўздымае.
(Алесь Разанаў)

Шкада разбітых мар. На цёмным дне жыцця
(Янук Д.)
мінулае сваё прыпамінаю я
(Максім Багдановіч)
і кожны трэск, і стогн, і звонкі птушак сокат...
(Максім Багдановіч)

Прыходзь у гэты лес, паветра тут глытай –
(Алесь Гарун)
у хвалях возера разліта пазалота:
(Хведар Чарнышэвіч)
Само-Сіера, Рэйн, Аара, По, Дунай!
(Вацлаў Ластоўскі)
Юрась Пацюпа.

Прапанаваны верш – цэнтон (лац. *cento*, род. склон *centonis* ‘коўдра ці адзенне, пашытае з рознакаляровых лапікаў’). Гэта твор цалкам складзены з радкоў іншых вершаў. Радкі падбіраюцца так, каб увесць верш “з абрэзкаў” быў аб'яднаны агульным сэнсам ці сінтаксічнай пабудовай, якая надае яму выгляд завершанага

твора. Паспрабуйце скласці свой невялікі цэнтон.

Максімальная колькасць балаў – 9.

II ТУР. ВУСНАЕ ВЫКАЗВАННЕ

Максімальная колькасць балаў – 10.

1. Любіце кнігу, бо яна – крыніца мудрасці, ведаў і навукі, лекі для душы (Францыск Скарына).

2. Кожны з нас памятае прачытаную ў юнацтве першую кнігу (Янка Скрыган).

3. А наогул я люблю чытаць (Іван Шамякін).

4. Я вярнуўся дадому з прывычкай многа чытаць (Кузьма Чорны).

5. Хто такія сучасныя беларускія паэты?

6. Казалі, – рукапісы не гараць,
А я аднойчы бачыў, як гарэлі
У печы Галубковы акварэлі,
Як вершы адпраўлялі паміраць,
Сагрэтыя яшчэ жывым дыханнем,
І ласкаю, і трапяткім каханнем,
А кажуць, – рукапісы не гараць.

Сяргей Грахоўскі.

7. Праходзілі вякі, адыходзілі ў нябыт пакаленні, знікалі магутныя дзяржавы, а кніга – вялікі цуд, створаны чалавечым розумам, – жыла, хвалявала сэрцы, абуджала думку (Сцяпан Александровіч).

8. Ля помніка беларускаму пісьменніку.

9. Нацыянальная бібліятэка Беларусі – агульнанародная каштоўнасць.

10. І песню родную люблю я,
Што дзеўкі ў полі запяюць,
А тоны голасна над нівай
Пераліваюцца, плывуць.

Канстанцыя Буйло.

11. Слова – гэта не толькі ўмоўны знак для выражэння думкі, а мастацкі вобраз, вызваны найважнейшымі адчуваннямі, якія прырода і жыццё выклікалі ў першабытным чалавеку (Вацлаў Ластоўскі).

12. Францыск Скарына быў сынам свайго часу, той бурлівай эпохі, якая “адчувала патрэбу ў волатах і якая нарадзіла волатаў па сіле думкі, страсці і характары, па шматграннасці і адукаванасці...” (Сцяпан Александровіч).

13. Якуб Колас – волат беларускай паэзіі, пясняр і паэт прастай, шчырай, глыбокай прыгажосці. Вершы яго падобны на вясновы задуменны шум яго родных лясоў, плюскат ціхіх рэк, ціхія дарогі сярод вячэрніх палёў, на песні яго землякоў, песні аб волі, аб працы, аб жыцці (Міхась Ціханаў).

14. Чарнобыльская тэма ў беларускай паэзіі.

15. Каб мова родная была і для душы, і для прафесіі.

16. Казка – народны скарб.

Тур	№ задання	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	Набрана балаў
I	Максімальная колькасць балаў	8	7	6	6	4,2	2,6	7	4,8	3,5	5,4	2,5	9	
	66													
II	10													
III	24													
Усяго	100													

17. Метафарычнасць паэзіі Максіма Танка.

18. Філасофская лірыка Максіма Танка.

19. На літаратурным небасхіле ўжо дзесяцігоддзі гарыць зорка Яўгеніі Янішчыц. Зіхоткае святло гэтай зоркі не паблякла, не згасла. А гэта значыць, што яна будзе свяціць датуль, пакуль людзі будуць мець духоўную патрэбу ў сустрэчы-дыялогу з таленавітай паэзіяй, сапраўдным мастацтвам (Алесь Бельскі).

20. Кандрат Крапіва – майстра. Больш таго, ён – чараўнік, якому прырода адкрыла заповітнае слова, здольнае тварыць чуды: рабіць волатам кволлага, вяртаць упэўненасць зняверанаму, адкрываць вочы на праўду і крыўду (Сцяпан Лаўшук).

21. Байкі і сатырычныя творы Кандрата Крапівы адразу атрымалі ў літаратуры сталую “прапіску”, сталі творами хрэстаматычнымі, па якіх вучыцца глядзець на жыццё ўжо каторае пакаленне школьнікаў (Іван Навуменка).

22. Янка Маўр – “бацька” беларускай дзіцячай літаратуры.

23. Наватарскі характар сучаснай беларускай літаратуры.

24. Жанр пародыі і эпіграмы ў беларускай літаратуры.

25. Беларуская літаратура і Антычнасць.

26. Эпістальны жанр у старажытнай беларускай літаратуры.

27. Духоўныя лабірынты герояў апавяданняў Кузьмы Чорнага.

28. Знакавыя постаці беларускай літаратуры.

29. Наватарскі характар беларускай літаратуры.

30. Вобраз жанчыны ў беларускай літаратуры.

31. Кніга – маленькае акенца, праз якое ўвесь свет выдаць.

32. Літаратурны музей Максіма Багдановіча.

33. Ці перавяліся ў нашым жыцці гарлахвацкія?

34. Мінулае ў творчасці Янкі Сіпакова.

35. Тэма калектывізацыі ў творчасці Васіля Быкава.

III ТУР

Вы расказваеце пра літаратуру Беларусі замежнікам. Пра якія тры творы вы расказаце? Дайце ім анатацыю.

Максімальная колькасць балаў – 24.

ДАВЕДКІ

I тур

1. 1) Форма верша: *санет*. Азначэнне (фармулёўка) формы: *складаецца звычайна з чатырнаццаці радкоў, якія рыфмуюцца ў пэўным парадку (абба абба ввг дгд). Санет дзеліцца на дзве часткі: у першых дзвюх строфах развіваецца тэма, у наступных – робіцца вывад. Санеты пішуцца ямбама.*

2) Форма верша: *актава*. Азначэнне (фармулёўка) формы: *васьмірадковы верш, радкі якога часцей за ўсё пішуцца пяцістопным або шасцістопным ямбама і рыфмуюцца па схеме абабаббвв. У першых шасці радках павінна вытрымлівацца чаргаванне розных па націску рыфмаў (мужчынскіх і жаночых, мужчынскіх і дактылічных і г. д.), завяршаюць жа актаву два радкі, звязаныя сумежнай рыфмоўкай.*

3) Форма верша: *трыялет*. Азначэнне (фармулёўка) формы: *форма лірычнага верша, які складаецца з васьмі радкоў з рыфмоўкай абба бааб. Першы радок у трыялеце паўтараецца тройчы, два першыя радкі і два апошнія, а таксама першы і чацвёрты – аднолькавыя.*

4) Форма верша: *раманс*. Азначэнне (фармулёўка) формы: *невялікі лірычны верш напеўнага характару пра каханне.*

2. Да***

Я помню дзіўнае імгненне:
Узнікла ты перада мной,
Як прыгажосці чыстай геній,
Лятунак мрой незямной.

У безнадзейнасці журботнай,
У хвалях шумнай мітусні
Мне чуўся голас твой пяшчотны,
Я доўга воблік мілы сніў.

Ды час мяцежны, час грывотны
Рассеяў рэха даўніх мрой,
Забуй я голас твой пяшчотны,
Падобны небу воблік твой.

Быў у глушы няволі ценем
Азмрочан дзён маіх працяг,
Без святасці і без натхнення,
Без слёз, кахання і жыцця.

Ды наступіла абуджэнне.
І вось ты зноў перада мной,

Як прыгажосці чыстай геній,
Лятунак мроі незямной.

І сэрца б'еца ў захапленні,
Зноў расхінаюць небыццё
Былыя святасць і натхненне,
Каханне, слёзы і жыццё.

3.

Населены пункт	Назва твора	Аўтар
1. Выселкі	1. "Знак бяды"	1. Васіль Быкаў
2. Берастэчка	2. "Бандароўна"	2. Янка Купала
3. Курані, Глінішча, Юравічы, Алешнікі	3. "Людзі на балоце"	3. Іван Мележ
4. Цельшына, Панямонь, Выганы, Верхань	4. "На ростанях"	4. Якуб Колас
5. Азярышча	5. "Каласы пад сярпом тваім"	5. Уладзімір Караткевіч

4. 4 лютага 1890 г. Францішак Багушэвіч пасылае даўняму сябру Яну Карловічу праграмны верш "Мая дудка". У лісце ад 23 жніўня (4 верасня) 1891 г. да Яна Карловіча Францішак Багушэвіч называе свой зборнік вершаў не "Дудка беларуская", а "Жалейка" і паведамляе, што карэктурна зборніка пакуль вельмі няўдалая і мае шмат памылак. Восенню 1891 г. у Кракаве пры дапамозе Яна Карловіча ў прыватным выдавецтве Уладзіслава Анчыца быў надрукаваны зборнік вершаў Францішка Багушэвіча пад назвай "Дудка беларуская", пад псеўданімам *Мацей Бурачок*, накладам 3000 экзэмпляраў. У Расійскую імперыю зборнік трапляе кантрабандным шляхам.

Зборнік "Дудка беларуская" адкрываецца "Прадмовай", якая па патрыятычным пафасе нагадвае агітацыйна-публіцыстычныя артыкулы Кастуся Каліноўскага ў газеце "Мужыцкая праўда". На думку Ф. Багушэвіча, сапраўдны носьбіт нацыянальнага пачатку – народ, аб'яднаны не толькі духоўнай супольнасцю, але і адзінствам нацыянальна-вызваленчых мэт.

У "Прадмове" Францішак Багушэвіч настойліва пераконвае чытачоў, што яны – беларусы, што іх радзіма – Беларусь. Пісьменнік звяртаецца да сучаснікаў, а праз стагоддзі і да беларусаў

з заклікам-маленнем: "Не пакідайце ж мовы нашай беларускай, каб не ўмёрлі!"

5. А – 7, 8, 11, 12; Б – 1, 2, 10.

6. 1) Пятрусь Броўка; 2) Рыгор Барадулін.

7. Байка – невялікі, звычайна вершаваны, алегарычны твор павучальна-гумарыстычнага ці сатырычнага характару. Часта мае дэялагічную форму, што надае дэяню драматычную напружанасць, дапамагае моўнай індывідуалізацыі персанажаў. Для стварэння сатырычнага эфекту выкарыстоўваюцца гіпербала, іронія... Персанажы байкі – найчасцей жывёлы і птушкі. Байка звычайна складаецца з 2 частак: апавядання (сюжэта) і вываду (маралі). Мараль часта даецца ў канцы байкі, але можа быць і ў пачатку.

Байкі ёсць у творчай спадчыне Францішка Багушэвіча, Адама Гурыновіча, Альгерда Абуховіча, Максіма Багдановіча, Янкі Купалы, Якуба Коласа, Кандрата Крапівы, Уладзіміра Корбана, Эдуарда Валасевіча, Міхася Скрыпкі.

8. 1) Іван Шамякін; 2) Васіль Быкаў; 3) Міхася Стральцоў; 4) Ніл Гілевіч; 5) Іван Навуменка; 6) Аляксей Дудараў.

9. 1) а, в, д; 2) в; 3) б, в; 4) а.

10.

Колькасць вершаваных радкоў у страфе	Назва страфы
тры	тэрцэт
чатыры	катрэн
пяць	квінтыла
шэсць	секстэт
сем	септыма
восем	актэт
дзевяць	нона
дзесяць	дэцыма
чатырнаццаць	анегінская страфа

11. А – 5; Б – 3; В – 4; Г – 2; Д – 1.

Мікалай НАВУМЧЫК,

настаўнік-метадыст,
намеснік дырэктара па вучэбна-метадычнай рабоце
Маларыцкай раённай гімназіі,
член савета асацыяцыі настаўнікаў-метадыстаў
Рэспублікі Беларусь "Імкненне".

Аўтар ахвяруе ганарар на развіццё часопіса.

КАЛЯНДАР ПАМЯТНЫХ ДАТАЎ І ЮБІЛЕЙНЫХ ДЗЁН на 2017 г.

САКАВІК

Працяг. Пачатак на с. 12, 16, 28.

16 сакавіка – 70 гадоў з дня нараджэння Валерыя Шчарыцы, трубака, заслужанага артыста Беларусі

17 сакавіка – 95 гадоў з дня нараджэння Ільі Клаза (1922 – 1980), празаіка

18 сакавіка – 75 гадоў з дня нараджэння Сяргея Волкава, мастака, заслужанага дзеяча мастацтваў Беларусі

70 гадоў з дня нараджэння Лізаветы Катковіч, актрысы

70 гадоў з дня нараджэння Таццяны Малышавай, мастачкі

19 сакавіка – 80 гадоў з дня нараджэння Людмілы Яфімавай, харавога дырыжора, народнай артысткі Беларусі

20 сакавіка – 90 гадоў з дня нараджэння Хведара Жычкі (1927 – 2007), паэта, празаіка, перакладчыка

Заканчэнне на с. 87, 93.

ТЭМАТЫЧНЫЯ ГРУПЫ СКАЗАЎ

Пры падрыхтоўцы да заняткаў многія настаўнікі выкарыстоўваюць на ўроках сказы адной тэматыкі. Прапануем чытачам падборку тэматычных груп сказаў з твораў Івана Мележа і Якуба Коласа, іх можна выкарыстоўваць у якасці прыкладаў пры вывучэнні простых і складаных сказаў, дзеепрыслоўнага і дзеепрыметнікавага зваротаў, аднародных членаў сказа і інш.

СЯБРЫ

1. Сябры скарысталі вясёлы свой настрой для розных смешных успамінаў і далі волю нестрыманаму смеху (Я. Колас).

2. Яны ідуць па маўклівай, зацягнутаў ранкавым прыцемкам вуліцы, два шчырыя сябры, Марцін і Павел (І. Мележ).

3. Сябры ідуць і, паддаючыся маўклівасці раніцы, маўчаць (І. Мележ).

4. Ён абражаны, пакінуты сябрамі, адзінока (І. Мележ).

5. Мы прыехалі багатыя сябрамі (І. Мележ).

6. Сябры падняліся, паправілі свае гарнітуры і павярнулі на Панямонь (Я. Колас).

7. Мінуўшы масты, сябры павярнулі направа (Я. Колас).

8. Паўнацэнным чалавекам ён адчуваў сябе толькі тады, калі знаходзіўся ў коле сваіх сяброў, калі чуў іх плячо, на якое можна абаперціся, калі бачыў іх руку, за якую можна ўзяцца і ісці наперад, не збіваючыся з дарогі (Я. Колас).

9. Сябры кінуліся адзін да аднаго і моцна абняліся (Я. Колас).

10. Сябры развесяліся і накіраваліся ў мястэчка, зрабіўшы вярсты тры лішнія (Я. Колас).

11. Сябры трохі патупалі, а потым, украдкама азірнуўшыся, шмыгнулі ў двор (Я. Колас).

12. Было ўжо зусім цёмна, калі сябры выйшлі на вуліцу (Я. Колас).

13. У жыцці нашых сяброў нічога асаблівага не здарылася, і пакуль што ніхто іх не патрывожыў і не патурбаваў (Я. Колас).

14. Сябры станавіліся спінамі адзін да аднаго і адначасова падгіналі правую або левую нагу (Я. Колас).

15. Правілам паводзін сяброў было: не вешаць нос на квінту (Я. Колас).

МАЦІ

1. Ён адчуваў, што ззаду стаіць маці, пазірае ўслед, ласкавая і гордая, і ад гэтага ў руках і нагах сілы быццам большала (І. Мележ).

2. Маці ўбегла задыханая, перапалоханая (І. Мележ).

3. Маці зразумела, што дарэмна стараецца сусцешыць, змоўкла зусім, адно не зводзіла вачэй з сына, добрых і сумных (І. Мележ).

4. Усю доўгую ноч маці не адыходзіла ад яе, укрывала, уздыхала, шаптала малітвы, давала піць зелле (І. Мележ).

5. Тым часам маці даставала чыгунчык з печы, лыжку брала і верашчаку налівала (Я. Колас).

6. Яна бачыць сіняватыя матчыны вочы, сумныя і вільготныя, што пазіраюць на яе з пяшчотай (І. Мележ).

7. Матчыны пяшчоты – як вясновыя, ясныя праменьчыкі!.. (І. Мележ).

8. Маці больш не гаварыла, моўчкі гладзіла белую галоўку дачкі (І. Мележ).

9. Маці выцерла слёзы, адышла ад Сяргея і абняла сына (І. Мележ).

10. Іх спаткала на ганку Васілёва маці, прыветлівая жанчына са светлымі, ледзь прыкметнымі, як у сына, брывамі (І. Мележ).

11. Маці захадылася: трэба пачаставаць дарагога гасця! (І. Мележ).

12. Аляксей мімаволі залюбаваўся стройнай моцнай постацю маці, загарэлым смуглявым тварам з простымі мяккімі рысамі (І. Мележ).

13. Маці на двары гатавала абед (І. Мележ).

14. На крык прыбегла ўстрывожаная маці (І. Мележ).

15. Мікола не любіў, калі маці лашчыла, бо лічыў сябе ледзь не стальым мужчынам (І. Мележ).

16. Маці пачула нядобрае (І. Мележ).

17. Толькі ж маці не ўсядзела, выйшла ціхенька на двор (Я. Колас).

18. Ганна, маці Лабановіча, была жанчына добрая, працавітая, руплівая, усё старалася зрабіць сама, за ўсіх заступалася (Я. Колас).

19. Ён заўважыў, што маці паблажэла за гэты час: клопату многа і жывецца нялёгка (Я. Колас).

20. Маці старалася і яду гатаваць гасцю лепшую, не зважаючы на яго пратэсты (Я. Колас).

21. Пацалавала маці сына і слёзы выцерла (Я. Колас).

22. З хаты выйшла маці, руплівая, працавітая, заўсёды заклапочаная жанчына (Я. Колас).

23. Маці доўга стаяла ля весніцы і глядзела ўслед (Я. Колас).

Працяг будзе.

Таццяна ЛОЙША,
настаўнік беларускай мовы і літаратуры
сярэдняй школы № 8 г. Гродна.

КАЛІ ЗАКОНЧЫЎСЯ ЁРОК

У дапамогу педагогу

КОЛА ГОДА СЦЭНАРЫЙ СВЯТА

Дзейныя асобы: Вядучы, Вядучая, Аленка, Гаспадыня, Каза, Яська, дзяўчаты.

Вядучы. Добры дзень!

Вядучая. Мы рады вітаць вас на нашым свяце “Кола года”!

Аленка. Прывітанне!

Вядучая. Добры дзень, Аленка!

Аленка (*аглядаючы залу*). А што гэта ў вас за свята сёння? Чаму вы ўсе тут сабраліся?

Вядучы. Сабраліся мы сёння тут для таго, каб пападарожнічаць па народных святах і абрадах, якія адзначаліся на працягу года.

Аленка. Як цікава! А можна мне застацца? Калі ласка! Я таксама ведаю народныя святы, але мне хацелася б яшчэ больш даведацца пра іх.

Вядучы. Заставайся. А дапамога нам падарожнічаць вось гэтае кола года. На ім вы бачыце чатыры сектары. Зіма, вясна, лета, восень. (*Гучыць запіс песні “Кола года”*.) Ёсць і стрэлка, якая будзе паказваць нам пару года, пра якую пойдзе размова.

Вядучая. Кола паказвае, што пачнём мы наша падарожжа з зімы.

Аленка. Як прыгожа зімой! Дрэвы прыкрыты снегам, а ў паветры павольна кружацца сняжынка. І хоць мороз, ва ўсіх добры настрой.

Вядучая. Так, сапраўды прыгожа зімою. Але зіма яшчэ і багатая на святы. Напрыклад, Новы год. Святкаванне суправаджалася песнямі, танцамі і жартамі.

Вядучы. А яшчэ зімой адзначалася свята...

Вядучая. Пачакай, пачакай! Няхай Аленка сама здагадаецца, што гэта за свята. *Выходзіць Гаспадыня з Казой.*

Гаспадыня. Бегла белая козачка,
Бегла берагам козытка,
Рожкі казытунчыкі,
Ножкі тапатунчыкі.

Каза.

Дзе каза ходзіць, там жыта родзіць,
Дзе каза рогам, там жыта стогам,
Дзе каза нагой, там жыта капой.
Дзе каза хвостом, там жыта кустом.

Добры дзень. А вы паваражыць хацелі б? Ну давайце паварожым на саломінках. Цягнуце! Хто

выцягнуў доўгую саломінку, той будзе вучыцца на “дзесяць”, хто кароткую – на “дзесяць”. Да сустрэчы! (*Каза ўцякае*.)

Вядучая. Ну што, здагадалася?

Аленка. Дык гэта ж Каляды!

Вядучая. Так, гэта Каляды. Яны адзначаліся на працягу двух тыдняў, з 24 снежня да 6 студзеня. У гэтыя дні хадзілі хлопцы і дзяўчаты, якія вадзілі з сабой “казу” – хлопца ці дзяўчыну, пераапанутых у касцюм казы. Яны віталі гаспадароў, жадалі ім шчасця. На Каляды шмат танцавалі і спявалі.

Аленка. А я яшчэ ведаю зімовыя святы: Вадохрышча, Грамніцы, Купалле...

Вядучы. Пачакай, пачакай, Аленка! Сярод святаў, якія ты назвала, чамусьці з’явілася і летняе.

Аленка. Праўда?! А якое ж гэта летняе свята? Дапамажыце мне, калі ласка, падкажыце, якое летняе свята я назвала. (*Удзельнікі знаходзяць памылку*.) Дзякуй, цяпер буду ведаць, што Купалле – летняе свята.

Вядучая. А зімой адзначаюць свята Грамніцы (15 лютага). Лічылася, што ў гэты дзень упершыню лета з зімой сустракаюцца. Таму свята гэтае яшчэ называюць Стрэчаннем. У гэты дзень назіралі за надвор’ем, казалі, калі на Грамніцы нап’ецца певень вадзіцы, то на Юр’я наесца вол травіцы.

Вядучы. Калі снег перамятаецца праз дарогу, то чакаецца позняя вясна. Нават прымаўка была: “Грамніцы – зіме палавіцы”.

Аленка. А я ведаю, што пасля Грамніц, напярэдадні вясны, святкуюць Масленіцу.

Вядучая. Сапраўды так! Масленіцу святкуюць як праводзіны зімы. Масленіца суправаджалася песнямі, жартамі, а скаціцца з горкі кожны лічыў проста сваім абавязкам. Святкавалася Масленіца на працягу некалькіх дзён і заканчвалася ў нядзелю. У гэты дзень на вячэру гатавалі стравы з малака і блінцы.

Вядучы. Але навокал усё змянілася, ласкава прыгравае сонейка, спяваюць ручайкі і птушкі. І мы гаворым:

Уцякай, мароз-дзядуля!
 Чуеш ты, стары, ці не?
 На пагорках булі-гулі –
 Песні чуюцца... вясне.

Я. Колас.

Гучыць “Вяснянка”.

Вядучая. Звярніце ўвагу! Наша чароўнае кола паказвае вясну. Гэта значыць, што падарожжа наша працягваецца.

Вядучы. Пачатак вясны сустракалі святам Гуканне вясны. Людзі спявалі вяснянкі, у якіх звярталіся да прыроды, каб яна абудзілася – прагнуліся жывёлы і птушкі.

Аленка. Усё жывое радуецца вясне. На Беларусі яе называлі Лёляй або Ляляй. Казалі, што Ляля будзіць зямлю: дзе яна ступіць, там зелянее трава, распускаюцца кветкі. І Гуканне вясны – гэта першае веснавое свята. Абрад у асноўным выконвалі дзяўчаты. Яны выходзілі на высокую месца, палілі агонь, спявалі песні, у якіх звярталіся да... А вось да чаго яны звярталіся, вы даведаецеся, калі адгадаеце загадку.

1-я дзяўчына.

Залатая бочачка
 Зранку пакацілася –
 Ні стукату, ні грукату,
 не ўпала, не разбілася.
 А як пакрасавалася –
 За гару схавалася. (*Сонца.*)

2-я дзяўчына. Сівыя бароны ў небе плаваюць. (*Аблокі.*)

3-я дзяўчына. Ідзе даўгавяз, у сырую зямлю ўвяз. (*Дождж.*)

Вядучы. І яшчэ адно веснавое вялікае гадавое свята – Вялікдзень. Рыхтуючыся да яго, гаспадыня пякла велікодныя булкі, фарбавала яйкі. У гэты дзень гуляюць яйкамі ў “біткі”, качаюць іх, гушкаюцца на арэлях, спяваюць, водзяць карагоды.

Вядучая. Але вясна хутка заканчваецца. І бацьце, на чароўным коле ўжо лета.

І жураўліны спеў,
 І песні ручаінаў,
 І квецень траў –
 Твае дары!
 Спакон вякоў прыходзіш ты,
 І абуджаецца да новых спраў Айчына.

Пасля прыгажуні-вясны, якая адарыла зямлю цяплом і сонечным святлом, надыходзіць спякотнае лета. Яно расквеціла палі і лугі канюшынай, рамонкамі, валошкамі, падарыла лесу суніцы, чарніцы. Паўсюль чуваць звонкія птушыныя спевы.

Вядучы. Людзі рады лету, а пчолы квету.

Летні дзень за зімовы тыдзень.
 Лета прыгатуе, а зіма з’есць.

Аленка. Бачна, што вы любіце лета. А раз любіце, то я вам нагадаю, што летам святкуец-

ца Купалле, і раскажу паданне пра гэтае свята.

Жыў-быў у адной вёсцы дзяцюк, якога звалі Яськам. Пачуў ён аднойчы, што ў Купальскую ноч зацвітае кветка папараці, а хто яе сарве, той будзе ўсё мець, што жадае.

Яська. Няхай невядома што станецца, а кветку папараці я знайду.

Аленка. Надыходзіць свята, і вось ноччу пайшоў ён у лес кветку шукаць. Дарогу добра ведаў, але як толькі ступіў у лес, ніяк не мог пазнаць знаёмых мясцін. І не дзіва, бо гэта Лясун і ведзьмы забыталі ўсе сцежкі, каб ніхто папараць-кветку не знайшоў. Збіўся са шляху Яська і трапіў да ведзьмы. Але я ведаю, як яго выратаваць, трэба прачытаць замову: “Хадзі, ведзьма, за пні, за балоты, за гнілыя калоды, за цёмныя ляскі, за жоўтыя пяскі, за сіняе мора, за гаруч-камень. А ў нас на лузе не хадзі, дзяцей нашых не пужай, сілу ў іх не адбірай”.

Гучыць “Купалінка”, выходзіць Яська і трапляе на луг, дзе адбываецца гуляння моладзі.

Вядучая. Вось Ясь і знайшоў кветку-папараць. Вось і скончылася наша Купальскае свята.

Вядучы. Кола года паказвае, што нам час гаварыць пра восень. Заканчваецца палявыя работы і надыходзіць кароткі адпачынак, час думаць пра сямейныя справы: ажаніць сына, выдаць замуж дачку. Таму восень называюць яшчэ вясельнай парой. З асенніх свят найбольш значныя Багач, Пакровы.

Вядучая. Пакровы адзначаюцца 14 кастрычніка. Да гэтага дня сяляне стараліся скончыць палявыя работы і падрыхтавацца да зімы.

Вядучы. Пра гэты дзень шмат прымавак: Прыйшла Пакрова, пытае, ці ты да зімы гатова. Прыйшла Пакрова – усохла дуброва.

Вядучая. А яшчэ на пачатку лістапада адзначаюцца Дзяды. У гэты дзень людзі памінаюць памерлых продкаў. На памінальную вячэру гаспадар запрашаў “дзядоў”:

Святыя дзяды, завём вас,
 Хадзіце да нас!
 Ёсць тут усё, што Бог даў,
 Што я для вас ахвяраваў,
 Чым толькі хата багатая.
 Святыя дзяды! Просім вас,
 Хадзіце, ляціце да нас.

Вядучы. Наша падарожжа па народных святах і абрадах падышло да завяршэння. Дзякуй табе вялікі, Аленка, за дапамогу. Да пабачэння!

Вядучы: А вам, дарагія госці, дзякуй за ўвагу. Да пабачэння!

Аленка. Да пабачэння!

Святлана ПУЧЫНСКАЯ,
 настаўнік беларускай мовы і літаратуры
 сярэдняй школы № 9 г. Пінска.

Рубрыку вядзе
Зоя ПАДЛІПСКАЯ

“І ТОЛЬКІ ў РОДНАЙ БЕЛАРУСІ Я АДПАЧЫЦЬ МАГУ ДУШОЙ...”

НІЗКА ВЕРШАЎ УЛАДЗІМІРА РУНЦЭВІЧА

Уладзімір Рунцэвіч з тых людзей, хто рана ўсвядоміў, што насуперак усім нягодам, што выпалі на долю суайчыннікаў, у характары беларуса разам з мужнасцю і працавітасцю, гасціннасцю і талерантнасцю, выкрышталізавалася надзвычайная дабрыня.

З маленства захапляўся незвычайным характам роднага краю: “Я ў свет прыйшоў пасля вайны / Пад грукат грому – не бамбёжак, / Між добрай, мірнай цішыні, / Дзе валожкі смачна пахлі збожжам”. І цяпер Уладзімір Міхайлавіч любіць вандраваць па роднай Беларусі. Новыя мясціны заўсёды дораць (асабліва чалавеку творчаму) свежыя ўражанні і новыя творы. Да статкова ўзгадаць вершы Уладзіміра Рунцэвіча, названыя па першым радку: “Я быў у Купалы”, “Ты заўжды ў маім сэрцы жыла”, “Жывіце душу” і інш.

Адкрыты, шчыры, сціплы, добразычлівы – так характарызуюць сябры Уладзіміра Рунцэвіча. Вершы паэта друкаваліся ў “Мінскай праўдзе”, “ЛіМе”, “Вясёлцы”, “Вожыку”; ён аўтар некалькіх паэтычных зборнікаў, сярод якіх “Птушкі дзяцінства”, “Шчасце. Шчасцейка”. Яны вызначаюцца тонкім лірызмам, спагадлівай іроніяй або лёгкім гумарам, захапленнем і нязмушанай радасцю ад самых розных праяў жыцця.

ГАСЦІННАСЦЬ

Ён заўжды гасцінны – беларус.
І хоць сам не шыкаваў ніколі,
Расцілаў ільняны свой абрус,
Ладзячы няхітрае застолле.

Для гасцей – заўсёды каравай,
Келіха прывабная спакуса...
Нездарма ляцела з краю ў край
Слава пра гасціннасць беларуса.

Потым доўга госць забыць не мог,
Згадваючы нашыя святыні,
Як глядзеў з кута лагодны Бог
Ды лагодны позірк гаспадыні.

Ад’язджаў ён з чыстаю душой.
Разумеў пывучую гамонку.
І ўжо не здавалася чужой
Госцю наша мілая старонка.

***

Што вылучае нашу мову з іншых моў,
Што са славянскімі яе яднае?
Сярод суквецця мілагучных слоў
Ёсць шчырае, прыгожае – кахаю.
Яно гучыць у радасці, ў журбе.
Яго у будні, святы паўтараю.
Я не скажу “люблю”, каханая, табе.
Скажу ласкава: я цябе кахаю.

Я – ЛАСТАЎКА

У краі чужым туга ліхая
Пякучым болем агарне.
Я – тая ластаўка, якая
Да краю роднага імкне.

Я у краі чужым нуджуся,
Тут я нібыта сам не свой.
І толькі ў роднай Беларусі
Я адпачыць магу душой.

Усё хвалюе і краенае.
Прыходзіць радасць да мяне.
Я – тая ластаўка, якая
Да краю роднага імкне.

***

Калечаная
вякамі
У хаўрусах
і змовах,
Кухталяваная
чужакамі –
Родная мова.
Склікае на мудрае
веча.
І ад хваробы –
замова.
Простая,
чалавечая
Родная мова.

НАЦЫЯНАЛЬНАЯ І СУСВЕТНАЯ КУЛЬТУРА

Мастацтва ў кантэксце часу

СТРОЙ БЕЛАРУСКАЙ ЭЛІТЫ: РЭКАНСТРУКЦЫЯ ГАТЫЧНЫ КАСЦЮМ У ВЯЛІКІМ КНЯСТВЕ ЛІТОЎСКІМ (ДРУГАЯ ПАЛОВА XIII – ПАЧАТАК XVI СТ.)

Працяг. Пачатак у №№ 4, 6, 7, 9 – 11 за 2016 г.

Пярсцёнкі і сыгнеты – самая вялікая і значная група ўпрыгожанняў княжацкага і магнацкага строю часоў ВКЛ [16]. Пярсцёнкі маглі быць і мужчынскімі, і жаночымі. Магчыма, іх насілі і дзеці. Пярсцёнкі, колькасць якіх даходзіла да дзесяці, насілі на абедзвюх руках, прычым князі і магнатэрыя рабілі гэта штодня. Пярсцёнкі выраблялі пераважна з золата і срэбра, яны мелі падкрэслена буйную і багата ўпрыгожаную галоўку, аздобленую надпісам, устаўным каменем ці гемай. Залаты пярсцёнак XIV ст., знойдзены ў багатым мужчынскім пахаванні Каложскай царквы ў Гродне, быў аздоблены буйным каштоўным каменем [3, с. 179].

У феадальным грамадстве пярсцёнак быў сімвалам трывалых дынастычных сувязяў, сімвалам сувязі караля з дваром ці біскупа з касцёлам, рыцарскім знакам і інсігнацыяй пасады, напрыклад рэктара, бурмістра і інш. Адна з галоўных функцый сыгнета ў Сярэднявеччы – пячатка. Такі пярсцёнак меў кароль і вялікі князь ВКЛ Аляксандр: “signetum aureum sekretum Lithuanie antiquum” [10, с. 542]. Выраблялі сыгнеты з радавымі гербамі, дэвізамі, мініяцюрымі партрэтамі і асабістымі сімваламі.

Залатыя і срэбраныя пярсцёнкі аздаблялі каштоўнымі і паўкаштоўнымі камянямі – сапфірамі і смарагдамі, рубінамі і аметыстамі, гранатамі і дыямантамі, бурштынам і вялікай колькасцю перлаў. Камяні маглі быць круглай, плоскай, чатырохграннай, вострай агранкі. Згадваюцца пярсцёнкі, што мелі некалькі каштоўных камянёў, напрыклад пярсцёнак вялікага князя Аляксандра “з трыма малымі рубінамі ў форме крыжа, які змяшчае ў сярэдзіне малы востры дыямент”, ці пярсцёнак “з трыма камянямі: смарагд, рубін, плоскі дыямент”. Пярсцёнкі аздаблялі “кірылічным надпісам”, “маляванымі Ісусам і Марыяй”, камянямі з разьбой, як “гамаі, на якім выразаны анёл як аголенае дзіцятка”, нават “рабром адзінарога замест каменя” [10, с. 542].

Пярсцёнкі часта выкарыстоўвалі ў якасці падарунка. У рахунках двара караля Уладзіслава Ягайлы двойчы згадваюцца залатыя пярсцёнкі, якія ён дарыў жонцы вялікага князя Вітаўта Ганне. Адночы ён паслаў і “два пярсцёнкі, вырабленыя з лому брунатнага колеру, праз Літвожа каморніка” [18, с. 27, 29].

Шыйным упрыгожаннем былі *ланцугі* з золата і залачомага срэбра. Як адзнакі высокага становішча ў грамадстве, ланцугі былі прыняты ў ВКЛ пад уплывам заходніх традыцый. Падобна да паясоў, яны з’яўляліся ўлюбёным упрыгожаннем, каштоўнасцямі княжацкай казны і прадметамі блаславення. Іх маглі выкарыстоўваць у якасці закладнога капіталу. Так, кароль Ягайла “за выкуп ланцужка або пояса сярэбранага” аддаў 5 грыўняў [18, с. 59]. Вялікая княгіня Соф’я Вітаўтаўна блаславіла ўнука Юрыя Васільевіча маністамі [1]. Разнароднасць тэхнік выканання пацвярджаюць вопісы ланцугоў і нашыйнікаў. У спісе каштоўнасцей караля Аляксандра, напрыклад, знаходзім ланцуг з кляйнотамі: “...altera aurea grossa stricte ligatura, gravis cum zphiro pectorali nom mediocri suprascripto” і “de rotulis spissis et patentibus gestans lalassium pectoralem fossulatum supraskriptum” [10, с. 542].

На ланцугах і матузах насілі *пектаралы* і *медальёны*. Яны былі прастакутнай, круглай ці складанай формы, дэкараваныя геаметрычнымі, расліннымі ці фігуратыўнымі матывамі, рэлігійнымі сцэнамі і партрэтнымі выявамі. Цалкам магчыма, што пектаралы з дзяржаўнай ці родавай геральдычнай сімволікай маглі быць сімвалам улады і знатнасці, трымаліся на масіў-

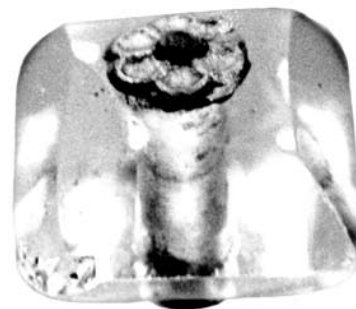
Пярсцёнак. Золата, каляровая эмаль. XV ст. Вільня. **Сыгнеты.** Срэбра, пакрыццё золатам. XV ст. Нацыянальны музей Літвы.

ных ланцугах, бо падобныя адзнакі мелі шырокае распаўсюджанне сярод еўрапейскіх каралёў. Як выглядалі ланцугі і пектаралы, можна меркаваць па выяве багата аздобленых ланцугамі вешчуноў з абраза пачатку XVI ст. “Пакланенне вешчуноў” з Дрысвятаў.

Крыжыкі і абразкі, як і ў папярэдні перыяд, таксама засталіся нашым упрыгожаннем. Цяпер, калі большасць насельніцтва складалі хрысціяне і значна менш выкарыстоўваліся дахрысціянскія сімвалы і аб’екты, крыжыкі набылі ролю больш інтымнага апекуна. Іх насілі пад адзеннем, маглі не здымаць на працягу ўсяго жыцця, з імі людзей і хавалі. У залежнасці ад заможнасці гаспадара крыжыкі і абразкі выконваліся з золата і срэбра, аздабляліся каштоўнымі камянямі, перламі, эмаллю. Абразкі з выявай святога Сымона знойдзены ў пластах XIV ст. у Гродне [3]. Абразкі і крыжыкі звычайна бласлаўлялі. Так, у духоўных граматах маскоўскіх і ўдзельных князёў гаворыцца, што вялікая княгіня Соф’я Вітаўтаўна блаславіла свайго сына Васіля залатым крыжам, які ён, у сваю чаргу, перадаў сыну Барысу [1, с. 5].

Нягледзячы на тое, што *завушніцы* ў крыніцах згадваюцца рэдка, магчыма, у XIV ст., як і ў папярэдні перыяд, мужчыны працягвалі іх насіць. Гэта пацвярджае знаходка адной залатой завушніцы каля левага вуха ў багатым пахаванні Каложскай царквы ў Гродне.

Цэласным адзеннем рабіла вялікая колькасць *гузікаў* з каштоўных і паўкаштоўных металаў, камянёў у спалучэнні з металам, тонкай работы, з багатай аздобай. Гэта сведчыць пра імкненне сярэднявечнага майстра нават чыста функцыянальнаму прадмету надаць уласцівае мастацкае твора, улічваючы, што пераважная большасць відаў адзення мела засцежку. Гузік XV ст., знойдзены ў Віцебску на Верхнім замку, зроблены з горнага крышталю ў выглядзе шасцігранніка, пасярэдзіне якога – шасціпялёстка-

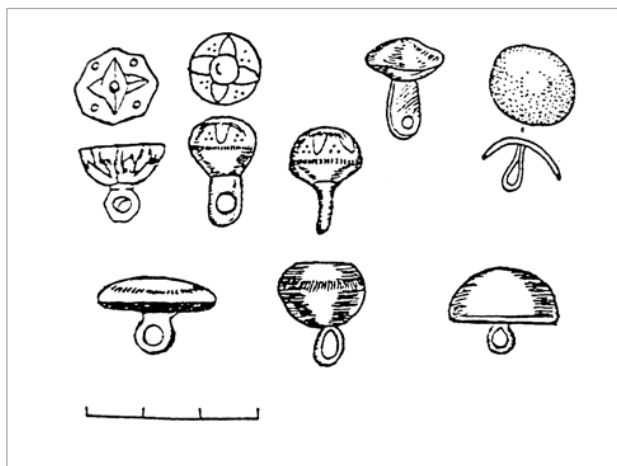

Гузік з горнага крышталю, знойдзены ў Віцебску на Верхнім замку. XV ст.

вая кветка. Для засцежкі і аздаблення строю выкарыстоўвалі таксама гаплікі, спражкі, пяціліцы і розныя завязкі. Было распаўсюджана завязванне шатаў матузамі, найчасцей залатымі і залачонамі. Такого тыпу матузы знойдзены ў саркафагу каралевы Соф’і Гальшанскай [20, с. 48]. Розныя па памеры і таўшчыні пяціліцы стваралі ў стройным гатычным сілуэце гарызантальны акцэнт, што надавала строю большую дынаміку.

Распаўсюджаным матэрыялам у аздабленні гатычнага ўбору былі *перлы*. Часам імі запаўнялі паверхню сукняў, кампанавалі ўзоры, стваралі матывы з камянёў і металічных нашывак, акцэнтавалі контуры кампазіцыі [15, с. 151]. Перлавыя стужкі служылі для аблямоўкі берагоў строю, аздаблення паясоў, пакрыццяў галавы. Перламі ўпрыгожвалі таксама рукавіцы, кашалькі, абутак. Колер і розныя памеры перлаў дапамагалі ўтвараць арыгінальныя формы дэкаратыўных стужак. Каштоўным дадаткам да жаночага строю быў накладны перлавы каўнер, да якога зрэдку прымацоўваўся пасак спераду, што спадаў адтуль долу. *Гафты* залатымі і шаўковымі ніткамі, шнурамі, перламі і каштоўнымі камянямі аздаблялі каўняры, дэкальтэ, пакрыцці галавы, ніз рукавоў, а цырыманяльнае адзенне магло быць гафтаваным па ўсёй паверхні. Для аздобы адзення выкарыстоўвалі таксама гатовыя, прывезеныя *ліштвы, шлякі, нашыўкі, матузы* [20, с. 174].

Пальчаткі і рукавічкі былі адначасова і дэталю ўбору, і яго ўпрыгожаннем [16]. Пры двары караля Уладзіслава Ягайлы працаваў рукавічнікам “русін”, у чые абавязкі ўваходзіў не толькі пашыць рукавічак і іншых дапаўненняў да ўбору, але і выраб, і выпраўленне скуры на рукавіцы [18, с. 160]. Па рахунках двара можна меркаваць, колькі каштавалі і з чаго рабіліся рукавічкі: “За работу 4 пар касматых рукавічак для караля аплачана 12 гр.” [18, с. 61]. Зімовыя рукавіцы шылі з футра куніцы, бобра, собаля, яны маглі быць гафтаванымі золатам. Ужываліся назвы “літоўскія” і “рускія” рукавіцы. Так, Альберт дэ Лануа між іншых дароў атрымаў ад вялікага князя Вітаўта пару рускіх рукавіц, гафт-

Разнастайныя формы гузікаў.

Скураная пальчатка. XV ст. Нацыянальны музей Літвы.

таваных перламі. Падобныя рукавіцы ён атрымаў і пры двары караля Уладзіслава Ягайлы [2, с. 442]. Вялікія рукавіцы, “падшытыя кунамі і сабалямі, гафтаваныя золатам і перламі”, згадвае Эберхард Венгерскі пры пералічэнні дароў, прывезеных Жыгімонтам Люксембургскім ад вялікага князя Вітаўта ў 1410 г. [20, с. 149]. Выраблялі таксама скураныя рукавіцы з адным ці двума пальцамі. Пальчаткі былі неад’емнай дэталью мужчынскага строю, бо менавіта яны служылі адной з асноўных частак убору рыцарашляхціча. З манерай абавязковага нашэння пры рыцарскім строі пальчатка звязаны пазнейшы святочна-паказальны выклік на бой – манернае кіданне іх на зямлю перад праціўнікам. Жанчыны таксама насілі багата аздобленыя рукавічкі, аднак тыя не мелі такой глыбокай сімвалічнай ролі, а служылі прыгожым дадаткам да строю.

Пры касцюме заўсёды павінны былі быць *хусцінкі* з белага палатна. Паводле заходнееўрапейскіх мастацкіх крыніц, хусцінкі насілі ў руках, закладалі за рукаў ці за пояс. Дамы насілі ў руках хусцінкі з далікатнага палатна “*szyrzynki*”, “*zartychy*” [18, с. 29]. Палатно для вырабу хусцінак нярэдка згадваецца ў рахунках двара караля Уладзіслава Ягайлы.

Захоўвалі і перавозілі ўпрыгожанні ў *куфэрках* і *скрынках*, а штодзённыя – у *футаралах*. Так, кароль Уладзіслаў Ягайла замовіў для сябе “грэбень са слановай косці і ножык” за 9 скойцаў, а пасля “футарал для захавання гэтых усіх рэчаў” за 1 грыўню [18, с. 59].

Упрыгожанні лічыліся капіталам і маглі захоўвацца разам з казнай у кляштарых. Ёсць згадка, што жонка вялікага князя Аляксандра Алена, калі выходзіла замуж, прывезла з сабой толькі ўпрыгожаныя перламі чаравікі, а муж ёй столькі ўсяго падараваў, што да канца жыцця яна мела захаваны ў віленскім бернардынскім кляштары скарб у 400 000 дукатаў (сума велізарная, бо гадавы даход польскага караля складаў 50 000 дукатаў). Залатыя і срэбраныя нашыцці, сукні, матэрыі і іншае фігуруюць у спісе бернардынскага

скарбу [17, с. 16]. Скарб вялікая княгіня Алена сабрала на Літве дзякуючы замужжы, пра што яна піша ў лісце да бацькі ў 1503 г.: нягледзячы на мізэрны пасаг, “гасудар і муж мой кароль і вялікі князь Аляксандр, нічога таго не жадаючы, узяў мяне ад цябе, айца майго, па добрай волі і трымаў мяне ўсе гэтыя гады ў павазе і шанаванні, і ў той любові, якая сыходзіць ад добрага мужа” [17, с. 16].

Абутак адпавядаў стылістыцы гатычнага строю па форме, колеравай гаме, аздобе. Асноўная адметнасць гатычнага абутку – “дзюба”, або падаўжэнне па лініі вялікага пальца. Выцягнутасць абутку, сугучная з выцягнутасцю прапорцый усіх элементаў убора, – прыкмета выключна гатычнага строю. Утылітарна такія “дзюбы” нічога не давалі, наадварот, толькі перашкаджалі хадзе, але яны надавалі ўсёй постаці ўражанне няўстойлівасці, хісткасці. Магчыма, вострыя “дзюбы” падкрэслівалі часовасць існавання, хісткасць чалавечага жыцця на зямлі.

У XIV – пачатку XVI ст. абутак істотна змяніўся ў параўнанні з папярэднім перыядам: выцягнутая гатычная форма “дзюбы”, з’яўленне цвёрдага задніка, шматслойнай падэшвы, абцаса, падкоўкі; узніклі новыя варыянты аздобы абутку: двухколernasць, мацаванне абутку-панчоў матузамі да адзення, матузы ў чаравіках і ботах. Спічасты абутак быў шырока распаўсюджаны ў ВКЛ на княжацкім двары, у заможным асяроддзі, сярод гараджан, пра што гавораць пісьмовыя крыніцы, выявы мініяцюр “Радзівілаўскага летапісу”, археалагічныя знаходкі.

Матэрыялы археалогіі выразна даказваюць, што на землях ВКЛ падкрэсліванне “дзюбаў” у абутку пачынаецца з другой паловы XIII ст., а шырокае распаўсюджанне яны набываюць у XIV – XV стст. Форма падэшваў, знойдзеных у розных гарадах Беларусі, паказвае, што абутак XIV – XV стст. меў шырокія пяtkі і вузкія насы і быў выкананы асобна для левай і правай нагі. Шматварыянтнасці і ўласцівай гатычнаму строю шматколernasці дамагаліся камбінаваннем рознакаляровай скуры (карычневага, барвовага, чорнага, жоўтага колераў), гладкай ці аздобленай дробным узорам, выкарыстаннем аздобы, засцежак, падвязака.

Святочны княжацкі абутак рабілі з тонка вырабленай скуры або са шчыльнай тканіны, багата ўпрыгожвалі вышыўкай, каштоўнымі камянямі, перламі, якія маглі аздабляць амаль усё поле. Гэты абутак, вядома, каштаваў вялікіх грошай і вырабляўся па замове выключна багатых гаспадароў. Абутак такога гатунку мог быць нават паднесены ў якасці падарунка ад уладара адной краіны ўладару другой. Так, вялікі князь Вітаўт з жонкай Ганнай у 1410 г. паслаў

ў падарунак Жыгімонту Люксембургскаму і яго жонцы “пары гафтаваных перламі чаравікаў”, якія ўзгадвае сярод іншых дароў гандляр і летапісец Эберхард Венгерскі [12, с. 16].

Дзюбаты абутак у ВКЛ насілі кароль, князі і знаць. Моду на яго пераймалі заможныя асобы княства. Гэта пацвярджаюць звесткі пра вастрасосы абутак у пісьмовых помніках: “За абутак каляровы з дзюбатымі канцамі Янові з Віцебска 3 з паловай грыўні” [18, с. 52]. У шматлікіх краінах Еўропы, у тым ліку Францыі (там абутак з падоўжанай “дзюбай” меў назву “пулэн”), Польшчы мяшчанам забаранялася нашэнне “вастрасосага” ці “ацвярдзелага” абутку [20, с. 142]. У Францыі і іншых еўрапейскіх краінах існаваў абутак з неверагоднай даўжынёй “дзюбы” (50 см), які дазволена было насіць толькі асобам каралеўскага двара, а законы рэгламентавалі, наколькі магла быць выцягнутая “дзюба” абутку прыдворных, заможных гараджан. Духавенства, а пазней і каралі (напрыклад, Карл V забараніў “дзюбаты” абутак у 1368 г., але мода на яго працягвалася да 1470-х гг.) не ўхвалялі празмерна “дзюбаты” абутак, які дазваляў дзяўчыне падняць сукенку, але перашкаджаў устаць на калені, каб памаліцца. Ці насілі чаравікі-пулены на тэрыторыі ВКЛ, звестак пакуль няма, але пра падобны абутак, вядома ж, тут ведалі. Па мініяцюрах “Радзівілаўскага летапісу” можна меркаваць, што ў ВКЛ “дзюба” была ўдвая большай за даўжыню нагі, а звышэкстравагантныя варыянты не мелі распаўсюджання. Відаць, гістарычныя ўмовы вымагалі не празмернасці, а функцыянальнасці нават свецкага ўбору князёў і магнатэрыі. Кушнерскае рамяство было на землях Беларусі высокаразвітым яшчэ з ранняга Сярэднявечча, таму для беларускіх рамеснікаў выраб моднага абутку быў справай гонару.

Бот, чаравік. XV ст. Нацыянальны музей Літвы.

Дзіцячы боцік з раменьчыкамі. XIV – XV стст.

Самымі распаўсюджанымі ў гарадах ВКЛ з канца XIII ст. і да XV ст., паводле археалагічных звестак, былі чаравікі і паўботы. Скураныя чаравікі з заостранай “дзюбай” мелі матузаваны разрэз з унутранага боку ступні (напрыклад, знойдзеныя ў Гродне на замчышчы і датаваныя XIV ст. [9, с. 65]), зашпільваліся ці завязваліся па суставе [8, арк. 101.2, 115]. Паўботы таксама мелі “дзюбу”, матузаваліся збоку, зашпільваліся на спражку, гузікі ці былі глыбей падкроеныя для зручнасці абутання [8, арк. 196].

Існавала назва “ліцвінскія боты”. Іх апісання няма, але можна меркаваць, што яны былі разлічаны на вайсковыя паходы і рабіліся з больш трывалай, чым палацавы абутак, скуры; маглі вызначацца нейкімі дэталямі, што пацвярджае запіс у рахунках двара караля Уладзіслава Ягайлы: “за дзве пары скорні – доўгія боты, якія заходзяць на галёнку, тыпу ліцвінскіх і таварыша яго – 6 скойцаў” [18, с. 8]. У ботах XIV – XVI стст. з’яўляецца цвёрды заднік амаль трохкутнай формы, які мае пракладку з бяросты. У гэты перыяд боты ўжо маюць абцас. В. Ляўко на падставе віцебскіх матэрыялаў сцвярджае, што ў ВКЛ абцас узнік у XIV ст., нават раней чым у Заходняй Еўропе, дзе ён вядомы толькі з XVI ст. [7, с. 170 – 171]. У XIV – XVI стст. абутковая падэшва і абцас сталі шматслойнымі. Абцасы былі двух тыпаў: нізкі, які займаў 1/3 пяткі, з высокімі (0,6 – 0,7 см) падкоўкамі, і высокі, даволі тонкі абцас з плоскай падкоўкай, якая мацавалася пры дапамозе цвікоў.

Жаночым абуткам былі чаравікі і паўботы з кароткай халявай. Падэшвы выкрываліся з грубай скуры, з крыху падоўжанымі “дзюбкамі”. Мяккія скураныя чаравікі зашпільваліся на спражку або матузаваліся спераду ці збоку. Абутак жанчын больш працяглы час захоўваў гатычныя формы. У жаночым абутку ў большай

Юрый Піскун. Рэканструкцыя строю вялікага князя Вітаўта. 2011 г.
Нацыянальны гістарычны музей
Рэспублікі Беларусь.

ступені, чым у мужчынскім, выкарыстоўваліся каляровая скура, аплікацыя, нашыўкі. У XIV ст. ва ўжытку былі ажурны, дзе геаметрычныя матывы стваралі простыя ўзоры, размешчаныя на насах абутку. Нават калі абутак быў аднаколерным, яго аздаблялі кантраснай падкладкай, якая абавязкова была відаць на адваротах. Са скураным абуткам жанчыны насілі панчохі з шаўковай тканіны (тафты) ці палатна, а таксама панчохі, вязаныя з ваўняных нітак [20, с. 175].

Ганна Барвенава.
Рэканструкцыя жаночага
строю часоў Вялікага
Княства Літоўскага.
2001 г.
Фота Алены Адамчык.

Такім чынам, жаночы строй Вялікага Княства Літоўскага цалкам адпавядаў законам готыкі, быў тыповым для сярэднявечнай Еўропы. Жаночы гатычны строй перадаваў замілаванне прыгажосцю жанчыны, падкрэсліваў падоўжаныя прапорцыі фігуры, плаўныя выгібы і прыбавныя формы. Строй складаўся з дзвюх сукенак кантраснага колеру, якія мелі глыбокае дэкальтэ, завышаную лінію таліі, доўгі шлейф. Манера нашэння жаночых строяў у ВКЛ адпавядала заходнееўрапейскай традыцыі, якая стварала выгіб постаці “гатычная крывая”.

Другая палова XIII – пачатак XVI ст., час утварэння і ўзмацнення Вялікага Княства Літоўскага, Грунвальдская бітва і іншыя гістарычныя падзеі, постаці вялікіх князёў Гэдыміна, Кейстута, Вітаўта і шматлікія іншыя тэмы натхнялі беларускіх творцаў з пачатку XX ст. (Язэп Драздовіч і інш.). У канцы 1970-х гг. вялікае кола мастакоў апаэтызавала гістарычныя постаці і архітэктуру часоў ВКЛ (Уладзімір Басалыга, Мікола Купава, Яўген Кулік, Віктар Сташчанок і інш.). Сучасныя аўтары (Павел Татарнікаў, Андрэй Струміла, Алесь Пушкін, Зміцер Шапавалаў і інш.) сур’ёзна і натхнёна займаюцца распрацоўкай складанай тэмы айчыннай гісторыі, якая патрабуе добрага ведання тагачаснай вайсковай справы, строяў, узбраенняў і многага іншага (мастакам самааддана дапамагае беларускі даследчык, доктар гістарычных навук Юрась Бохан). Варта адзначыць, што графік Зміцер Шапавалаў уганараваны прэміяй імя Вацлава Ластоўскага (2015) за мастацкае ўвасабленне вайсковай гісторыі Вялікага Княства Літоўскага XIII – XVII стст.

З часоў аднаўлення незалежнасці Беларусі зусім не выпадакова ўзнік рыцарскі рух (аўтарнатхняльнік Арына Вячорка і інш.) і, адпаведна, пачалі стварацца рэканструкцыі строяў, узбраенняў ВКЛ. Менавіта эпоха Вялікага Княства Літоўскага стала для беларускай творчай моладзі крыніцай самасцвярджэння і творчасці. Рыцарскі рух пашыраўся і ўзмацняўся. Праз шматлікія і шматлікія рыцарскія клубы прайшлі тысячы хлопцаў і дзяўчат, і кожны імкнуўся вырабіць самастойна або замовіць рэканструкцыю гатычнага строю, узбраення. Паступова з рыцарскіх клубаў выраслі прафесійныя майстэрні і майстры-рэканструктары (найперш узбраення ВКЛ).

Рэканструкцыі ўзбраенняў, гістарычных строяў пачалі замаўляць музеі Беларусі. Мастак Юрый Піскун распрацаваў і выканаў у матэрыяле шматлікія рэканструкцыі гістарычных строяў. Напрыклад, для Нацыянальнага гістарычнага музея Рэспублікі Беларусь былі створаны рэканструкцыі строяў вялікага князя Вітаўта і караля Ягайлы. Магутная постаць вялікага князя Вітаўта, яго высока ўзнятая галава і погляд

сімвалізуюць слаўную гістарычную эпоху магутнай дзяржавы. Пурпур і гарнастай княжацкай мантыі, аксамітны жупан, аперазаны поясам і зашпілены на шчыльны шэраг срэбраных гузікаў, аблягальныя порткі і вастрасны абутак – выдатны ўзор гістарычнай рэканструкцыі княжацкага беларускага гатычнага строю паводле гістарычных аналагаў.

Працяг будзе.

Спіс літаратуры

1. **Базилевич, К. В.** Имущество Московских князей в XIV – XVI вв. / К. В. Базилевич. – М. : Наука, 1978.
2. **Брун, Ф.** Путешествия и посольства господина Гильбера де Ланнуа / Ф. Брун // Зап. Одес. о-ва истории и древностей. – 1853. – Т. 3. – С. 433 – 465.
3. **Воронин, Н. Н.** Древнее Гродно / Н. Н. Воронин // Материалы и исследования по археологии древнерусских городов. № 41. – М. : Изд-во Акад. наук СССР, 1954. – Т. 3. – 238 с.
4. **Ластоўскі, В.** Спражка паганскіх часоў / В. Ластоўскі // Крывіч. – 1925. – № 9. – С. 102.
5. **Луцкевіч, І.** Альгердаўскі паяс / І. Луцкевіч // Крывіч. – 1923. – № 1. – С. 42.
6. **Лявонова, А. К.** Старажытнабеларуская скульптура / А. К. Лявонова. – Мінск : Навука і тэхніка, 1991. – 208 с.
7. **Ляўко, В. М.** Абутак з культурнага слоя Віцебска XIV – XVII стст. / В. М. Ляўко // Помнікі старажытнабеларускай культуры : Новыя адкрыцці : зб. арт. / рэд. С. В. Марцэлеў. – Мінск : Навука і тэхніка, 1984. – С. 168 – 174.
8. **Радзивиловская летопись** : в 2 т. – СПб. : Глаголь ; М. : Искусство, 1994. – Т. 1 – 2. – Факс. воспроизведение рукоп.
9. **Трусаў, А. А.** Стары замак у Гродне XI – XVIII стст. : гіст.-археал. нарыс / А. А. Трусаў [і інш.]. – Мінск : Навука і тэхніка, 1993. – 152 с.
10. **Akta Aleksandra króla Polskiego, Wielkiego Księcia Litewskiego i t. d. (1501 – 1506)** // Monumenta Medii Aevi Historica Res Gestas Poloniae Illustrantia / wyd. F. Papee. – Kraków, 1927. – P.A.U. – S. XIV. – T. 19.
11. **Daniłowicz, J.** Skarbiec dyplomatów Litwy, Rusi Litewskiej i ościennych im krajów (papieskich, cesarskich, królewskich, książęcych... do dziejów) / J. Daniłowicz. – Wilno, 1860 – 1862. – T. I. – 390 s. ; T. II. – 369 s.
12. **Eberhard von Windecke.** Das Leben König Sigismundi / Eberhard von Windecke. – Leipzig : Hagen von, 1899.
13. **Gumowski, M.** Pieczęcie Książąt Litewskich / M. Gumowski // Ateneum Wileńskie. R. VII, Z. 3-4. – Wilno, 1930. – S. 684 – 725.
14. **Gutkowska-Rychlewska, M.** Historia / M. Gutkowska-Rychlewska. – Wrocław – Warszawa – Kraków : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1968. – 962 s.
15. **Kozłowski, R.** Badanie i konserwacja przedmiotów z grobu Kazimierza Jagiełłonczyka / R. Kozłowski // Studia do dziejów Wawelu. – Kraków, 1978. – T. IV. – Wrocław, 1987. – S. 460 – 476.
16. **Lietuvos didžiųjų kunigaikščių rūmai Vilniaus žemutinėje pilyje** : albumas. – Vilniaus : Standartų spaustuvė, 2014.
17. **Papee, F.** Alexander Jagiellonczyk / F. Papee. – Kraków, 1949.
18. **Przedziecki, A.** Życie domowe Jadwigi i Jagiełły z rejestrów skarbowych z lat 1388 – 1417 / A. Przedziecki. – Warszawa, 1854.
19. **Turska, K.** Opina Jana Długosza o ubiorze Władysława Jagiełły w świetle rachunków dworu / K. Turska. – Wrocław, 1987. – S. 99 – 117.
20. **Turska, K.** Ubiór dworski w Polsce w dobie pierwszych Jagiełłonów / K. Turska. – Wrocław : Wyd. Polskiej Akademii Nauk, 1987. – 281 s.
21. **Turska, K.** Ubiory w inwentarzu ślubnej wyprawy królowej Anny Jagiellonki z 1491 roku / K. Turska // Ubiory w Polsce / Materiały III Sesji Klubu Kostiumologii i tkanin Artystycznej przy Oddziale Warszawskim Stowarzzenia Historyków Sztuki. – Warszawa : KOPIA Sp.z.o.o., 1994. – S. 60 – 69.
22. **Wawel. 1000 – 2000.** – Kraków : Pasaż, 2000. – T. III. – 209 s.

Ганна БАРВЕНАВА,
кандыдат мастацтвазнаўства.

Аўтар ахвярае ганарар на развіццё часопіса.

Архітэктурная спадчына

ПРА ШТО РАСПАВЯДАЕ ВЯДУТА

СТАРАЖЫТНЫ ВІЦЕБСК НА ВЫЯВЕ 1664 г.

На сёння ў Беларусі не ацалела ніводнага аўтэнтычнага драўлянага храма XVI ст. Таму для вывучэння даўнейшых будаўнічых традыцый асабліва каштоўнымі з’яўляюцца старажытныя графічныя крыніцы, чарцяжы альбо вядуты*. Адна з найважнейшых крыніц для гісторыі беларускага драўлянага дойлідства – вядомы “Чарцёж места Віцебска 1664 г.”, упершыню выдадзены А. Сапуновым у 1910 г. у “Трудах Витебской Археографической Комиссии” [1] і потым асобным адбіткам. Пазней дакумент разглядаўся шэрагам гісторыкаў і мастацтвазнаўцаў, але асабліва грунтоўна яго

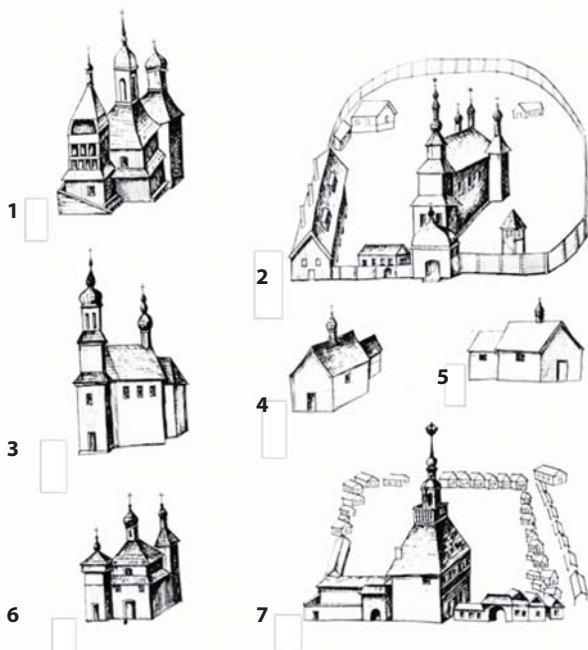
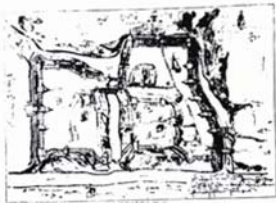
вывучаў В. Краснянскі [2, с. 39 – 93]. Як адзначаў даследчык, на гэтым чарцяжы “ўсе будынкi паданы не ў выглядзе планаў, але як перспектыўныя малюнкi. Праўда, гэтая перспектыва вельмі своеадметная, умоўная і часам няправільная; гэта, аднак, не перашкаджае таму, каб на іх падставе скласці сабе ўяўленне аб зарысаваных будынках”. Па скрупулёзнасці адлюстравання архітэктурных аб’ектаў Віцебска так званы чарцёж можна лічыць вядутай – тапаграфічна дакладнай выявай старажытнага горада таго часу.

У 1654 г. Віцебск быў захоплены войскамі маскоўскага цара Аляксея Міхайлавіча і 13 гадоў знаходзіўся пад уладай Масквы. У гэты перыяд горад быў часткова адбудаваны. 15 лістапада 1664 г. віцебскі ваявода Якаў Валконскі

* **Вядута** (італ. *veduta* ‘від’) – жанр выяўленчага мастацтва або канкрэтны твор, які ўяўляе сабой карціну, малюнак ці гравюру з дэталёвай выявай штодзённага гарадскога пейзажу. – *Заўвага рэд.*

Чарцёж Віцебска 1664 г.

1. Уваскрэсенская царква
2. Касцёл езуітаў
3. Спаса-Праабражэнская царква
4. Сямёнаўская царква
5. Міхайлаўская царква
6. Увядзенская царква
7. Ратуша

даслаў цару названы “Чарцёж” з пасыльным Маркам Быкавым. Каштарысныя кнігі Віцебска за 1655 і 1665 – 1666 гг. цалкам пацвярджаюць тапаграфічную дакладнасць дакумента. На ім адлюстраваны ўмацаванні Верхняга замка, які ўключаў ваяводскі двор, астрог, двор Горскага і Міхайлаўскую царкву XVII ст.; Ніжні замак, дзе знаходзілася старажытная мураваная Дабравешчанская царква XII ст., двор Агінскі і драўляная царква Аляксеўскага манастыра; Верхні горад, на тэрыторыі якога размяшчаліся ратуша, гасціны двор, Уваскрэсенская, Увядзенская, Сямёнаўская і Спаса-Праабражэнская цэрквы; Святадухаўская царква ў Заручаўскай слабадзе (усе пабудовы, за выключэннем Дабравешчанскай царквы, драўляныя).

Той жа В. Краснянскі адзначаў, што «знаёмства з архітэктурнымі асаблівасцямі віцебскіх цытадэльных пабудов, зарысаваных на “чарцяжы” 1664 г., прыводзіць нас да пераканання, што яны не маюць у сабе слядоў маскоўскага ўплыву і з’яўляюцца помнікамі чыста беларускага будаўніцтва». Яны ўзводзіліся выключна віцебскімі цеслямі, а таксама “витебскими всяких чинов людьми” (з адказу ваяводы Рэпніна смаленскаму ваяводу на просьбу прыслаць майстроў з Віцебска ў Смаленск). Паводле В. Краснянскага, гэта пацвярджаецца і будаўнічай

тэрміналогіяй тагачасных каштарысных кніг, складзеных маскоўцамі: “башня рублена клецки, по-шатровому, роговая башня, тропило шестеричное, ганок, круглик, рухомая стена, фортка, подчени, городня, надолба” [2, с. 67 – 68] і інш.

Усе драўляныя праваслаўныя цэрквы, адлюстраваныя на чарцяжы Віцебска 1664 г., за выключэннем Сямёнаўскай і сабора Аляксеўскага манастыра (былога касцёла езуітаў), пабудаваны ў XVI ст. У інвентары Полацкага архіепіскапства за 1618 г. яны згадваюцца як храмы, што даўно існуюць [3]. Такім чынам, па гэтых выявах мы можам меркаваць пра наяўнасць ужо на мяжы XVI – XVII стст. тых ці іншых архітэктурных формаў, уласцівых тагачаснаму беларускаму драўлянаму сакральнаму дойлідству. Цікава, што на “Чарцяжы” іх падоўжна-восевая структура падаецца нібыта ў “разгорнутым” выглядзе з элементамі аксанаметрыі.

Сярод віцебскіх драўляных храмаў можна вылучыць некалькі варыянтаў архітэктанічных кампазіцый. Найпрасцейшая з іх – Міхайлаўская царква, якая складалася з двух зрубаў – асноўнага і алтарнага, накрытых асобнымі двухсхільнымі дахамі на “латах” (рус. *слегах*, укр. *сломенах*). Ад жылых дамоў, паказаных на тым жа чарцяжы, яе адрознівае наяўнасць галоўкі з крыжам у цэнтры вільчыка. Прымітыўнасць пабудовы сведчыць пра яе часовасць: магчыма, царква пастаўлена на месцы знішчанага мураванага храма ў гонар Архангела Міхаіла, заснаванне якога ў Віцебску летапісы адносяць аж да часоў княгіні Вольгі. Паводле віцебскага краязнаўцы А. Семянтоўскага, будаўніцтва мураванай царквы на гэтым месцы адбылося ў 1320 г. (спалена ў 1396 г.) [4]. Кампазіцыю, падобную да Міхайлаўскай царквы, атрымала і Сямёнаўская царква, узведзеная ў другой чвэрці XVII ст., што сведчыць пра традыцыйнасць і этнаграфічнасць гэтага архаічнага тыпу храма.

Другі варыянт архітэктанічнай кампазіцыі ўяўляюць Увядзенская і Уваскрэсенская цэрквы, якія складаліся з двух (асноўнага і алтарнага) зрубаў, з самастойным верхам для кожнага. У абодвух выпадках аснову кампазіцыі складае высокі квадратны ў плане зруб, абкружаны з трох бакоў невысокай закрытай галерэяй-апасанню. В. Краснянскі канстатаваў “адсутнасць у адлюстраваных на чарцяжы храмах адкрытых надворных галерэй, характэрных для беларускага дойлідства”. Аднак у гэтым выпадку прысутнічаюць не адкрытыя, а закрытыя галерэі-абыходы асноўнага зруба, што больш адпавядае мясцоваму клімату, больш суроваму ў параўнанні з тым жа ўкраінскім.

Званіцы Уваскрэсенскай і Увядзенскай цэркваў далучаліся да паўночна-заходняга кута асноўных зрубаў, але не служылі бабінцамі храмаў. Званіца Увядзенскай царквы нагадвала абарон-

чую вежу з навіслым верхам, падобную да драўляных умацаванняў віцебскіх замкаў. Званіца Уваскрэсенскай царквы мела даволі незвычайную структуру з вонкавай лесвіцай, якая вяла на другі ярус. Усе часткі гэтых храмаў былі накрыты невысокімі шатрамі-каўпакамі, традыцыйнымі для сярэднявечнага крапаснога дойлідства.

Трэці варыянт аб'ёмна-прасторавай кампазіцыі сакральных пабудов на "Чарцяжы" Віцебска – трохзрубавая Спаса-Праабражэнская царква пачатку XVII ст., якая складалася з квадратнага асноўнага зруба, накрытага двухсхільным дахам, пяціграннага алтарнага зруба і трох'яруснай вежы-званіцы з бабінцам у ніжнім ярусе. Вышыня зрубаў значна перавышала параметры іх планаў, што надавала кампазіцыі збудавання выразны вертыкалізм і дынаміку, якая ўзрастала ад алтара да галоўнага фасада. Гэтая дынаміка падкрэслена купаламі-“банямі” на вільчыку даху асноўнага зруба і над званіцай. Архітэктоніка Спасаўскай царквы па сутнасці паўтарала тагачасныя мураваныя готыка-рэнесансныя храмы Беларусі, напрыклад касцёлы ў Дзераўной і Ружанах. Між тым акадэмік архітэктуры А. Паўлінаў у вядомым даследаванні памылкова вызначае Спаса-Праабражэнскую царкву як храм крыжовага тыпу [5]. Старажытны інвентар Спаса-Праабражэнскай царквы ад 1785 г. апублікаваны ў “Памятній кніжце Вітебскай губерніі” за 1865 г., але ў хуткім часе пасля гэтага яе будынак згарэў.

Яшчэ больш складаныя архітэктурныя формы і рознабаковыя генезісы мелі саборная царква Аляксееўскага манастыра і заручаўская “кажмяцкая” царква Святога Духа. Царква Аляксееўскага манастыра пабудавана ў 1640 г. як касцёл ордэна езуітаў на месцы старажытнай праваслаўнай царквы Святой Параскевы Пятніцы. Будынак складаўся з выцягнутага прамавугольнага асноўнага зруба і трох'яруснай вежы-бабінца (васьмярык на двух чацверыках), увенчанай фігурнай “банькай”. Невялічкая званіца на слупах, завершаная шатром, пастаўлена асобна на паўднёвы захад ад храма. Значныя памеры асноўнага зруба сведчаць пра выкарыстанне ўжо новага па тым часе заходнееўрапейскага метаду зрошчвання бярэў у адной плоскасці. Характар алтарнай часткі не высветлены, але відавочна, што два сіметрычныя бакавыя прырубкі каля алтара, нахталт крылаў трансепта, фарміруюць кампазіцыю ў выглядзе лацінскага крыжа.

У 1655 г. храм перадаў праваслаўным і зрабілі манастырская царквой у гонар святога Аляксея, нябеснага патрона маскоўскага цара. Таму В. Краснянскі лічыў, што бакавыя прырубкі зрабілі маскоўцы, каб надаць храму праваслаўную трохпапсіднасць, аднак, на нашу думку, яны

толькі змянілі пакрыццё рамянаў трансепта на шатровае, з цыбулепадобнымі галоўкамі, а над уваходнай манастырская брамай узвялі грувасткі кубасты купал. У выяўленым намі інвентары 1704 г. гэты помнік “даўніх часоў”, які зноў стаў касцёлам, вызначаецца як “крыжовы” [6]. На самрэч ён імітуе лацінскую крыжовую базіліку з невялікімі прыбудовамі крылаў трансепта.

Крыжовы варыянт храма ранневізантыйскага генезісу (з планам у выглядзе роўнаканцовага грэчаскага крыжа) на той час у Віцебску прадстаўляла толькі царква Святога Духа, што знаходзілася ў Заручаўскай слабадзе. Яе заснаванне, паводле падання, адносіцца да XIV ст. і звязана з імем жонкі вялікага князя літоўскага Альгерда Марыі Віцебскай. Нягледзячы на ўмоўнасць выявы на чарцяжы Віцебска 1664 г., відавочна, што гэты праваслаўны храм складаўся з кубічнага асноўнага зруба, да якога па баках свету далучаліся чатыры квадратныя ў плане прырубкі. Усе зрубы завяршаліся пакатымі чатырохграннымі шатрамі з лёгкім выгінам і выцягнутымі свечкападобнымі галоўкамі з крыжамі на штыберах. Такім чынам, тут была ўзноўлена раннехрысціянская пяцігалоўная кампазіцыя верхніх мас па баках свету, а не па дыяганалях плана кафалікона, характэрная для артадаксальнага праваслаўя прамаскоўскай арыентацыі.

Праваслаўнага веравызнання на той час прытрымліваліся многія буйныя магнаты і шляхта. Будаўніцтва саборнага Свята-Троіцкага храма Маркавага манастыра ў Віцебску пачалося ў 1633 г. па фундацыі князя Льва Самуіла Агінскага, але гэтай святыні няма на “Чарцяжы”. Выкарыстанне ў храмабудаўніцтве Віцебска XVII ст. драўніны – традыцыйнага, але таннага і недаўгавечнага будаўнічага матэрыялу, было абумоўлена палітычным уціскам, што вымусіла праваслаўнае насельніцтва дзяржавы вырашаць свае філасофска-рэлігійныя запатрабаванні больш простымі і даступнымі сродкамі. Пры будаўніцтве саборных храмаў для найбольш значных праваслаўных манастыроў ва ўсходніх ваяводствах Вялікага Княства Літоўскага – Полацкім, Віцебскім, Мсціслаўскім і Смаленскім – стабільна выкарыстоўвалася чатырохзрубавая аб'ёмна-прасторавая кампазіцыя крыжовага тыпу з планам у выглядзе роўнаканцовага грэчаскага крыжа. Бясспрэчна, гэта рабілася цалкам свядома і праграма, з мэтай падкрэсліць непасрэдную сувязь з візантыйска-грэчаскай традыцыяй. Аднак пры ўсёй строгай кананічнасці названай архітэктанічнай схемы на працягу XVII – XVIII стст. з ёй адбыліся пэўныя змены на шляху выпрацоўкі адметных архітэктурных форм і прыёмаў беларускага драўлянага дойлідства часоў барока.

Тое, што чатырохзрубавыя цэнтрычна-крыжовыя храмы з планам у выглядзе грэчаскага

крыжа не былі выпадковымі, а ўвасаблялі пэўны сацыяльны заказ і ідэалагічную праграму, даказвае далейшае развіццё іх форм у дойлідстве наступнай эпохі, аддзеленай ад папярэдняй руска-польска-шведскай вайной 1654 – 1667 гг. Яскравае пацверджанне гэтага – Свята-Троіцкі сабор Маркавага манастыра ў Віцебску, узведзены на падмурку царквы, закладзенай у 1633 г. князем Л. Агінскім з жонкай і знішчанай пажарам падчас “патопу” сярэдзіны XVII ст. Іх сын Сымон Караль Агінскі, мечнік Вялікага Княства Літоўскага, падкаморы віцебскі, быў ужо католікам, аднак у 1687 г. пацвердзіў фундуш на будаўніцтва сабора праваслаўнага манастыра. Пра гэта паведамлялі два надпісы над уваходам з двух бакоў, зробленыя лацінкай і кірыліцай: “Дом гэты збудаваны ў гонар Святой Тройцы. Року 1690, мая 8”. Асвяцілі храм у 1691 г. Знішчаны пажарам у канцы XIX ст., ён застаўся на малюнку Д. Струкава 1864 г. [7].

У адрозненне ад крыжовых храмаў першай паловы стагоддзя, якія мелі вальмавыя дахі з чатырма галоўкамі па баках свету і цэнтральнай – на светлавым барабане сяродкрыжжа, у Троіцкім саборы Маркавага манастыра ўсе зрубы і сяродкрыжжа завяршаліся асобнымі, даволі высокімі шатрамі з галоўкамі. Такім чынам, яго кампазіцыю трэба вызначаць ужо як пяціверхавую. Да таго ж у беларускім драўляным дойлідстве традыцыйнай была форма больш пакатага шатра-“каўпака”, з вышынёй, роўнай палове дыяганалі падмурка. Верх у выглядзе высокага шатра відавочна запазычаны з рускага дойлідства падчас акупацыі Віцебска маскоўскім войскам, што ўжо адзначалася на прыкладзе перабудовы віцебскага касцёла езуітаў у царкву Аляксеўскага манастыра. Аднак у адрозненне ад рускіх драўляных цэркваў, дзе высокія шатры мелі рубленую канструкцыю, а іх унутраная прастора не ўключалася ў агульны інтэр’ер храма, у Троіцкім саборы ўнутры шатроў кроквеннай канструкцыі былі зроблены васьмігранныя самкнутыя скляпенні на тропях. Над сяродкрыжжам знаходзіўся светлавы барабан з купалком, схаваным унутры васьмікантавай галоўкі.

Унутры сцены і сутарэнні Троіцкага сабора Маркавага манастыра цалкам пакрываў роспіс, зроблены алейнымі фарбамі на палатне, прымацаваным на гладка абчасаныя брусы. Увесь жывапісна-дэкаратыўны цыкл налічваў 158 кампазіцый на біблейскія, евангельскія і апакрыфічныя сюжэты і 10 выяў святых, размешчаных па баках кліраса. Кожны сюжэт быў акантаваны прамавугольнай маляванай рамай з раслінным арнамантам і меў надпіс на стараславянскай мове. П. Красавіцкі ў 1911 г. адзначаў, што “гадоў 15 назад сценапіс разглядаўся вядомым мастаком І. Я. Рэпіным. Ён вызначыў гэты сценапіс

як працу таленавітага самавука, які надаў шмат жыцця і руху фігурам”. Роспісы – праца рук мясцовых майстроў Паўла Ігнатавіча і прыгоннага Івана, чые імёны вядомы з архіўных крыніц. У стылі роспісаў адчувальны значны ўплыў барока, асабліва ў дынаміцы і складанасці шматфігурных кампазіцый, прасторавай будове архітэктурных куліс. Інтэр’ер упрыгожваў старажытны пяціярусны разьбяны іканастас, пафарбаваны пад золата, а месцамі вызалачаны.

Звонку сцены сабора былі вертыкальна ашалаваны дошкамі з нашчылнікамі і на палову вышыні закрыты абходнай галерэяй з разьбянымі слупкамі і гарызантальным дашчаным парапэтам, накрытай шырокім шматсхільным гонтавым дахам, якая апярэзвала ўвесь будынак. У Троіцкім саборы поліганальны абрыс абходнай галерэі не адпавядаў цалкам абрысу зрубаў: быў адвольны ў алтарнай частцы, чым больш нагадваў рускія храмы. Уваходы ў сабор былі аформлены ганкамі з шатровымі дахамі і крыжамі на штыберах. Багаты дэкор дзвярэй Троіцкага сабора з вензелем фундатара Агінскага – характэрны элемент культуры сарматызму. Галоўны ўваход быў вырашаны накшталт царскай брамы іканастаса, упрыгожаны разьбой і паліхромным жывапісам з выявамі Святой Тройцы і евангелістаў [8].

Архіўныя графічныя і пісьмовыя дакументы данеслі да нашага часу аўтэнтычнае аблічча некаторых драўляных храмаў Віцебска, што адкрывае зацікаўленаму даследчыку самыя раннія будаўнічыя і мастацкія прыёмы беларускага драўлянага сакральнага дойлідства XVI – XVII стст.

Спіс літаратуры

1. Сапунов, А. П. Витебская старина / А. П. Сапунов // Труды Витебской Археографической Комиссии. – Витебск, 1885. – Т. 4, ч. 2. – С. 277 – 285.
2. Краснянскі, В. “Чарцёж” места Віцебску 1664 г. як дакументальны помнік да гісторыі беларускага драўлянага будаўніцтва / В. Краснянскі // Запіскі аддзела гуманітарных навук Інбелкульту. – Менск, 1928. – Кн. 1. – Т. 1, сш. 1.
3. Российский государственный архив древних актов (РГАДА). – Ф. 192. Оп. 1. Д. 2.
4. Сементовский, А. Витебск : статистический очерк / А. Сементовский // Памятная книжка Витебской губернии на 1864 г. – СПб., 1864 ; Памятная книжка Витебской губернии на 1865 гг. – СПб., 1865.
5. Павлинов, А. М. Деревянные церкви г. Витебска / А. М. Павлинов // Труды IX Археологического съезда в Вильне 1893 г. – М., 1895. – Т. 1. – С. 19 – 26.
6. Цэнтральная бібліятэка Нацыянальнай Акадэміі Навук Літвы. Адзел рукапісаў. – VKF – 3202.
7. Навуковая бібліятэка Вільнюскага ўніверсітэта. Адзел рукапісаў. – Ф. 78. Спр. 258.
8. Габрусь, Т. В. Зруйнаванне святыні / Т. В. Габрусь // Страчанае спадчына. – Мінск : Польша, 1998. – С. 85 – 86.

Тамара ГАБРУСЬ,
доктар мастацтвазнаўства.

Аўтар ахвярае ганарар на развіццё часопіса.

РОЛЯ І МЕСЦА БЕЛАРУСКІХ КІРЫЛІЧНЫХ ВЫДАННЯЎ У СУЧАСНЫМ ГРАМАДСТВЕ

НА ПРЫКЛАДЗЕ ВІЛЕНСКІХ КНІГ ПЯТРА МСЦІСЛАЎЦА

УДК: 008(476)

У артыкуле даследуецца беларуская кірылічная кніга як духоўная і матэрыяльная каштоўнасць, падкрэсліваюцца такія яе характарыстыкі, як нязменнасць і аўтарытэт на працягу стагоддзяў. Кніга з'яўляецца носьбітам маральнай культуры і важнай часткай нацыянальнай культуры. У якасці прыкладу разглядаюцца выданні беларускага друкара XVI ст. Пятра Мсціслаўца ("Евангелле", "Часоўнік" і "Псалтыр").

Ключавыя словы: *беларускія кірылічныя выданні, старадрукаваныя выданні, каштоўнасці, нацыянальныя дакументы, Пётр Мсціславец, друкарня Мамонічаў, віленскія выданні.*

The article examines the Belarusian Cyrillic book as spiritual and material values, accentuates its characteristics such as immutability and authority for centuries. The book is the bearer of moral culture and an important part of national culture. In the article were presented the editions of the famous Belarusian printer of XVI century Peter Mstislavets.

Кніга з'яўляецца вынікам тэхнічнага прагрэсу, але самыя важныя яе характарыстыкі звязаны з духоўным зместам. Кніга, нібы акно ў вечнае жыццё, адкрывае чалавеку ісціну. Яна вучыць маралі, парадку, правільным адносінам паміж людзьмі. Беларуская культура заўсёды была звязана з кнігай, з узнікненнем у Беларусі хрысціянства яна стала аўтарытэтам, асновай ідэалогіі, этычных і эстэтычных прынцыпаў. Духоўны змест старажытнай беларускай кірылічнай кнігі застаецца актуальным ад часу яе стварэння і да сёння.

Для сучаснага грамадства кірылічная кніга – каштоўнасць, якая нясе сакральны сэнс кожнаму чытачу. Пазнаёміцца з ёй можна ў музеі і бібліятэцы. Адна з мэт работнікаў гэтых устаноў, якія працуюць са старажытнай кнігай, – паказаць сучасніку, асабліва прадстаўнікам маладога пакалення, старажытную кнігу як захавальніцу мудрасці і культуры.

У Нацыянальнай бібліятэцы Беларусі (далей – НББ) захоўваецца значная калекцыя беларускіх кірылічных выданняў, што з'яўляецца важнай крыніцай для філалогіі, вывучэння багаслоўя, кніжнай культуры. Для шырокага кола наведвальнікаў з 2006 г. у бібліятэцы працуе Музей кнігі, дзе праводзяцца экскурсіі, якія наведваюць вучні школ, студэнты, а таксама іншыя зацікаўленыя. Экспазіцыі, падрыхтаваныя вопытнымі супрацоўнікамі навукова-даследчага аддзела кнігазнаўства М. Шопінай і Т. Шубінай, выклікаюць вялікі інтарэс.

Дзейнасць супрацоўнікаў бібліятэк – бібліяграфікаў, якія звязаны непасрэдна з апрацоўкай кнігі (займаюцца апісаннем ці робяць экспертызу кнігі для закупкі), – можа падацца непрыкметнай, але яна надзвычай значная. Пры дапамозе кніжных каталогаў яны ўстанаўліваюць выхадныя звесткі дэфектных выданняў, ат-

рыбуюць кнігу па палеаграфічных характарыстыках, калі выданне адсутнічае ў бібліяграфічных паказальніках.

Беларуская кніга мае шырокую геаграфію распаўсюджвання. Беларускія кірылічныя выданні (у тым ліку і кнігі Пятра Мсціслаўца) захоўваюцца ў Цэнтральнай навуковай бібліятэцы імя Якуба Коласа НАН Беларусі, Нацыянальным мастацкім музеі Рэспублікі Беларусь, Нацыянальным гістарычным музеі Рэспублікі Беларусь, Веткаўскім музеі стараверства і беларускіх традыцый імя Ф. Шклярава, Гомельскай бібліятэцы імя У. Леніна. Каштоўныя экзэмпляры кірыліцы знаходзяцца ў фондах многіх бібліятэк і музеяў краін свету (Балгарыі, Вялікабрытаніі, Венгрыі, ЗША, Літвы, Польшчы і інш.).

Даследаваннямі, звязанымі з глыбокім вывучэннем духоўнага зместу старажытнай кнігі, займаюцца супрацоўнікі Веткаўскага музея стараверства і беларускіх традыцый імя Ф. Шклярава. Г. Нячаева і С. Лявонцьева ў працы "Кніжная культура. Ветка" (2013) [1] падкрэсліваюць сакральны сэнс кірылічнай кнігі, паказваюць сувязь кнігі і жыцця вясковага чалавека, адзначаюць, што нават тэрміны *поле*, *старонка кнігі* нясуць земляробчае вымярэнне прасторы аркуша, роўна як раслінную вобразнасць маюць словы *карэньчык* (пры апісанні кніг на беларускай мове ў электронным фармаце BELMARC НББ ужываецца тэрмін *спінка*) і *аркуш* (пры апісанні кніг на беларускай мове ў НББ ужываецца тэрмін *ліст*). "Нябачныя" парасткі ведаў выклікаюць у душы чалавека духоўнае цвіценне і зноў вяртаюцца матэрыяльна ўвасобленымі вобразамі на старонкі кніг [1, с. 44]. Кнігі, іконы, ручнікі, прылады для вырабу кніг "адносяць" наведвальніка музея ў мінулае, дзе кніга была сведкай жывой веры і

яе цанілі як золата. Культурны тэкст і духоўны патэнцыял кнігі заснаваны на яе ўнікальным уплыве на ход культурна-гістарычнага працэсу. Кніга – “другая памяць чалавецтва”, і дзякуючы ёй ажыццяўляецца сувязь паміж пакаленнямі і народамі.

Наведваючы выставы, мы бачым, што прадкі зберагалі кнігу як хрысціянскую святыню. Менавіта рэлігія адыграла важную ролю ў фарміраванні кніжнай культуры на тэрыторыі Беларусі. Так, пад уплывам хрысціянства сфарміраваліся новы светапогляд, мараль, пэўныя віды мастацтва, з’явілася пісьменства. Стварэнне славянскай азбукі звязана з імёнамі святых роўнаапостальных Мяфодзія і Кірылы. Лічыцца, што Кірыла стварыў глагалічны алфавіт, а на мяжы IX – X стст. у выніку сінтэзу грэчаскага пісьма і элементаў глаголіцы была створана “кірыліца”. На тэрыторыі Беларусі пісьменства стала пашырацца з X ст. У раннім Сярэднявеччы цэнтрамі духоўнай культуры і асветніцтва былі манастыры. Яны выконвалі функцыю кнігасховішчаў і мелі скрыпторыі, дзе перапісваліся кнігі. Перапісчык становіўся прыналежным да Боскага, а кніга – сімвалам таямніцы. Цэнтрам беларускага летапісання быў Полацк.

У кожнай царкве была свая невялікая бібліятэка, якая складалася з асноўных богаслужэбных кніг: “Евангелля”, “Апостала”, “Псалтыра”, “Часоўніка”, “Актоіха”, “Міней” на кожны месяц года. Па царкоўных правілах, без гэтых кніг служба не магла адбыцца. Тэксты літургічных кніг напаянялі жыццё чалавека, і яны ў вялікай ступені вызначылі і беларускі менталітэт. Рэлігійная кніга стала транслятарам ведаў.

Пачынаючы з эпохі Адраджэння ў цэнтры ўвагі асветнікаў знаходзіцца не Творца, а чалавек. Сучаснікі гэтай эпохі імкнуліся да навукі і мастацтва, а самым важным у чалавеку лічыліся розум, творчая энергія, воля, адукаванасць. Менавіта ў тыя часы, у 1517 г., пачалося беларускае кнігадрукаванне. Беларускімі кірылічнымі выданнямі можна лічыць кнігі, якія выйшлі ў наступных гарадах: Прага (Чэхія), Вільня (Літва, сучасны Вільнюс), Еўе (Літва, сучасны Вевіс), Супрасль (Польшча), Гродна, Магілёў, Куцейна, Нясвіж і Цяпіна [2].

Даследчык гісторыі беларускага кнігадрукавання Г. Галенчанка пры вызначэнні паняцця *беларуская кніга* прапанаваў кіравацца сукупнасцю наступных прыкмет: 1) тэрытарыяльнае месцазнаходжанне друкарань; 2) змест кнігі, адрасаванасць беларускаму чытачу, арыентацыя кнігавыдавецтва на беларускі ры-

нак; 3) паходжанне аўтараў рукапісу, работнікаў друкарні; 4) рысы нацыянальнай культуры ў афармленні, арнаментыцы выданняў [3, с. 48].

Вільня была не толькі палітычным, але і духоўным цэнтрам беларускай культуры. У перыяд ВКЛ склаліся беларуская народнасць і мова. На думку навукоўцаў, фарміраванне мовы адбылося ў першай палове XIV ст., калі яна стала дзяржаўнай мовай, на якой вялася афіцыйная перапіска [4, с. 50].

Прафесар В. Лявончыкаў падкрэсліваў, што пры складанні бібліяграфіі Беларусі XVI – XVII ст. мэтазгодна ўзяць за аснову сукупнасць наступных фактараў: тэрыторыя, мова, аўтарская прыналежнасць беларускаму чытачу, змест кнігі, прызначанасць кнігі беларускаму чытачу, рысы нацыянальнай культуры ў афармленні і графіцы друкаваных выданняў [3, с. 50 – 51]. Варта адзначыць, што беларуская мова ў XV – XVI стст. была дзяржаўнай мовай у ВКЛ і гэта садзейнічала развіццю пісьменства і кнігадрукавання [3, с. 45]. Аднак кнігі выдаваліся на царкоўнаславянскай мове, таму вызначыць па прынцепах мовы беларускія кнігі XVI – XVII ст. не заўсёды магчыма. Украінскія і беларускія пісьменнікі карысталіся таксама польскай і лацінскай мовамі. Да XVIII ст. царкоўнаславянская мова ўжывалася як агульналітаратурная, але яна ніколі не была размоўнай. Царкоўнаславянская мова выкарыстоўваецца ў богаслужэнні і ў наш час. Кірылічным шрыфтам выдавалася пераважна богаслужэбная, жыццёвая і павучальная літаратура.

Важнае месца ў беларускім кнігадрукаванні належыць сям’і Мамонічаў, якія заснавалі ў сваім доме ў Вільні друкарню, што дзейнічала каля пяцідзесяці гадоў [5, с. 167]. У “доме Мамонічаў” друкар Пётр Цімафеевіч Мсціславец выпусціў тры кнігі – “Евангелле” (1575), “Псалтыр” (1576) і “Часоўнік” (паміж 1574 і 1576 гг.). Кнігі, выдадзеныя П. Мсціслаўцам, якасна і прыгожа аформлены (буйны шрыфт, застаўкі з раслінным арнаментам, вязь, ламбарды), яго шрыфты запамінальныя, вылучаюцца выразнасцю і вытанчанасцю, высокай якасцю набору.

Варта адзначыць, што выданні беларускага друкара паслужылі ўзорам для наступнага пакалення кнігавыдаўцоў. Падкрэслім таксама, што тагачасныя друкаваныя кнігі нагадвалі старажытныя рукапісы. І гэта важна для таго перыяду, калі кірылічнае кнігадрукаванне толькі набірала абароты, а рукапісныя кнігі карысталіся вялікім аўтарытэтам, асабліва ў царкоўным асяроддзі.

“Евангелле” П. Мсціслаўца 1575 г. упрыгожана гравюрамі чатырох евангелістаў – апосталаў Мацвея, Марка, Лукі і Іаана. Усе гравюры высокай якасці, выкананы на сучэльных дошках. Рамкі гравюр вылучаюцца складанасцю. Побач з выявамі чатырох евангелістаў размешчаны фігуры львоў, дэльфінаў, драконаў [6, с. 1]. Гэтыя элементы былі шырока распаўсюджаны ў заходнееўрапейскіх выданнях эпохі Адраджэння. На думку даследчыкаў, гравюры евангелістаў зроблены, хутчэй за ўсё, самім П. Мсціслаўцам [6, с. 1].

Узор заставак выразаны на іншы манер – чорнымі рысамі па белым фоне. Такі прыём пазней будучы выкарыстоўваць маскоўскія і беларускія друкары. Ва ўзоры заставак сустракаюцца раслінныя формы: лісце, ягады, кветкі, сцёблы, што абвіваюць стрыжань [7, с. 90]. Тут можна правесці паралель: “арнамент кнігі – жыццё чалавека”. Лісце распускаецца вясной (сімвал нараджэння), ягады выпяваюць летам (сярэзіна жыцця), кветкі адцвітаюць і пераўтвараюцца ў насенне (канец жыцця). Яшчэ адна паралель: “кніжны свет – духоўны свет”. Яна больш відавочная ў нотных рукапісах, старонкі якіх багата ўпрыгожваліся рознакаляровай расліннасцю і выявамі птушак. Багата арнаментаваная рукапісная кніга з’яўлялася сімвалам “салодкага раю”. У друкаванай кнізе арнаментыка не яркая. З іншага боку, арнаментыку друкаванай кнігі можна вытлумачваць як магчымасць сканцэнтравання на духоўным тэксце і малітве, а не на знешнім упрыгожванні твора.

Выданне “Евангелля” як галоўнай біблейскай кнігі – важная падзея для хрысціян. Яно чытаецца падчас богаслужэнняў у царкве і дома. Паводле каталогу А. Гусевай, у свеце існуе 110 экзэмпляраў гэтага “Евангелля” [8, с. 453].

“Псалтыр” П. Мсціслаўца 1576 г. адрозніваецца ад іншых выданняў выкарыстаннем у тэксце чырвоных кропак і вядома як “Псалтыр з чырвонымі кропкамі” [6, с. 1 – 2]. Гэта старазапаветная кніга, якая часцей за ўсё ўжываецца падчас богаслужэнняў, змяшчае розныя біблейскія вобразы і правобразы, і найперш – вобраз аўтара, цара і прарока Давіда. Хрысціянін, які чытае псалмы, перажывае яго настрой, вучыцца пакаянню, аплаквае свае грахі і ўсхваляе Бога. У каталогу А. Гусевай значыцца 50 экзэмпляраў “Псалтыра” другой паловы XVI ст. [8, с. 456].

“Часоўнік” П. Мсціслаўца выдадзены паміж 1574 і 1576 гг. Кніга прызначана для чытальнікаў у царкве. Акрамя гэтага, па “Псалтыры” і “Часоўніку” вучыліся чытаць. Вядомы 10 экзэмпляраў выдання [8, с. 451].

Уплыў Пятра Мсціслаўца на развіццё друкарскай справы і кніжнага мастацтва вельмі значны. Гэта можна назіраць у пазнейшых выданнях многіх беларускіх, украінскіх і рускіх друкароў, якія працавалі ў канцы XVI – пачатку XVII ст.

Сярод такіх каштоўнасцей, як архіўныя дакументы, старажытныя іконы, манеты, кніга займае важнае месца. На яе старонках могуць знаходзіцца пячаткі, экслібрысы, уладальніцкія запісы, што тычацца гісторыі і культуры Беларусі. Кніга станюча ўплывае на чалавека знешнім выглядам і ўнутраным напаяннем. Кірылічныя выданні ў спалучэнні з іконамі ствараюць непаўторную атмасферу, што спрыяе выхаванню ў маладога пакалення любові да радзімы і яе гісторыі.

Спіс літаратуры

1. **Книжная культура. Ветка** / С. И. Леонтьева, Г. Г. Нечаева ; фото А. П. Дрибас. – Минск : БелЭн, 2013. – 526 с.
2. **Кніга Беларусі (1517 – 1917)** = Книга Белоруссии (1517 – 1917) : зводны каталог / Дзяржаўная бібліятэка БССР імя У. І. Леніна, Беларуская Савецкая Энцыклапедыя ; склад. Г. Я. Галенчанка, Т. В. Непарожная, Т. К. Радзевіч ; навук. рэд. С. Х. Александровіч, Н. Б. Ватацы, І. П. Хаўратовіч. – Минск : БелСЭ, 1986. – 614 с.
3. **Лявончыкаў, В. Е.** Беларуская рэтраспектыўная бібліяграфія кніг / В. Е. Лявончыкаў. – Минск : Выш. шк., 1971. – 69 с.
4. **Лыч, Л.** Гісторыя культуры Беларусі са старажытных часоў да 1569 г. / Л. Лыч. – Віцебск : ВДТУ, 2005. – 122 с.
5. **Зернова, А. С.** Типография Мамоничей в Вильне (XVII в.) / А. С. Зернова // Книга. Исследования и материалы : сб. – М. : Наука : Фонд “Книжная культура”, 1959. – Сб. 1. – С. 167 – 223.
6. **Мастацтва беларускіх старадрукаў** : выданні Пятра Мсціслаўца [набор паштовак] / склад. Г. У. Кірзева. – Минск, 2012.
7. **Зернова, А. С.** Первопечатник Петр Тимофеев Мстиславец / А. С. Зернова // Книга. Исслед. и матер. : сб. – М. : Наука : Фонд “Книжная культура”, 1964. – Сб. 9. – С. 77 – 111.
8. **Гусева, А. А.** Издания кирилловского шрифта второй половины XVI века : сводный каталог : в 2 кн. / А. А. Гусева ; Российская государственная библиотека. – М. : Индрик, 2003. – Кн. 1. – 638 с.

Таццяна КАРНІЛАВА,

галоўны бібліяграф
навукова-даследчага аддзела кнігазнаўства
Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі,
саіскальнік кафедры культуралогіі
Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта
культуры і мастацтваў.

Артыкул паступіў у рэдакцыю 23 верасня 2016 г.

НА АРЭЛЯХ – У ПАВЕТРА

АБРАДАВА-МІФАЛАГІЧНАЯ РОЛЯ АРЭЛЯЎ

Сённяя са словам *арэлі* ў нас найперш асацыюецца сродак дзіцячай забавы. Але ў даўніну ў нашых продкаў гэта быў вельмі сур'ёзны аб'ект, з якім звязваліся розныя рытуальна-абрадавыя дзеянні. Перш чым весці гаворку пра гэтую традыцыйную ролю арэляў, звернемся да іх наймення і яго паходжання. Калі параўнаць беларускае слова *арэлі* з адпаведнымі назвамі ў іншых мовах, то можна ўбачыць яго пэўную арыгінальнасць. Рэч у тым, што слова, якім называюць арэлі, пераважна мае той самы карань, што і дзеяслоў *гушкаць*, *гушкацца* ў той жа мове: рус. *качели*, *качать*; англ. *swing*, *swing*; франц. *balançoire*, *balancer*; ням. *Schaukel*, *schaukeln*; польск. *huśtawka*, *huśtać*; чэш. *houpačka*, *houpat*. Нарэшце, па-лацінску і *арэлі*, і *гушкаць* – *adductius*. Праўда, і ў Беларусі ў некаторых мясцовасцях ужываюць слова *гушкалка*, але асноўная назва прыстасавання, на якім гушкаюцца, зусім іншакаранёвая – *арэлі*. Чаму ж арэлі?

Усе, хто гушкаецца на арэлях, час ад часу ўзняюцца ў паветра. Цяпер згадаем, што па-лацінску “паветра” – *āeris*. Гэты карань пазнаецца ў французскім слове *air* і італьянскім *aria*, што таксама абазначаюць паветра. Адчуваецца відавочная сувязь: арэлі – прыстасаванне, з дапамогай якога можна ўзняцца ў паветра. І тут мы падыходзім да той рытуальна-абрадавай функцыі арэляў, пра якую казалі вышэй. У старажытнасці нашы продкі выкарыстоўвалі арэлі ў веснавым абрадзе ачышчэння, якое павінна было ажыццяўляцца менавіта абдзіманнем паветрам у час узлётаў пры гушканні на арэлях. Як бачым, назва арэляў набывае цалкам абгрунтаванае паходжанне, што ідзе ад рытуальнай ролі гэтага аб'екта.

Якімі ж былі арэлі ў нашых продкаў? Усталёўвалі іх па-рознаму і часцей за ўсё на адкрытым паветры. На ўкапаных у зямлю слупах, часам з падкосамі, мацавалі папярэчку, да якой на жэрдаках, металічных колцах, скураных рамянях ці вяроўках падвешвалі шырокую дошку. Адзін-два ці больш чалавек садзіліся ці станавіліся на яе і гушкаліся [1, с. 38]. Мацавалі арэлі таксама за тоўсты сук дрэва. Часам іх падвешвалі ў хаце, мацуючы да столі. Маглі ладзіць гушканне ў пуні ці хляве, зачапіўшы арэлі за бэльку.

Вельмі важным у карыстанні арэлямі было яднанне з паветрам, што пацвярджаецца імкненнем разгайдацца як мага вышэй, каб узняцца бліжэй да неба. Гэта, як лічылася, павінна было паўплываць на рост высокага збожжа.

Такім чынам, рытуальнае гушканне на арэлях мела рысы аграрнай магіі. Некаторыя даследчыкі таксама лічаць, што гушканне на арэлях жанчын імітавала зачацце і выкарыстоўвалася з мэтай паўплываць на пладавітасць зямлі, раслін і жывёл.

Вядома, што магічнае значэнне арэлям надавалася яшчэ ў Старажытнай Грэцыі. Сустрэкаюцца старажытнагрэчаскія выявы, на якіх сатыр гушкае на арэлях дзяўчыну. У старажытнай Эладзе існаваў нават асобны міф, прысвечаны стварэнню арэляў. Дыяніс, бог вінаградарства і вінаробства, закахаўся ў дачку афіняніна Ікарыя Эрыгону і падараваў яму мех з віном. Той жа навучыў жыхароў Атыкі вінаробству. Пасля таго як пастухі, паспрабаваўшы віна, моцна ап'яnelі, усе падумалі, што яны атруціліся. Раззлаваны народ забіў Ікарыя, якога пахавалі пад вялікай сасной. Эрыгона пры дапамозе бацькавага сабакі знайшла магілу і ў адчаі скончыла жыццё самагубствам. Дыяніс жа пакараў Атыку чумой. Раз'юшанага бога атрымалася ўміласцівіць, калі Ікарыя і Эрыгону сталі ўшаноўваць як герояў, штогод спраўляючы ў іх гонар святы віна і танцаў. Падчас святкаванняў на дрэвах развешвалі выявы Ікарыя і Эрыгоны, а дзяўчаты перакідвалі праз тоўстыя галіны дрэў вяроўкі і мацавалі да іх маленькія дошчачкі. Так з'явіліся арэлі, што сталі часткай культуры бога Дыяніса, які спрыяў добраму ўраджаю вінаграду [2, с. 108]. Магічная роля арэляў у старажытных грэкаў мела не толькі аграрнае значэнне, яны прысутнічалі таксама і ў сямейна-шлюбнай сімволіцы. І сённяя ў грэчаскіх сёлах арэлі ставяць у доме маладых у першую нядзелю пасля вяселля з мэтай хуткага нараджэння дзяцей.

У Еўропе арэлі працягвалі выкарыстоўваць і ў часы Сярэднявечча. Так, на ілюстрацыі да тагачаснай кнігі “Раман пра Аляксандра” намаляваны арэлі, на якіх гушкаюцца хлопцы. На гравюры “Кермеса святога Георгія” галандскага мастака Пітэра Брэйгеля Старэйшага можна бачыць арэлі, устаноўленыя пад крытым гумном, на якіх гушкаюць дзяўчыну. У тыя часы арэлі таксама мелі абрадавае значэнне. Лічылася, што дзяўчыну павінен гушкаць малады чалавек, пажадана яе жаніх, гэта нібыта спрыяла шчасцю ў будучым шлюбе. Сумеснае гушканне хлопца і дзяўчыны лічылася непрыстойным.

Арэлі ў рытуальных мэтах выкарыстоўвалі не толькі ў Еўропе. У 1764 г. у Тайландзе каля зна-

камітага храма Сугхат былі пабудаваны вялізныя арэлі вышыняй 42 м, якія нагадвалі гіганцкую браму. Гэтыя арэлі дзейнічалі адзін раз на год у час правядзення брахманскай цырымоніі, калі, як лічылася, багі Шыва і Вішну наведваюць храм. Рытуал праводзіўся ў знак падзякі багам за ўраджай рысу і заключаўся ў наступным: вернікі гушталіся на арэлях усё вышэй і вышэй, а на вышыні каля дваццаці пяці метраў яны спрабавалі злавіць зубамі невялікі мяшэчак з грашмыма. Гэтае свята доўжылася дзесяць дзён з канца снежня. Праўда, у 1935 г. цырымонію забаранілі з-за вялікай колькасці траўм і няшчасных выпадкаў.

У Еўропе і Расіі змагацца з арэлямі пачалі яшчэ ў часы Сярэднявечча, хрысціянская царква асуджала іх як “бясчынныя ігрышчы”. Так, Сімяон Полацкі пісаў, што арэлі – гэта перажытак паганства, бо на іх гушталіся ўшаноўваючы язычніцкіх багоў [3, с. 132]. У 1648 г. у Расіі з’явіліся два антыскамароховыя царскія ўказы, якія былі накіраваны ў тым ліку і супраць выкарыстання арэляў. Гэтыя ўказы выйшлі ў адказ на чалавічынныя з розных месцаў. Напрыклад, дзеці баярына Гаўрылы Малышава з Курска скардзіліся, што людзі “в воскресные дни и господские и богородичны и великих святых в празднуемые дни во время святого пения к церквам Божиим не ходят...”, а “в святые празднуемые также и седмичные во многие дни и по вечерам и во всеобщих позорищах бражничают и в домах своих и сходятся на улицах и на городских полях и к кочелищам и на игрищах с скоморохами песни бесовские кричат...” [4, с. 175 – 180]. У чалавічыннай ніжагародскіх святароў 1636 г. гаварылася наступнае: “И многие люди приходят качаются и с качелей убиваются до смерти и пропадают меж собою також без покаяния” [3, с. 132].

Аднак, нягледзячы на забароны, простыя людзі працягвалі гушкацца на арэлях як для забавы, так і ў абрадавых мэтах, што тычылася ўсіх усходніх славян. У рускіх, украінцаў і беларусаў гушканне на арэлях было асабліва пашырана на Вялікдзень. Як ужо адзначалася, выкарыстанне

арэляў звязвалася з аграрнай магіяй і было накіравана на ўзмацненне ўрадлівасці зямлі. Гушканне на арэлях таксама прысутнічала ў абрадзе ініцыяцыі дзяўчат і павінна было садзейнічаць іх хуткаму замужству. Так, у Калінкавіцкім раёне на Саракі (свята Саракі пакутнікаў) пры пачарговым пераскокванні-калыханні на дошцы казалі: “Хто сорок раз на дошкі падскочыць, дык замуж выдзець” [5, с. 26].

У больш шырокім плане гушканне на арэлях праз устанаўленне сувязі між зямлёю і небам звязвалася з уяўленнямі пра стварэнне свету і з заканамернасцямі яго існавання [5, с. 26]. Узлёты і падзенні арэляў у гэтым выпадку сімвалізуюць жыццё прыроды, якая памірае і зноў нараджаецца, а таксама адлюстроўваюць міф пра сонечнае боства, якое штодзень уваскрасае. Невыпадкова поўны абарот на арэлях называўся сонцам, ён сімвалізаваў гадавы сонечны колазварот.

З часам традыцыйная магічная роля арэляў паступова забывалася, яны пачалі ўспрымацца толькі як сродак забавы. У XIX ст. арэлі ставілі ў гарадах падчас кірмашоў, народных гулянняў, у парках. У вёсках старажытныя традыцыі жылі даўжэй, але і там функцыі арэляў звужаліся да гушкання моладзі на святы ці проста ў час адпачынку. Сёння арэлі – пераважна аб’ект дзіцячых забаў, а пра іх старажытную рытуальна-абрадавую функцыю ўжо амаль ніхто не згадвае.

Спіс літаратуры

1. **Этнаграфія Беларусі**: энцыкл. / рэдкал.: І. П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: БелСЭ, 1989. – 575 с.
2. **Мифологический словарь** / редкол.: М. Н. Ботвинник [і др.]. – М.: Просвещение, 1965. – 299 с.
3. **Даркевич, В. П.** Народная культура средневековья: светская праздничная жизнь в искусстве IX – XVI вв. / В. П. Даркевич. – М.: Наука, 1988. – 344 с.
4. **Белкин, А. А.** Русские скоморохи / А. А. Белкин. – М.: Наука, 1975. – 194 с.
5. **Беларуская міфалогія**: энцыкл. сл. / С. Санько, Т. Валодзіна, У. Валасевіч [і інш.]. – Мінск: Беларусь, 2004. – 592 с.

Якаў ЛЕНСУ,
кандыдат мастацтвазнаўства.

Аўтар ахвяруе ганарар на развіццё часопіса.

КАЛЯНДАР ПАМЯТНЫХ ДАТАЎ І ЮБІЛЕЙНЫХ ДЗЁН на 2017 г.

САКАВІК

Працяг. Пачатак на с. 12, 16, 28, 69.

21 сакавіка – 90 гадоў з дня нараджэння Галіны Васюковай (1927 – 2004), празаіка

80 гадоў з дня нараджэння Фёдора Севасцьянава, спевака, заслужанага артыста Беларусі

70 гадоў з дня нараджэння Мікалая Ісаёнкі, мастака

22 сакавіка – 135 гадоў з дня нараджэння Эдзюка Будзькі (1882 – 1958), паэта, публіцыста, выдаўца

23 сакавіка – 90 гадоў з дня нараджэння Уладзіміра Случанскага (сапр. Шнэк; 1927 – 1995), празаіка, мастака, дзеяча беларускай эміграцыі ў Аўстраліі

75 гадоў з дня нараджэння Эдуарда Астаф’ева, скульптара

25 сакавіка – 95 гадоў з дня нараджэння Міхася Яўневіча (1922 – 2010), мовазнаўцы, заслужанага настаўніка Беларусі

Заканчэнне на с. 93.

СТАНАЎЛЕННЕ БЕЛАРУСКАЙ ЛАНДШАФТНА-ПАРКАВАЙ СКУЛЬПТУРЫ

У артыкуле разглядаюцца этапы станаўлення ландшафтна-паркавай скульптуры ў Беларусі, акцэнтуюцца ўвага на перыядзе 1970 – 1980 гг. Разглядаецца спецыфіка новага віду беларускай скульптуры як перспектыўнага кірунку, што сёння актыўна развіваецца. Такім чынам, у навуковы зварот уведзеныя актуальныя матэрыялы, прааналізаваныя ў святле сучасных навуковых ведаў.

Ключавыя словы: *беларускае выяўленчае мастацтва, ландшафтна-паркавая скульптура, мастацкая школа, пластычныя акцэнтны, скульптурны пленэр, грамадская прастора.*

The article examines the stages of development of landscape and garden sculpture in Belarus, focusing on the period of 1970 – 1980. The author considers the specifics of the new kind of Belarusian sculpture as a promising and emerging trend. Thus, the scientific sphere is enriched with up-to-date materials analyzed in the light of modern scientific knowledge.

Ландшафтна-паркавая скульптура – з’ява адносна маладая ў беларускім мастацтве. Тым не менш яе гісторыю, фарміраванне асноўных прынцыпаў нельга абмяжоўваць 1980-мі гг. (перыяд стварэння першых прыкладаў ландшафтна-паркавай скульптуры беларускіх аўтараў). Традыцыі беларускай скульптуры, якія ўплывалі і працягваюць уплываць на характар і далейшае развіццё гэтага новага жанру, бяруць пачатак значна глыбей.

Дэкаратыўная паркавая пластыка ў Беларусі распаўсюдзілася з пачатку XIX ст. у сувязі з новым віткам палацавага, сядзібнага і паркавага будаўніцтва. Яна мела выразную класіцыстычную трактоўку – статуі, сюжэтныя рэльефы і г. д. Такая скульптура выкарыстоўвалася не толькі ў афармленні інтэр’ераў, але і ў добраўпарадкаванні паркавых комплексаў. Як ні парадаксальна, гэта адбылося на фоне памяншэння цікавасці да скульптуры, звязанага з актывізацыяй праваслаўнага храмавага будаўніцтва, дзе традыцыйна не было месца фігуратыўнай скульптуры, што звязана гэтую галіну да каталіцкага сакральнага і свецкага палацавага мастацтва. Вядомы сваёй дэкаратыўнай паркавай скульптурай XIX ст. палаты ў Ляўкове, Нароўлі, Воўчыне і г. д.

Аднак, пры даволі развітым паркавым будаўніцтве, традыцыя размяшчэння скульптуры ў рэгулярных парках, якая ўкаранілася ў Расійскай імперыі ў XVII – XVIII стст., у Беларусі так і не прыжылася. Увогуле можна сказаць, што скульптура ў нашых парках насіла, хутчэй, выпадковы характар. Ледзь не адзіным узорам грамадскай скульптуры з тых, што захаваліся на сёння, з’яўляецца кампазіцыя “Хлопчык з лебедзем” (1874), у Аляксандраўскім садзе ў Мінску. Мы таксама можам знайсці згадкі пра іншыя падобныя скульптурныя аб’екты. Да рэвалюцыі 1917 г. у Губернатарскім садзе (цяпер гэта парк імя Максіма Горкага) былі ўсталяваны дэкаратыўныя скульптуры аніمالістычнага жанру: “Ліса”, “Бусел”, “Качкі”, “Зяец” і “Сарны”.

Тым не менш у гісторыі беларускай скульптуры “Хлопчык з лебедзем” – першы прыклад,

па якім можна прасачыць фарміраванне новых прыёмаў у выкарыстанні скульптурнага афармлення архітэктурнай і прыроднай грамадскай прасторы. Наступнае развіццё гэты від пластыкі атрымаў толькі ў сярэдзіне XX ст., у перыяд развіцця беларускага савецкага мастацтва.

1920 – 1930-я гады звязваюць з унікненнем сучаснай беларускай мастацкай школы. Гэты этап застанецца ў гісторыі беларускага выяўленчага мастацтва перыядам вялікіх пераўтварэнняў, калі фарміраваліся і дзейнічалі розныя кірункі і стылі, творчыя школы і аб’яднанні. У скульптуры ён характарызуецца актыўным развіццём станковай і, больш за ўсё, манументальнай формы. “Новая эпоха” ўзняла на прынцыпова новы ўзровень пытанні сінтэзу архітэктурны, скульптурны, жывапісу, якія былі пазначаны яшчэ ў 1918 г. савецкім “планам манументальнай прапаганды”. Хуткія дасягненні беларускай манументальнай і станковай скульптуры, той факт, што скульптура нарэшце здабыла грамадскі характар, заканамерна прывялі да масавага распаўсюджвання на вуліцах беларускіх гарадоў у канцы 1930-х гг. дэкаратыўнай паркавай скульптуры.

Аднак пры паглыбленні ў даследаванае пытанне робіцца відавочнай неадназначнасць гэтых аб’ектаў з прафесійнага, мастацкага пункту гледжання, адсутнасць якой-небудзь праграмы ў размяшчэнні такой скульптуры, бессістэмнасць, хаатычнасць яе з’яўлення на вуліцах і скверах гарадоў. Падобныя творы мелі выключна “афарміцельскі” характар. Устаноўка тыпавых тыражных аб’ектаў (кампазіцыя “Дзеці, якія чытаюць” у парку імя Янкі Купалы, “Жанчына з вяслом”, помнік салдату ў парку імя Максіма Горкага; выкарыстанне аніمالістычных матываў і дэкаратыўных архітэктурных элементаў у “класічным” стылі) была часткай палітыкі ўключэння выяўленчага мастацтва ў навакольнае асяроддзе, неад’емным складнікам агульнай савецкай эстэтыкі. Аднак пашыранасці гэтых твораў не дастаткова, каб вылучыць іх у самастойны кірунак, па якім развівалася мастацтва беларускай скульптуры.

У 1970-я – пачатку 1980-х гг. у супрацьлегласць падобнай тыражнай скульптуры, а таксама звыклым манументальным формам, якія ў пасляваенныя гады вылучаліся грандыёзнасцю, суровасцю і пафаснасцю зместу, узнікла і шырока распаўсюдзілася новая форма грамадскай скульптуры. Яна размяшчалася на вуліцах гарадоў, у скверах, камерных, пейзажных кутках і зонах. Гэтая скульптура не дэкларавала і не навязвала сябе і свой змест. Яна прыцягвала гледачоў лірычнасцю, сціпласцю, нязвычайнай стрыманасцю, хоць і знаходзілася нібыта ў баку ад людскай плыні.

Адной з першых падобных прац стаў фантан са скульптурнай групай “Юнацтва”, усталяванай у 1972 г. у Мінску (скульптар А. Анікейчык). Захоўваючы выразныя рысы манументальнасці, яна нясе ў сабе нязвычайны для манументальнай пластыкі матывы, якія характарызуюцца камернасцю, нават інтымнасцю. Падобныя лірычныя інтанацыі атрымала і кампазіцыя помніка Янку Купалу ў Мінску (1972), размешчанага ў парку ў цэнтры Мінска (скульптары А. Анікейчык, Л. Гумілеўскі, А. Заспіцкі; архітэктары Ю. Градаў, Л. Левін). Фігура паэта важкая і велічная, але агульная кампазіцыя набывае зусім іншыя інтанацыі дзякуючы дапаўненню – фантану “Купалле” з фігурамі дзяўчат, якія пускаюць на ваду вянкi.

Серыя скульптурных твораў на тэму пораў года, размешчаная ўздоўж праспекта Пераможцаў, унесла важныя пластычныя акцэнтны, задала пэўны маштаб і рытм участку вуліцы, напоўніла прастору пешаходнай зоны яркай мастацкай формай. Гэтыя працы яшчэ далей адышлі ад звыклага на той момант разумення скульптуры ў гарадскай прасторы. Пору года – “Зіма”, “Вясна”, “Лета”, “Восень” – увасоблены ў 1982 г. скульптарамі В. Занковічам, А. Шатэрнікам, Л. Давідзенкам, Ю. Паляковым. Важныя рысы ансамбля – комплекснасць, аднастайнасць, сумаштабнасць і цэласнасць архітэктурна-скульптурнай кампазіцыі, размешчанай у гарадскай прасторы.

Колькасць майстроў, якія эксперыментавалі ў 1980-я гг. з манументальнымі і манументальна-дэкаратыўнымі формамі ў лакальнай гарадскай прасторы, даволі вялікая. Працы “Бег” (стадыён “Дынама” ў Мінску, 1980 г.), “Ручнікі” (Магілёў, 1983 г.) В. Занковіча, “Дзеці гуляюць” (Мінск, 1981 г.) Н. Кандрацьева, “Анёл-ахоўнік” (Нясвіж, 1989 г.) А. Фінскага, а таксама кампазіцыі, выкананыя Л. Давідзенкам, М. Шкробатам, А. Байрачным, Г. Гаравой, азначаюць своеасаблівую

Леанід Давідзенка. Кампазіцыя “Лета” (Мінск, пр. Пераможцаў). 1982 г.

трансфармацыю мыслення, пераход да новага віду гарадскай пластыкі.

Вызначыць дакладны момант узнікнення ландшафтна-паркавай скульптуры ў Беларусі даволі цяжка. Працэс яе фарміравання ў самастойны від праходзіў паступова, ландшафтна-паркавая скульптура вылучылася з шэрагу твораў манументальнага, манументальна-дэкаратыўнага характару, не адразу здабыла выразныя абрысы. Тым не менш знакавай, паваротнай падзеяй, фактычна кропкай адліку ў працэсе станаўлення беларускай ландшафтна-паркавай скульптуры, можна лічыць правядзенне ў Мінску ў 1988 і 1989 гг. першых скульптурных пленэраў.

Скульптурная экспазіцыя, створаная ў выніку гэтых пленэраў у парку імя Янкі Купалы, носіць камерны характар. Гэта звязана як з маштабам твораў, адкрытай прасторай парку, так і з бліжнім суседствам з манументальнай скульптурнай кампазіцыяй – помнікам Янку Купалу. Такое размяшчэнне, хоць і апасродкавана, уплывае на ўспрыманне аб’ектаў, візуальна памяншае маштаб твораў ландшафтна-паркавай скульптуры. Менавіта гэта з самага пачатку і на гады наперад прадвызначыла прынцыповую розніцу паміж двума відамі пластыкі – камернасць і ярка выражаны індывідуалізм аднаго і буйнамаштабнасць, сацыяльную накіраванасць другога.

Вызначальным для новага віду, на наш погляд, таксама стаў яшчэ і той факт, што першая спроба стварэння ландшафтна-паркавай скульптуры ў Беларусі была звязана з комплексным характарам задачы. Мэтай пленэраў было стварэнне цэласнай мастацкай прасторы ў асобнай зоне парку імя Янкі Купалы ў Мінску. Гэтая мэта паўстала не на пустым месцы: прыкладам для беларускіх майстроў паслужылі пленэры, якія ўжо з канца 1960-х гг. праводзіліся ў суседніх Польшчы і Літве. Скульптурны парк, ство-

Уладзімір Слабодчыкаў. Кампазіцыя “Хлеб”
(фрагмент скульптурнай экспазіцыі
ў парку імя Янкі Купалы ў Мінску). 1988 г.

раны ў канцы 1970 – пачатку 1980-х г. у Клайпедзе, па сутнасці, стаў эталонам, штуршком да арганізацыі мінскіх пленэраў. Не менш востра стаялі пытанні, звязаныя са зместам твораў і новымі прынцыпамі ў формаўтварэнні.

Цікавыя ў гэтым сэнсе ўспаміны скульптара У. Слабодчыкава, аднаго з арганізатараў мінскіх пленэраў: «1980-я гады былі складаным, пераломным для беларускай скульптуры перыядам. У станковай скульптуры пераважала ваенная тэма, рэалістычны партрэт, тэматычныя кампазіцыі (“Спорт”, “Праца” і да т. п.), якія ствараліся да канкрэтных рэспубліканскіх і ўсесаюзных выстаў. Разам з тым я і маю сучаснікі мелі магчымасць назіраць за развіццём венгерскай, польскай, літоўскай скульптуры – мы бачылі, што нашы замежныя калегі імкнуліся да новых форм, новых рашэнняў, ставілі ў скульптуры абсалютна іншыя задачы, тады як беларуская скульптура заставалася пад уплывам ідэалогіі, пад уплывам сацзаказу. Спрабуючы знайсці альтэрнатыву, мы разумелі, што з новымі формамі выйсці на дзяржаўны заказ немагчыма, і для нас было толькі адно рашэнне – пленэрная, ландшафтна-паркавая скульптура, якая мае больш свабодную трактоўку, дазваляе мастаку выказаць свае ідэі, асабістае меркаванне. У пэўнай ступені для нас гэта была магчымасць сказаць сваё слова ў манументальнай пластыцы – усё ж аб’екты паркавай скульптуры знаходзяцца ў гарадской, грамадскай прасторы, маюць не маленькі памер»*.

* З інтэрв’ю аўтара са скульптарам У. Слабодчыкавым ад 26 студзеня 2016 г.

У першых творах ландшафтна-паркавай скульптуры У. Слабодчыкава, А. Фінскага, С. Гумілеўскага, Э. Астаф’ева, Л. Зільбера, А. Чыгрына і іншых мастакоў закладзены асноўныя пластычныя прынцыпы беларускай ландшафтна-паркавай скульптуры, якія атрымалі развіццё ў канцы 1990-х гг. – першым дзесяцігоддзі XXI ст. Яны ствараліся беларускімі аўтарамі па-за якой-небудзь стылістычнай канцэпцыяй, былі рознымі па тэматыцы – кожны з мастакоў выконваў свой твор без аглядак на якія-небудзь патрабаванні або пажаданні заказчыка. Гэта абумовіла вялікую пластычную і тэматычную разнастайнасць.

Калі звярнуцца да твораў з экспазіцыі парку імя Янкі Купалы, то з пункту гледжання фармальнага рашэння цікавая праца Я. Пуставога, што выклікае шэраг асацыяцый, аднак не дазваляе адназначна трактаваць яе змест. У паламаных лініях кампазіцыі бачацца абрысы полымя паходні, чаму спрыяе выразны чырвоны колер паліраванага матэрыялу, аднак у цэлым абстрактная форма сваімі прапарцыямі можа нагадваць таксама і постаць чалавека. Кампазіцыя стварае адчуванне ўзвышанасці, урачыстасці, пры сваёй не малой вазе і габарытах перадае пачуццё лёгкасці, дынамікі, палёту.

Праца А. Фінскага са згаданай экспазіцыі парку імя Янкі Купалы, наадварот, выканана ў звычайнай рэалістычнай манеры. Тая ступень умоўнасці, якую адчувае глядач у трактоўцы вобраза дзіцяці, прадыхтавана хутчэй уласцівасцямі і тэхналогіяй апрацоўкі матэрыялу, чым жаданнем аўтара ісці шляхам максімальнага абагульнення формы. Тэма дзяцінства ў творчасці скульптара не перапыняецца з цягам гадоў. У гэтым творы яна набывае асаблівае трапяткое гучанне – фігура дзіцяці выглядае безабароннай, яно спіць скруціўшыся і падабраўшы пад сябе ногі так, што ў чулага глядача можа ўзнікнуць жаданне атуліць малога. Аўтар звяртаецца да выкарыстання алегорый – ладдзя, на якой быццам плыве фігурка, нагадвае воблака, наводзіць на асацыяцыі пра плынь часу, дзіцячыя сны і мроі, сталенне.

Кампазіцыі Л. Зільбера, А. Дабравольскага, А. Чыгрына і іншых скульптараў таксама фігуратыўныя. Кожны з аўтараў па-свойму, у індывідуальнай творчай манеры трактуе форму, дзесьці абагульняючы, а недзе дасягаючы максімальнай дэталізацыі. Сярод гэтага шэрагу кампазіцыйнай пабудовы і зместам вылучаецца праца Э. Астаф’ева. Яна найбольш пампезная, калі не сказаць прэтэнцыёзная, сярод астатніх твораў экспазіцыі. Аўтар дзеліць кампазіцыю па вертыкалі на тры часткі: сярэдняя выканана ў выглядзе аголенай жаночай паўфігуры з узнятымі рукамі, ніжняя і верхняя – у выглядзе элементаў антычнай калоны іанічнага ордэра. Скульп-

Аляксандр Чыгрын. Кампазіцыя “Задуменне” (фрагмент скульптурнай экспазіцыі ў парку імя Янкі Купалы ў Мінску). 1988 г.

тура ўяўляе своеасаблівы набор-канструктар розных элементаў, выкананых фрагментарна і вельмі абагульнена, якія быццам павінны адсылаць гледача да антычных узораў, а на справе, у спалучэнні з ландшафтам, архітэктурай праспекта Незалежнасці, ствараюць адчуванне выпадковасці, што, тым не менш, не псуе агульнага ўражання ад экспазіцыі парку.

Сярод найбольш удалых скульптур згаданага пленэру назавём працу “Хлеб” У. Слабодчыкава, якая адразу прыцягвае ўвагу лаканічнасцю і выразнасцю вобраза. У кампазіцыі ўдала спалучаюцца два падыходы – фармалістычны і рэалістычны. З фармальнага пункту гледжання, скульптарам створана бездакорная па прапорцыях і пабудове кампазіцыя, заснаваная на суадносінах вялікай і малой трохкутнай формы. Аднак, пры значнай ступені абагульнення формы, нават з вялікай адлегласці гледачом адразу прачытваецца постаць жанчыны, якая нясе хлеб. Хлеб падаецца аўтарам як найвышэйшая каштоўнасць. У гэтым творы, у параўнанні з іншымі працамі, найбольш заўважаецца нацыянальная сімволіка (у тым ліку арнаментальная) і каларыт.

Як ужо згадвалася вышэй, пленэры 1988 і 1989 гг. сталі першым калектыўным вопытам работы беларускіх скульптараў у цвёрдым скульптурным матэрыяле – камені (граніт, мармур). Скульптарам была дадзена магчымасць рэалізаваць у аўтарскай манеры творчыя ідэі без аглядакі на сацыяльны заказ або меркаванне мастацкага савета. Тэхнічныя ўмовы, кароткія тэрміны правядзення пленэру, выкарыстанне ручных прылад (электрычны інструмент для апрацоўкі каменю ўвойдзе ў практыку ў беларускіх скульптараў толькі ў канцы 1990-х гг.) не дазволілі стварыць маштабныя творы. Кампазіцыі набылі камерналірычны, дэкаратыўны характар.

З канца 1980-х і ў пачатку 1990-х гг. з’явіліся і іншыя прыклады твораў беларускай ландшафтна-паркавай скульптуры. Спачатку гэта былі асобныя творы, што не прэтэндавалі на комплекснае рашэнне прасторы, рэдка ставілі сваёй задачай гарманічнае ўзаемадзеянне з архітэктурай. Аднак як новая дэмакратычная форма скульптурных аб’ектаў у грамадскай прасторы ландшафтна-паркавая скульптура паступова заваёвала папулярнасць, і найперш у асяроддзі саміх мастакоў.

1990-я гады не сталі этапам інтэнсіўнага развіцця ландшафтна-паркавай скульптуры ў Беларусі. Нягледзячы на відавочны патэнцыял новага кірунку, эканамічныя

і сацыяльныя ўзрушэнні пачатку 1990-х гг. не дазволілі ёй рэалізавацца аж да пачатку XXI ст. Ландшафтна-паркавая скульптура заставалася ў цені агульных сацыяльна-культурных праблем, а з імі і праблем беларускага выяўленчага мастацтва. Найбольш значным, калі не сказаць вызначальным, фактарам у гэтым пытанні стала рэзкае зніжэнне ролі дзяржавы ва ўсіх мастацкіх працэсах, што было абумоўлена эканамічнымі і сацыяльна-палітычнымі зменамі, працэсам стварэння суверэннай беларускай дзяржавы.

Такім чынам, відавочна, што на розных этапах гісторыі беларускай скульптуры існавалі прыклады ландшафтна-паркавай пластыкі, якія адказвалі запытам свайго часу, выконвалі па сутнасці адну і тую ж задачу – упрыгожвалі, па-мастацку афармлялі асяроддзе. Тым не менш працэс фарміравання ўстойлівай традыцыі ў беларускай ландшафтна-паркавай пластыцы пачаўся ў 1980-я гг. і звязаны з правядзеннем у Мінску першых скульптурных пленэраў, якія з самага пачатку прэтэндавалі на комплекснае рашэнне прасторы. Ландшафтна-паркавая скульптура сёння карыстаецца папулярнасцю і сярод гледачоў, і сярод мастакоў.

Спіс літаратуры

1. **Архитектура парков СССР** : альбом / сост. М. П. Коржев, М. И. Прохорова. – М. : Государственное архитектурное издательство Академии архитектуры СССР, 1940.
2. **Бабурин, Н. М.** Скульптура в пленэре / Н. М. Бабурин; ред. Н. Моисеенко. – М. : Изобразительное искусство, 1980. – 128 с.
3. **Лазука, Б. А.** Гісторыя беларускага мастацтва : у 2 т. / Б. А. Лазука ; рэд. Ю. А. Аверчанка. – Мінск : Беларусь, 2007. – Т. 2 : XVIII – XXI стст. – 352 с.
4. **Федорук, А. Т.** Садово-парковое искусство Белоруссии / А. Т. Федорук. – Минск : Ураджай, 1989. – 247 с.

Іван АРЦІМОВІЧ,
аспірант Беларускай дзяржаўнай акадэміі мастацтваў.

Артыкул паступіў у рэдакцыю 7 чэрвеня 2016 г.

“ХТО СМЯЕЦЦА АПОШНІМ”

Фільм рэжысёра Уладзіміра Корш-Сабліна “Хто смяецца апошнім” створаны на кінастудыі “Беларусьфільм” у 1954 г. паводле аднайменнай п’есы Кандрата Крапівы.

Актуальны для свайго часу твор напісаны ў 1939 г. Аўтар смела перадаў атмасферу палахлівасці і падхалімства ў грамадстве, калі чалавека было лёгка прынізіць і нават пазбавіць жыцця. І разам з тым ён вучыць быць сумленным, выкрываць невуцтва, кар’ерызм і іншыя чалавечыя заганы.

П’еса “Хто смяецца апошнім” была пастаўлена ў Беларускай дзяржаўнай тэатры ў Мінску ў 1939 г. і ішла з вялікім поспехам. Спектакль заняў пачэснае месца ў гісторыі беларускага тэатра. Тонкі псіхолаг, Кандрат Крапіва знайшоў непаўторныя, індывідуальныя рысы для герояў, зрабіў іх партрэты закончанымі і цэльнымі.

На пачатку 50-х гг. мінулага стагоддзя на экране пераважалі стужкі з прымітыўным драматычным канфліктам, таму мелася патрэба ў захапляльнай, вострасатырычнай камедыі, якую кінематаграфісты пакуль абыходзілі ўвагай.

Мастацкія вартасці п’есы “Хто смяецца апошнім” прывабілі рэжысёра У. Корш-Сабліна вострым канфліктам, яркімі характарамі і бліскучымі дыялогамі. Аднак стужка “Беларусьфільма” – гэта не фільм-спектакль, а самастойны твор, зняты па законах кінамастацтва. Ён зроблены на аснове новага сцэнарыя, які таксама напісаў Кандрат Крапіва.

Працуючы над пастаноўкай “Хто смяецца апошнім”, У. Корш-Саблін перанёс дзеянне ў першую палову 1950-х гг. Гэта, на жаль, панізіла градус гучання карціны. Савецкі народ на

Кадр з фільма “Хто смяецца апошнім”.
Глеб Глебаў у ролі Тулягі.

той час прайшоў моцнае выпрабаванне і перамога ў Вялікай Айчыннай вайне, набліжалася так званая адліга. Пасляваенны Мінск, які можна ўбачыць у фільме, не адпавядае дзеянню п’есы, што адбывалася напрыканцы 1930-х гг. Тым не менш праблемы, узнятыя ў творы, заставаліся актуальнымі.

Фільм “Хто смяецца апошнім” дэманструе цікавую рэжысёрскую і апэратарскую працу. Рэжысёр імкнецца да вобразнасці, звяртаецца да пераносу месца дзяння, паралельнага мантажу, некаторыя сцэны здымае на натуре. З экрана гучыць іскрамётны аўтарскі тэкст, напісаны з вялікім сатырычным майстэрствам. Буйныя планы, дэталі ў інтэр’ерах, вопратка, прычоскі – усё гэта падкрэслівае гратэскавасць сітуацыі. Да таго ж кінастужка і сёння дае ўнікальную магчымасць дакранацца да творчасці вялікіх майстроў Купалаўскай сцэны, якія ўвасобілі вобразы неўміручай камедыі Кандрата Крапівы.

Ярка і запамінальна выконвалі ролі выдатныя беларускія артысты. Мы можам бачыць віртуозную працу народных артыстаў СССР Глеба Глебава, Паўла Малчанова, Барыса Платонава, Леаніда Рахленкі, Уладзіміра Уладзімірскага, Лідзіі Ржэцкай, народных артыстаў БССР Лідзіі Шынка, Івана Шацілы, Ліліі Драздовай, Зінаіды Браварскай, Генрыхы Грыгоніса. Амаль усе

Кадр з фільма “Хто смяецца апошнім”.
Леанід Рахленка ў ролі Гарлахвацкага.

гэтыя артысты, за невялікім выключэннем, выконвалі свае ролі на сцэне, а потым увасобілі іх у кіно.

Гледачы і сёння захапляюцца мудрасцю цёці Каці і дзеда Нічыпара (артысты Л. Ржэцкая і Г. Грыгоніс), здзіўляюцца нахабству Гарлахвацкага ў вострым выкананні Л. Рахленкі, нізасці і мяшчанству Зёлкіных (артысты Б. Платонаў і З. Браварская), спачувальна смяюцца з недарэчнай баялівасці Тулягі (Г. Глебаў).

Глеб Глебаў сыграў свайго героя філігранна і тонка. Яго Туляга пераадольвае страх і са слабога чалавека, які не можа за сябе пастаяць, ператвараецца ў моцную асобу. Ён нібы кажа: “Людзі, не бойцеся, змагайцеся за праўду, тады вы будзеце адчуваць сябе годна”.

На здымачнай пляцоўцы ніводны дубль у выкананні Г. Глебава не паўтарыўся – гэта была таленавітая імправізацыя. Рэжысёру было і лёгка, і цяжка адначасова – паспрабуў з дзесяці бліскучых дубляў выбраць найлепшы!

Супрацьлегласць мяккаму і далікатнаму Тулягу – нахабны, цынічны, самаўпэўнены прыстасаванец і кар’ерыст – дырэктар навуковага інстытута Гарлахвацкі. Вобраз свайго героя Л. Рахленка вырашае востра, амаль гратэскава. З рознымі людзьмі ён паводзіць сябе па-рознаму: палахлівага – прыстрашвае, з даверлівым – прыкідваецца шчырым сябрам. Акцёр з вялікай іроніяй паказвае недахопы персанажа, падае яго шматгранна, чым дапамагае глядачу ўбачыць характар з розных бакоў.

Праца Б. Платонава ў ролі малодшага навуковага супрацоўніка Зёлкіна ўраджае тонкім псіхалагічным малюнкам вобраза ва ўсёй яго складанасці і супярэчлівасці. Гэта сапраўдны паклёпнік і падхалім, які заўсёды стараецца дагэдзіць начальству, падлізваецца, каб утрымаць уласнае месца.

Кадр з фільма “Хто смяецца апошнім”.

Сэнс назвы “Хто смяецца апошнім” хаваецца ў кантрасце паміж пачаткам і канцом твора. Спачатку смяяўся Гарлахвацкі, задаволены, што дзякуючы страху Тулягі зможа ў хуткім часе прадставіць сур’ёзны навуковы даклад і закрыць рот тым, хто падазрае яго ў лжэвучнасці. У канцы смяецца Туляга, шчаслівы тым, што ў яго хапіла смеласці і рашучасці перамагчы страх і выкрыць кар’ерыста і невука. Вобраз “свінтуса грандыёзуса” асацыюецца не з дагістарычнай жывёлінай, а з самім Гарлахвацкім. Таму, як сцвярджае народная мудрасць, добра смяецца той, хто смяецца апошнім.

З часу першай пастаноўкі п’есы Кандрата Крапівы прайшло амаль 80 гадоў, але яна па-ранейшаму прываблівае дзеячаў тэатра. Сёння паглядзець спектакль паводле гэтага твора можна ў Тэатры-студыі кінаакцёра. А фільм рэжысёра Уладзіміра Корш-Сабліна “Хто смяецца апошнім”, створаны на кінастудыі “Беларусьфільм”, застаецца сапраўднай класікай айчыннага кінамастацтва.

Наталля СЦЯЖКО,
кандыдат мастацтвазнаўства.

Аўтар ахвяруе ганарар на развіццё часопіса.

КАЛЯНДАР ПАМЯТНЫХ ДАТАЎ І ЮБІЛЕЙНЫХ ДЗЁН на 2017 г.

САКАВІК

Заканчэнне. Пачатак на с. 12, 16, 28, 69, 87.

26 сакавіка – 75 гадоў з дня нараджэння Івана Арабейкі, паэта

27 сакавіка – 75 гадоў з дня нараджэння Валерыя Дурова, мастака

28 сакавіка – 75 гадоў з дня нараджэння Льва Талбузіна, майстра дэкаратыўна-ўжыткавага і медальернага мастацтва

75 гадоў з дня нараджэння Аліны Фаміной, мастачкі, заслужанай дзеячкі мастацтваў Беларусі

29 сакавіка – 90 гадоў з дня нараджэння Таісіі Агафоненкі, майстры дэкаратыўна-ўжыткавага мастацтва.

Жыве ў Францыі

70 гадоў з дня нараджэння Антаніны Лапіцкай, мастачкі

70 гадоў з дня нараджэння Аляксандра Мартынава, артыста балета, педагога, заслужанага дзеяча мастацтваў Беларусі

***

125 гадоў таму нарадзілася Софія Зянько-Пачыкоўская (1892 – 1977), народная спявачка і казачніца

100 гадоў таму нарадзіўся Уладзімір Кандрацэня (1917 – 1943), празаік

Паводле картатэкі БДАМЛМ.

Алесь КВЯТКОЎСКИ

ВІЗУАЛЬНАЯ ПАЭЗІЯ ЦІ ПАЭТЫЧНЫ ЖЫВАПІС?

Час ад часу на маіх выставах-імпрэзах гледачы пытаюцца пра ўзаемадзеянне літаратуры і жывапісу, або выяўленчага мастацтва і паэзіі. Калі не быць шматслоўным, можна сказаць, што ў кожным сапраўдным паэце жыве мастак ці музыка. Адзін стварае свой свет словамі, насычанымі вобразамі, метафарамі, параўнаннямі і г. д. Другі творыць пры дапамозе рыс, плям, каларыту, а таксама вобразаў і асацыяцый. Калі гэтыя творчыя высілкі нейкім чынам сустракаюцца, узнікае ці візуальная паэзія, ці паэтычны жывапіс.

У адным з раздзелаў маёй будучай кнігі якраз ідзе размова пра тое, як візуальны, вобразны, пластычны, каларыстычны лад маіх акварэлей натхніў паэта Віктара Шніпа на шэраг цудоўных вершаў*. Заўважу, што паэт не бачыў тых мясцін, сярод якіх я працаваў, але нашы балоты ці паплавы – яны і ёсць нашы.

...Калі сябры ўпершыню прывезлі мяне ў Гузні, маленькую вёсачку на Дзятлаўшчыне, мы пакінулі транспарт каля хаты і амаль на захадзе сонца рушылі да Нёмана. Ісці трэба было праз сетку сцяжынак, пратаптаных жывёлай, якую вадзілі да ракі пасвіцца... Злева – глухі забалочаны лес; справа – сенажаць з невялікімі стаўкамі, што з’яўляюцца пасля вясновых разліваў, з раскіданымі магутнымі дубамі і мноствам бусліных гнёздаў на іх. Сам шлях да Нёмана таксама ідзе сярод манументальных дрэў – дубы, сосны... Кожнае дрэва нібы непаўторная скульптура. Падыходзіш да амаль суднаходнага Нёмана – на даляглядзе не відаць ніводнага тэлеграфнага ступа. Для сябе я зазначыў: вось дзе на Беларусі Бог жыве. Спакой, вада і цішыня.

Любы, нават самы просты сюжэт – гэта цэлы сусвет. Яго трэба ўбачыць. І намаляваць. Ідэальнае надвор’е, як і ідэальны стан душы, бывае не заўсёды. Але існуе жаданне адлюстраваць тое, што хвалюе мастака. Асабістыя ўражанні, вобразы, роздумы звязваюцца разам і выклікаюць да жыцця той мастацкі твор, які ўласцівы толькі табе, тваім манеры і стылю.

...Пайшоў дождж. Хаваюся ў хаце і праз акно бачу свой сюжэт па-новаму. Акварэлі “Гузні. Уезд”, “Гузні. Вуліца” так і пачыналіся са звы-

чайных замалёвак акварэльнымі алоўкамі праз аконнае шкло. Колеравае вырашэнне пры паўторах сюжэта ўвесь час змянялася. Праходзіў час, і я вяртаўся да знаёмага, улюбёнага матыву. Але гэта ўжо былі іншыя творы, якія адрозніваліся ад папярэдніх. І добра, што гэта не застылая фотафіксацыя.

* * *

*ідзеш праз туман
як праз белую вечнасць
дзе ні зямлі ні неба
а толькі туман як шлях рассыпаны*

Віктар Шніп.

“Туманы” я напісаў за адзін прысест. Абцягнуў рулоннай паперай планшэт, зрабіў каляровым алоўкам прыблізны накід, які мне быў зразумелы нават праз слой вады. Задача стаяла няпростая: пры мінімальным выкарыстанні акварэлі стварыць эфект пульсацыі туману. Уся складанасць была ў тым, каб своечасова ўтаймаваць распаўзанне фарбавага слоя пры дапамозе пэндзляў і паралону... У гэтым прыкладзе пасля высыхання паперы я не правіў карціну “па-сухому”.

* * *

*вятры пасуцца ў паплавах
на рудых травах
шэрань
і ты ідзеш туды
дзе сонечна дзе светла
як у дзяцінстве.*

Віктар Шніп.

Вобраз менавіта такіх паплавоў атрымаўся нечаканым нават для мяне самога, бо ў гэтым выпадку я актыўна выкарыстоўваў звычайную школьную крэйду. Накірунак штрыха і яго памер ствараюць эфект руху балоцістых раслін. Белыя рысы падкрэсліваюць перадзімовы стан прыроды. Аб’яднальнае выкарыстанне акварэлі ў канцы працы – эмацыйнае і экспрэсіўнае пісьмо, якое настроена і каларытам звязала графічны пачатак твора і стварыла патрэбную мне атмасферу.

Іншы сюжэт пад назвай “Выхад да Нёмана” таксама створаны з простага графічнага замалёўкі звычайным алоўкам, а прадуманы і выкананы ва ўмовах творчай майстэрні. Тут, як і раней, я выкарыстаў шмат гульні з вадой, імкнучыся захаваць логіку ўпарадкавання дрэў.

* Вершы Віктара Шніпа цытуюцца паводле выдання: Квяткоўскі, А. Гульні з вадзянымі фарбамі. – [Без месца і года выдання]. – 82 с.

* * *

*ідзеш да Нёмана
па траве як па небе зялёным
праз туман як праз воблака
як праз крону беллага дрэва
якое вырасла з Нёмана*

Віктар Шніп.

Не менш важнай творчай тэмай, якая была знойдзена і раскрыта менавіта ў Гузнях, стала для мяне тэма пад умоўнай назвай “Вясковая архітэктура”, да якой належыць, напрыклад, нізка “Канюшня”. Гэты аб’ект вясковай пабудовы, паўз які я праходзіў мінімум двойчы на дзень, доўга не закранаў маёй увагі. Але аднойчы я ўбачыў яго ў ракурсе, што загучаў па-філасофску. Іншы пункт бачання, іншая музыка дрэў на ветры – і я пачаў працаваць. Спачатку была скрупулёзная, дэталёвая замалёўка фасада канюшні алоўкам. Пабудова 30-х гадоў мінулага стагоддзя ўжо разбуралася. Рэшткі фундамента, каменныя канструкцыі... Калі маляваў, то з задавальненнем пералічваў бяргенні, кусты бузіны ці крапівы. Я ўжо пісаў, што фатаграфія ніколі не заменіць асабістага погляду на натуру.

Тое адчуванне цішыні і спакою я зноў перажываў у майстэрні, калі ствараў першую карціну з серыі “Час”. Назву падказала адна з бэлек канюшні, якая вісела і хісталася ад ветру, нібы маятнік.

ЧАС

*мы жывем у нашым часе
як цвікі ў дошках
з якіх зладжаны будынак
праз які пралятаюць вятры
бо у будынку выламаны дзверы
якімі можна было адгарадзіцца
ад чорнага свету
ад туману ў пачатку дня
дзе расце трава
як зялёная вада
што працякае праз будынак
і кліча нас за сабою
але мы – цвікі
у дошках нашага часу
і нам добра тут
і нам самотна тут
у нашым будынку
які мы збудавалі
думаючы пра лесвіцу
у неба да сонца
якога няма
бо яшчэ не прыйшоў час
каб мы яго ўбачылі*

Віктар Шніп.

Тэма ўмоўнага інтэр’ера працягнулася ў працы “Толікава канюшня. Вершы”. Як і ў пер-

шым лісце, усё пачалося з пакрыцця фармату слабым акварэльным тонам. Пасля высыхання я месцамі наклеіваў звычайны малярны скотч. Потым увесь твор аб’ядноўваўся акварэльнымі алоўкамі. І напрыканцы скотч далікатна здымаўся.

Серыя “Канюшня. Час” стваралася ў перыяд майго знаёмства і сяброўства з паэтам Анатолем Сысам – паэтам трагічнага лёсу, Боскай іскры. Той час быў вельмі плённым, а напісаны тады трыпціх стаў для мяне вельмі значным: “Толікава канюшня. Час” (1999), “Толікава канюшня. Вершы” (2003), “Толікава канюшня. Успамін” (2005). Кожны год я прыязджаў у Гузні, сачыў і замалёўваў моманты разбурэння пабудовы як нейкі сімвал ці прадчуванне...

* * *

*у Толікавай канюшні
няма коней
у іх жывуць успаміны
пра тых коней
на якіх мы ехалі
на Грунвальд*

Віктар Шніп.

Вось такія яны, мае творы, звязаныя з вёскай Гузні. Менавіта такімі ўбачыў іх я, а праз іх убачыў і ўсю нашу краіну паэт Віктар Шніп. Сёння няма ўжо некаторых дрэваў, дзе-нідзе знік плот, значна паменшала жыхароў, але буслы штогод вяртаюцца. Таму больш аптымістычным атрымаўся ў мяне твор пад простаю назвай “Дуб”, намалёваны на звычайнай абгортачнай паперы. Гэты дуб сустракае ўсіх, хто ідзе ў суседнюю з Гузнямі вёску з прыгожай назвай Шаршні. І хто вяртаецца назад... Спякотны летні дзень, вясковы сюжэт на даляглядзе і манументальная кампазіцыя на першым плане, знаёмая кожнаму, але такая прыцягальная.

* * *

*у кроне дуба зоры
як вуголле
у каранях дуба зямля
як попел
і падае з дуба камар
б’ючы бакі аб дубовыя сукі
і ты стаіш пад дубам
каб ратаваць камара*

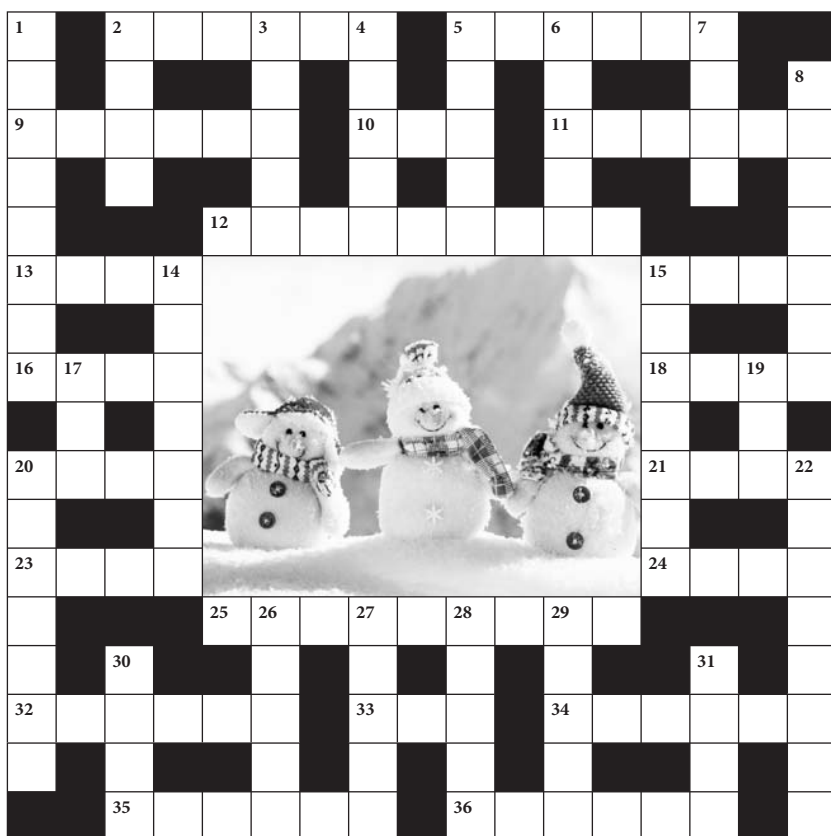
Віктар Шніп.

Так убачыў карціну Паэт. А я разважаю, якой стане мясцовасць, апісаная ў карцінах і вершах, гадоў праз дзесяць ці пятнаццаць. Да каго будзь вяртацца адвечныя буслы?..

Аўтар ахвярае ганарар на развіццё часопіса.

ЗІМОВЫЯ МАТЫВЫ

КРЫЖАВАНКА

Па гарызанталі: 2. Снежны тугі камяк для гульні. 5. “Надышлі калядныя дзянькі – / Адзвінелі на катку ...” – слова з верша “Шчодры вечар” Хведара Жычкі. 9. Прадстаўнік народа, які жыве на Далёкім Усходзе і можа распазнаць да 100 адценняў колеру снегу. 10. ... Каралі – адна з беларускіх народных назваў Пояса Арыёна. 11. Найменшае вайсковае званне. 12. Міжнародная ... лыжнага спорту – міжнародная арганізацыя, з ініцыятывы якой з 2012 года адзначаецца Сусветны дзень снегу (сёлета – 24 студзеня). 13. Шорт-... – від канькабежнага спорту на кароткай дарожцы. 15. Дробны лёд або насычаны вадой снег, які плыве па паверхні вады. 16. Грамад-

ская арганізацыя спартыўнага ці іншага характару. 18. “Зноў кліча роспытан сцяжынка, / Вядзе, бы Арыядны ...” – слова з верша “Мясцін няма мілей на карце” Міхася Курылы. 20. Нутранае свіное сала. 21. Чорны грыб на ствале бярозы. 23. “Зноў ... паслала / Снежныя кілімы” – слова з паэмы “Дзясяты падмурак” Паўлюка Труса. 24. Мужчынскае імя. 25. Міжнародны ... снегу і лёду – свята, якое штогод праводзіцца ў г. Харбіне (Кітай) з 1963 г. 32. “Лёд – ... і вуток, / Снег – і цэўкі і сукала” – слова з паэмы “Сымон-музыка” Якуба Коласа. 33. Лічбавая ацэнка дасягненняў у спорце. 34. *Воўчая ... – да лесу цягне* (прыказка). 35. Трагедыя Уільяма Шэкспіра. 36. Азіяцкая краіна, у якой знаходзіцца музей снегу і лёду.

Па вертыкалі: 1. Спецыяліст у прагнаванні надвор’я. 2. *З гары і ... бягуць, а на гары і воз не ідзе* (прыказка). 3. Біяграфія святых. 4. У цырку – клоўнскі нумар. 5. Ільдзіна на рацэ, моры. 6. Санкі ў народаў Поўначы. 7. Краіна на Блізкім Усходзе. 8. “– Ну ж і мароз – аж нос зрывае! / А як на ўсходзе ... грае!” – слова з паэмы “Новая зямля” (раздзел “На рэчцы”) Якуба Коласа. 14. Сібірская бязрогая горная жывёліна сямейства аленевых. 15. “Дык даставай схаваныя / І ... каванья, / І лыжы, і канькі” – слова з верша “Зіма” Ніла Гілевіча. 17. “Снег

глыбокі, ... / Коні прытаміліся, / Ля маіх варот / Маразы спыніліся” – слова з верша “Едуць маразы” Міколы Маляўкі. 19. Запрэжка, у якой коні ідуць гужам або парамі, адна пара за адной. 20. Першы снег з марозам. 22. Мехаічныя сані, якія перамяшчаюцца па снезе пры дапамозе паветранага вінта. 26. У царскай арміі казацкі афіцэрскі чын. 27. Высокае нагор’е ў Цэнтральнай Азіі, якое называюць “Краінай снягоў”. 28. Беларуская рака, прыток Нёмана. 29. Чатырохмесная карэта. 30. “Поле нікне у срэбным тумане, / ... блішчыць, як халодная сталь” – слова з верша “Зімовая дарога” Максіма Багдановіча. 31. Халодная будыніна для захоўвання сена.

Адказы

17. Лёд. 19. Цур. 20. Цур. 21. Чара. 22. Снежка. 23. Зіма. 24. Іар. 25. Фестываль. 26. Іар. 27. Тыбет. 28. Вітня. 29. Ландо. 30. Снег. 31. Пуня. 32. Сніг. 33. Сніг. 34. Сніг. 35. Сніг. 36. Сніг.

Склаў Лявон ЦЕЛЕШ.

Установа «Рэдакцыя часопіса “Роднае слова»». Заснавальнікі: Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь, грамадскае аб’яднанне “Саюз пісьменнікаў Беларусі”. Рэгістрацыйны нумар часопіса 561.

220035, г. Мінск, пр. Пераможцаў, 47, кор. 1, пад’езд 2 (уваход з вул. Гвардзейскай, код на ўваходзе: 43 + К).

Р/р № 3015702170012 ЦБП № 527 ААТ “Белінвестбанк” г. Мінска, код 739, УНП 190241571, АКПА 37551965.

Тэлефоны:

галоўнага рэдактара (017) 203-35-17, намесніка галоўнага рэдактара (017) 203-24-69, рэдактараў і галоўнага бухгалтара (017) 203-34-79, адказнага сакратара (017) 203-07-40, факс (017) 203-07-40.

E-mail: rodnaje_slova@tut.by

www.rs.unibel.by

Пап. да друку 10.01.2017. Фармат 60x84 1/8. Папера газетная. Гарнітура “Minion Pro”. Афсетны друк. Ум.-друк. арк. 9,1.

Ум.-фарб. адбіт. 11,07. Ул.-выд. арк. 11,16. Тыраж 1291 экз. Зак. 68.

Надрукавана ў Рэспубліканскім унітарным прадпрыемстве «Выдавецтва “Беларускі Дом друку”».

220013, Мінск, пр. Незалежнасці, 79. ЛП № 02330/106 ад 30.04.2004.